АБ-6

Assen Ignatow
Psychologie des Kommunismus
Iohanes Bergmans Verlag,
München (Germany), 1985

II Бн 133306
УН Б. БЛИОТЕКА
Инв. № 6078
1992

С любезното разрешение на
© Erich Wewel Verlag, München (Germany)
© Елена Симеонова Никлева – превод
© Издателство „АРГЕС"
София, 1991 г.
Всички права запазени до 31.12.1994 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

С вълнение пиша тези редове! Шест години след излизането на този труд на немски език в Мюнхен, стана възможна неговата публикация и в България. При това самият „генезис" на моята книга, нейната предистория са тясно свързани с България. Идеята за нея се роди в съзнанието ми малко след окупацията на Чехословакия, когато в България всички буквално се задъхвахме в оскъдния, застоял, спарен въздух под тоталитарния похлупак, когато от никъде не идваше просветление, когато на хоризонта не проблясваше и най-слабата искрица надежда, в една „ера", която наистина намираше адекватната си персонификация в дебелашките и самодоволни фигури на Брежнев и софийския му наместник. Решението ми да напиша тази книга беше реакция на това време, приличащо на кошмарен сън – сън, в който (кошмар в кошмара!) се прокрадваше ужасяващата мисъл, че той не ще свърши никога (външните пречки отпаднаха, след като през 1972 година аз „избягах" на Запад, но поради независещи от мен обстоятелства трябваше на няколко пъти да прекъсвам работата над ръкописа).

Моят живот в България постави отпечатъка си върху книгата. Както обяснявам в предговора към немския оригинал, в съответствие с характера на изследването и с приложените в него херменевтични методи, трудът се опира *и* върху мои лични преживявания, наблюдения, разговори, които не могат да бъдат верифицирани с обичайните емпирични методи на общественоисторическите науки, т.е. не могат да бъдат документирани, но чието присъствие е не само напълно оправдано, но и необходимо. Макар че предмет на труда е комунистическият манталитет изобщо, то тези мои лични преживявания се отнасят най-вече до неговите проявления в България, защото за мен комунизмът се превърна именно в условията на българското общество в непосредствен, преживян опит – крайно горчив, но и крайно поучителен.

Както читателят вижда, и възникването, и съдържанието на книгата са свързани с България. Но аз ще се радвам, ако и с въздействието си това изследване допринесе за развоя на бавните, далеч не оптимално протичащи, но все пак несъмнено започнали вече процеси на декомунизацията на българското общество. Навсякъде – и в другите, отишли по-напред страни от бившия източен блок – освобождаването от комунизма протича мъчително, но особено мъчително протича то в душевната сфера. Тоталитаризмът се различава от традиционните диктатури и по това, че той посяга и върху човешката субективност, върху съкровените дълбини на вътрешното „аз" и се опитва „планомерно" да проникне в тях и ги моделира. (Колко зловещи всъщност бяха думите на Сталин, че писателят е „инженер на човешката душа" и какво свидетелство за духовна бедност беше възхищението на мнозина от тези думи! Очевидно Сталин — и не без право — виждаше в сабия себе си идеалното въплъщение на такъв „инженер" на човешката душа!) В това отношение съзнанието на бившите поданици на реалния социализъм е много по-отровено, отколкото обикновено се мисли, пораженията върху него са много по-големи, отколкото се предполага. И тъй като терапевтичната функция на познанието е известна, то може би предлаганият труд ще бъде един малък принос към осъзнаването на онова, което ни терзаеше в продължение на десетилетия и което все още не се е превърнало напълно в минало.

За целите, които моята работа си поставя, читателят може да се информира от предговора към немското издание, непосредствено следващ тези редове. Тук ще се задоволя само да отбележа, че в нея аз се стремя да запълня една празнина в иначе огромната литература върху комунизма. Тази литература хвърля изобилна светлина върху историята, идеологията и структурите на комунизма като движение и обществен строй, но почти напълно пренебрегва душевния мир на комунистическия човек. В този смисъл смея да кажа, че предлаганата на вниманието на читателя книга е първата обстойна монография на тази тема в световната литература. Впрочем в този дух оцени книгата и критиката. Специалистът по политическа философия Алфред Щефер писа, че книгата „. . . навлиза в неразработен политологически терен" (Philosophischer Literaturanzeiger", 40 (1987) S. 374). На страниците на ежедневника „Die Welt" (Бон) Гюнтер Цем писа на 31 юли 1989 година, че в момента по въпроса за бъдещето на комунизма в политологията „. . . се противопоставят две школи: школата на Асен Игнатов и школата на Ален Безансон". Във виенския ежедневник „Die Presse" от 25/26 януари 1986 година, както и във февруарската книжка от същата година списание „Mut", излизащо в Азендорф, Герд-Клаус Каптенбрунер отбеляза, че който иска да назове сравними автори, трябва да спомене имената на Вернер Зомбарт, Робер Михелс, Хендрик де Ман, Артур Кьостлер, Жюл Монро, Николай Бердяев и Чеслав Милош. Тук цитирам само някои от многобройните отзиви, публикувани в Западна Германия, Австрия, Швейцария и Съединените щати. Те ми дават основание да се надявам, че предлаганият труд ще бъде от полза и за българския читател.

Кьолн, 1991 г.

Авторът

ПРЕДГОВОР

За да се преценят правилно делата на една личност или на една социална група и в случай на нужда ефикасно да им се противостои, тази личност или група трябва да бъде *разбрана*. Това означава възможно най-точно да си представим душевното й устройство, да проникнем във вътрешния й мир, да пресъздадем начина, по който функционира нейното съзнание.

На западните изследвания на Изтока липсва именно това интимно познание. Съветологията даде ценни плодове, но те се ограничават предимно върху външната страна на комунизма, върху неговото *поведение*. Истинските *мотиви* на това поведение обаче остават неясни. Анализът на комунистическия манталитет все още предстои. Това е разбираемо, тъй като подобен анализ предполага непосредствено преживяване на комунистическия строй. Западните диагностици на комунистическия свят се намират per definitionem* извън системата и за изследователя остава абсолютно недостъпна херметически затворената господстваща прослойка на Изтока.

Недостигът на познания за психологията на комунистическия свят оказва силно отрицателно влияние върху правилността на западната представа за Изтока. На Запад понякога влизат в обръщение представи за Изтока, които предизвикват само усмивката на критичните интелектуалци там. На читателя ще бъде предложен изчерпателен анализ на тази погрешни мнения. Най-общо погрешността на западната представа за Изтока е състои в непреодолимата, инстинктивна тенденция към рационализиране на комунистическото поведение, в пренасянето на западни модели върху една съвсем различна по характер действителност, в надценяването на комунистическите функционери. Неправилността на тази представа е добре известна на всеки критик на системата на Изток.

За привикналия към западни мисловни норми и критерии човек комунистическото поведение крие много клопки: действителността често е пълна противоположност на сами по себе си превъзходните, но извлечени в условията на западната последователност на мисленето и действието хипотези. Разбирането на комунистическата „душа" се усложнява допълнително и от това, че комунизмът сега се намира в състояние на дълбока промяна, която наистина оставя неговата вътрешна същност все още непокътната, но която все пак силно го разтърсва. От това се пораждат странни психологически продукти. Тези феномени недостатъчно се вземат предвид, биват зле разбирани и често сбърквани с дадености, които наистина преобладаваха в миналото, но в настоящето вече не съществуват.

---

*По правило (лат.) — бел.пр.

Авторът се стреми да покаже тъкмо тези тънкости на комунистическия манталитет като цяло, както и нюансите на днешното преходно време, в частност.

Благоприятно бе обстоятелството, че той в продължение на дълго време имаше възможността да наблюдава комунистическата система отвътре. Следователно тази студия се основава не само върху „обективни източници", но в голяма степен и върху личните преживявания на автора. Тук веднага възниква един класически за хуманитарните науки въпрос, чийто отговор в един или друг смисъл е предпоставка за всяко конкретно изследване, а именно въпросът дали природонаучният познавателен идеал трябва да бъде следван и в областта на историята и обществото.

Авторът се присъединява към разграничението между „обясняващи" и „разбиращи" науки, което и от днешна гледна точка трябва да бъде разглеждано като валидно. Именно защото социалните и човешките реалности притежават и една вътрешна, субективна страна, която нито е идентична със същината на структурите и събитията, нито се намира в твърдо определена еднозначна зависимост от нея, „вживяването" е крайно необходимо за по-дълбокото опознаване на историческия и социалния живот. Съвсем ясно е, че личните преживявания и контакти са привелегирован път към вживяването. Това важи за всяка обществена система. В още по-голяма степен то важи обаче за опознаването на една система, която тотално се е изолирала от останалия свят и която документира своите вътрешни процеси колкото се може по-малко. В такъв случай елиминирането на „субективните" впечатления не би съдействало, а би навредило на „обективността" на анализа.

Нашата работа не претендира ни най-малко за пълнота. Тя не представлява изчерпателна и систематизирана реконструкция на комунистическата психология, а е само принос към разработката на този неразоран терен. Читателят същевременно ще забележи, че тя следва определена водеща нишка. Първите три глави („Рационалност или ирационалност на комунистическото поведение", „Амбивалентности на комунистическото съзнание", „Магичното мислене") са посветени на основната характерна черта на комунистическия манталитет — неговата ирационалност, при което на преден план излиза главно синхроничният аспект. В четвъртата глава, напротив, ние обръщаме нашето внимание към психологическата еволюция на комунистическата бюрокрация, като скицираме някои открояващи се нови феномени. Този диахроничен подход продължава и в заключителните бележки, които само докосват въпроса за бъдещето

на комунизма в психологическа перспектива. По такъв начин нашето изследване изтъква определени опорни точки и изследователски подходи за една бъдеща систематизирана психология на комунизма.

Темата на това изследване е комунистическият манталитет. Комунистическото мислене, комунистическата идеология обаче също биват при случай засягани, доколкото психологическите черти на комунизма се проявяват и в неговите теоретични принципи. Комунистическата идеология е много по-добре изследвана, отколкото комунистическия манталитет, но именно нейните психологически аспекти и предпоставки тънат все още в неяснота.

Обект на изследването е апаратчикът от Източния блок. При случай обаче авторът се позовава и на подобни феномени в душевното устройство на комунисти с други оттенъци, както и на типа войнстващ марксист въобще.

Може да се каже, че няма специални изследвания върху разглеждания от нас въпрос. Поради това библиографията съдържа предимно текстове, които в най-добрия случай кръжат около проблематиката, но не я третират.

I. РАЦИОНАЛНОСТ ИЛИ ИРАЦИОНАЛНОСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО ПОВЕДЕНИЕ

Това, което най-много пречи на западните политици, наблюдатели и „съветолози" да преценят правилно комунистическото поведение, е тяхната неспособност да разберат неговите мотиви, да схванат механизма на комунистическото мислене. Като негласна предпоставка за опитите да се предскажат евентуални съветски политически реакции на Запад служи предположението, че съветските политически лидери ще действат така, както биха действали на тяхно място при аналогична ситуация западните им колеги. Западният наблюдател несъзнателно клони към проециране на самия себе си или на познат нему човешки тип върху душата на комунистическия човек. Резултатът от тази операция е неизказаната теза, че например един Брежнев по същество е нещо като един Жискар, „само" че с противоположни интереси и разбирания.

Именно защото подобни изследователи използват западния модел на поведение като опорна точка за разбирането на комунистическия модел на поведение, те са склонни постоянно да *рационализират* мотивите и стимулите на господстващата прослойка от Източния блок. По този начин комунистическите властници биват представяни на всяка крачка като политици-реалисти и прагматици, за които емоциите и спонтанните импулси не значат нищо, за които и идеологията е само средство за заблуда на наивници и които се ръководят единствено от хладна, цинична, трезва пресметливост. В тази разпространена и популярна представа на Запада за източната политическа действителност комунистическите водачи претърпяват следната метаборфоза: секретари на ЦК и членове на политбюро се превръщат в двойници на американски технократи и фирмени директори, мислещи и действащи по същия несантиментален и функционален начин, макар и спрямо света на технокрацията и бизнеса. Тази представа прониква не само в пресата, в интервютата на министри и парламентаристи, но дори в някои трудове, които по величината си са добили класическо значение. Дълбоката негативна политическа утопия на Оруел „1984-та" също не устоява на изкушението да припише на показания там съвършен тоталитарен ред някаква диаболична „логика". Още по-силно се поддава на това изкушение Замятин, който, въпреки че сам е преживял комунистическия строй, също така го представя като царство на конструктори и математици, които целят погребването на всяко чувство и на всяка мечта.[1]

Тази картина не е лишена от основание. В комунистическото поведение се съдържа и един, при това силно изразен, политически реалистичен и в този смисъл „рационален" компонент: достатъчно е да се позовем на „тактическите" компромиси и маньоври за заблуда на противника, предприети от комунистическите партии (съюз с „империалистическия" Запад през Втората световна война, НЕП-а от 1922 г., коалиционните правителства в Източна Европа непосредствено след края на Втората световна война, флирта с православната църква в годините на войната, вноса на западни технологии днес). Тук се отнася и циничното пожертване на собствените верни привърженици (предаването на немските комунисти на Гестапо по време на германо-съветския пакт), както и сделките със заклетия враг (оживените търговски отношения на Източния блок с Чили и с гръцкия режим на полковниците). Но освен този компонент съществува една не по-слабо, а напротив, много по-силно изразена ирационалност, която е *по-типична* за комунистическото политическо поведение, отколкото за поведението на политическия елит в демократичните страни, тъй като тя произтича от същността на тоталитарните обществени структури. Този ирационален компонент е преплетен с прагматичния, „политически реалистичния" и „рационалния" компонент по амбивалентен и гротесков начин. Той е неоспорим и има основополагащо значение за адекватното опознаване на реалността в Източния блок. По-нататък ще се опитаме да разгледаме някои от главните му форми.

Двойката понятия, с която боравим, трябва тук да бъде обяснена. Като „рационално" следва да се определи онова поведение, онзи подход към проблемите и задачите, който почива на императива, че действителността трябва да бъде разглеждана такава, каквато е и чрез трезв анализ да се търси решение. Поради това рационалното поведение се абстрахира от възможното субективно отношение към действителността, от склонности, симпатии и антипатии. В противоположност на него, поведението бива „ирационално" тогава, когато се ръководи от чувства, душевна нагласа, настроения, елементи на вяра и преживявания, т.е. от т.нар. *оценяващи* актове на съзнанието, независимо от това дали импулсите, които ги предизвикват, са разумни, т.е. водят към успех или напротив, те са вредни, застрашителни и дори катастрофални. Ирационалното поведение изключва логичното мислене и както гласи известната мъдрост, прави човека „сляп". То се затваря за действителността и в този смисъл е крайно субективно. Сами по себе си „рационално" и „ирационално" не са синоними на „добро" и „лошо", „позитивно" и „негативно'. Рационалното може да бъде много „лошо" (напр. хладнокръвното потискане на чувствата), ирационалното пък, напротив – много „добро" (напр. поетическата и художествената фантазия). Но нашата цел тук не са оценките, а констатациите и то в една специфична област, каквато е обществено-политическият живот. В *тази* област ирационалното прави системата *дисфункционална* и в този смисъл е *негативно* за нея. В настоящето изследване терминът „ирационално" се покрива с термина „дисфункционално" (явно, екстремално).

---

[1] Eugène Zamiatine, Nous autres. Paris, 1971, p. 77–78, 181–182.

1. ПРОИЗВОЛЪТ НА РЕШЕНИЯТА: ПРИНЦИПЪТ НА ТОТАЛИЗАТОРА

Човек се изкушава да предположи, че комунистическата система е подчинена на строги правила на играта, в резултат на което нейните реакции на дадено събитие или действие лесно могат да бъдат предсказани. Това е вярно, но само до определена степен. В дадени моменти системата предизвиква съвсем неочаквани изненади, които представляват истинска загадка за западните наблюдатели. Ироничният израз „кремълски астролози" показва именно затруднението, в което съветската система нерядко поставя научно мислещите хора.

Така например репресивните мерки често са лишени от разумно основание, или пък няма строг ред, по който една репресивна мярка бива предприета. Съвсем не е ясно например, по какви причини на един човек се дава разрешение за излизане в чужбина, а на друг, който в основни черти има същата политическа физиономия — се отказва. Още по-непонятна става ситуацията, когато един и същи човек най-напред получава разрешение за пътуване в чужбина, но следващ път молбата му бива отхвърлена.

Би могло да се мисли, че паспортните власти на една комунистическа държава се ръководят от съвсем строги, до педантизъм точно фиксирани правила, когато разглеждат една молба за излизане в чужбина. Би могло да се вярва, че разрешението за пътуване е функция на политическата благонадеждност на гражданина и един вид „възнаграждение за добро поведение". Но това не е така. Политическите решения често са лишени от всякаква логика. Нерядко се случва, един лоялен и дори верен гражданин да получи отказ, докато напълно безразлични и дори не особено симпатизиращи на режима хора могат безпроблемно да вземат влака или самолета за Париж или Лондон. В аналите на тази, напомняща театър на абсурда история на комунистическата паспортна практика, има наистина невероятни случаи: на някого например бива разрешено посещение в Швейцария, но една година по-късно му се отказва пътуване. . . в Полша. Според един популярен в комунистическия свят израз, решенията в сферата на пътуванията приличат на нещо като тотализатора, който слепешком раздава печалби и загуби. Дали резултатът ще бъде положителен или отрицателен, често е въпрос на чиста случайност. Неспособността на комунистическите власти да открият навреме потенциалните бегълци е едно емпирично доказателство за това.

Спонтанно възникналият образ за играта на тото изразява точно една функционална особеност на комунистическата система. По аналогия с него можем да говорим за *принцип на тотализатора*, върху който почива — поне в известно отношение, цялата партийна и държавна машина, с която се упражнява комунистическото господство. Принципът на тотото характеризира не само разрешенията или отказите за излизане в чужбина, но и много по-тежките форми на репресия. При Сталин молбата за емигриране бе равна на самоубийство. Същевременно, „безумната смелост" на Замятин можа да се увенчае с успех: през 1937 г., във върховия момент на репресиите, Сталин in persona* разрешава отпътуването му за Франция. И това важи за цялата вълна от репресии след 1937 г. Изтребването на старата болшевишка гвардия безспорно бе цел, която Сталин упорито преследваше. Заедно с това, Сталин най-вероятно е смятал за необходимо да спести на нищожна част от тази гвардия общата съдба, за да я показва като живо въплъщение на приемствеността между него и Ленин.[2] Трудно е обаче да се намери убедително обяснение, защо Антонов-Овсеенко бе убит, а Фотиева, Литвинов и Колонтай останаха живи. Няма разумни основания в полза на това, че такава идеологическа грешница като Александра Колонтай е заслужавала повече доверие, отколкото героя от гражданската война Антонов-Овсеенко.

Принципът на тотализатора важи и за днешните, много по-меки репресии спрямо дисидентите. Когато на един инакомислещ бива разрешавано и дори „препоръчвано" да емигрира на Запад, докато в същото време друг бива „лекуван" в психиатрическа клиника, за да бъде след това все пак екстерниран на Запад и то с всички възможни отрицателни последици, произтичащи от неговите разкрития, то това съвсем не говори за една последователна и промислена политическа линия.

Принципът на тотото характеризира също промяната и смените в управляващата прослойка и въобще между привилегированите. Сваляния и издигания, благоволения и немилост често са резултат на този принцип.

Като ярък пример за това можем да напомним случая Еренбург. В очевидно противоречие с цялата вътрешна логика на системата, която залага на сивотата и безличието, сталинското ръководство привилегироваше човек като Иля Еренбург, който можеше да се разглежда като въплъщение на дълбоко противните на това ръководство интелектуални и еврейски индивидуалисти, признаваше му изключителното право да пише не според разрешените шаблони, а със собствен литературен стил да гастролира по страниците на „Правда"!

---

*Лично (лат.) — бел.пр.

[2] R.A.Medvedev, K sudu istorii (Zum Urteil der Geschichte). New York, 1974, S. 592–593.

Принципът на тотото лежи в основата на някои промени на върха на Източния блок и именно това обстоятелство поставя пред „съветолозите" истински загадки. Зад внезапното освобождаване на секретаря на ЦК *X.* и заместването му със секретаря *У.* те търсят тайни мотиви, нещо в смисъл, че победата на *У.* над *X.* означавало победа на „гълъбите" над „ястребите". С други думи: рационалистичните интерпппретори на комунистическото поведение търсят *разумните, кохерентни* мотиви на някои тайнствени събития, търсят да открият техния *смисъл.* На тях въобще не им идва наум, че въпросните процеси могат да нямат *никакъв смисъл.*

Нашата теза звучи много провокативно. Нека обаче разгледаме този въпрос по-отблизо.

Недостигът на рационални мотиви съвсем не означава недостиг на мотиви въобще. Когато едно действие няма рационален смисъл, това не означава, че то е лишено изобщо от смисъл. Просто тези мотиви и този смисъл принадлежат към един друг порядък на афектите, един емоционален, ирационален порядък — според възприетата в началото на тази глава терминология.

Когато биват вземани съвсем неочаквани и дори абсурдни решения, то полуосъзнатият мотив за това е цялостната нагласа на системата към произвол, *опияняващото чувство за всевластие.* „Мога да правя всичко, каквото си поискам", „Защо пък да не постъпим веднъж и така" — така може да се изрази с думи нагласата, на която се основава подобно поведение на господстващите функционери, която те самите не биха признали никога, освен в пристъпи на откровеност или принизен самоконтрол.[3] Че тираните в древността са имали своите капризи и настроения, че са могли неочаквано да помилват непримиримия си враг и обратно, също тъй неочаквано да обезглавят верен служител, е известно на всеки исторически образован човек. Обаче комунистическият апарат често действа точно според този модел. В рационално немотивираните и противоречащи на всякаква логика издигания и сваляния, които източните господари предприемат, се манифестира именно произволът на неограничения, неконтролиран владетел. На върха на всяка тоталитарна държава подобно поведение е съвсем „нормално". Както институционалната уредба, така и умственото устройство на диктатора стимулира именно такъв начин на вземане на решения.

---

[3] Boris Šragin, Protivostojanie ducha (Der Widerstand des Geistes). London, 1977, S. 64—68; вж. също Assen Ignatow, Quelques considérations sur les mécanismes cachés du systèm soviétique. — In: Documentation sur l'Europe Central, 20 (1982), p. 215.

За диктатора е неустоимо изкушението към произвол и насладата от неговото упражняване.

Сред мотивите за определени „непонятни" освобождавания и наказания понякога се проявява и една по-мека форма на произвол. Подобни мерки имат наистина някакъв „смисъл", но той е много по различен от онова, което привикналите към западни норми аналитици предполагат. Смисълът е следният: *никой не трябва да става много силен, никой не трябва да се чувства сигурен за своето място.*

Такава мотивация разкрива голяма доза политическа пресметливост: по този начин потенциалните конкуренти биват своевременно отстранявани, а сред всички „бойни" другари се събужда чувство на несигурност, удобно за всевластието на диктатора. При едно по-близко вглеждане обаче, се оказва, че дори това придаване на смисъл принадлежи също така към сферата на ирационалния произвол, тъй като мотивите не са по същество и са дисфункционални: подобни изненади разтърсват апарата и парализират неговата дейност. Изгодни за управляващия в момента „първи човек", те разстройват системата и следователно от нейна гледна точка са ирационални.

2. СТРАХЪТ ОТ ОТГОВОРНОСТ — ВЗАИМНОТО СЛЕДЕНЕ

Отказът на комунистическите функционери да поемат отговорност е толкова очебийна характерна черта на системата, че в Източния блок никой не я скрива.

Страхът от отговорност добива гротескни форми. Отговорът на комунистическия чиновник „Това не е моя работа" е най-банална практика от комунистическото всекидневие. В продължение на цели десетилетия комунистическите вестници публикуват една и съща карикатура: нещастен посетител на учреждение стои в центъра на кръг от чиновници и всеки от тях сочи към колегата си: кръгът се затваря! Този феномен е просто неотделим от комунистическата система.

Бягството от отговорност, разгледано като *иманентно на системата* е безспорно доказателство за ирационалност, тъй като то очевидно я парализира и значително забавя и разстройва нейното функциониране. Причина за тази ирационалност са две фундаментални особености на комунистическата система. Първо — свръхцентрализацията на системата и всевластието на нейния връх. Практически неограничената власт на върхушката възбужда у подчинените страх от възможните реакции отгоре в случай на „грешка". Подчинените функционери овладяват с годините до съвършенство изкуството да отгатват реакциите на върховете. Поради това те предпочитат да действат само в краен случай, когато не могат да избегнат вземането на решение. По-сигурното е изобщо да не се взема решение и въпросът да бъде препратен към друг, обикновено по-високопоставен функционер, който обаче прави същото, докато в крайна сметка не се включи самата върхушка.

Второ — свръхидеологичният, „идеократичен"[4] характер на системата. Тъй като всички, дори най-незначителните и чисто прагматични въпроси биват разглеждани по един изкуствен начин от гледна точка на най-дълбоките принципи на доктрината, съществува опасност „грешката" или това, което в даден момент бъде определено като „грешка", да се окаже посегателство срещу най-светите принципи и то с всички произтичащи от него последици за „еретика". Доктринерските понятия са съвсем закостенели, но по парадоксален начин те притежават същевременно един „каучуков" характер, който позволява с една и съща идеологическа правдоподобност *всяко действие* да бъде представяно за „грубо нарушаване на марксистко-ленинските принципи". Това тласка функционерите към по-голяма предпазливост, бягство от отговорност и следователно — към бездействие. Очевидно е, че двете причини за бягството от отговорност са съвсем тясно свързани помежду си. Тъй като централните партийни органи са единствените меродавни интерпретатори на доктрината, страхът от произвола на тяхното всевластие е и страх от тяхната произволна присъда за това, кой е еретичен и кой — правоверен. Най-вредният за системата резултат на идеологически мотивирания страх от отговорност е *взаимното следене,* което води до истинска парализа в центровете на властта. Духът на взаимно следене цари вече десетилетия във всяко политбюро на Източния блок и в сравнение с него, разпространените на Запад представи за свръхпрагматичните „калкулатори" на върха на една голяма световна сила, изглеждат, меко казано, забавно.

Идеологическата предпазливост, станалият вече инстинктивен навик да бъдеш винаги нащрек, е необходимо средство за оцеляване. Оказва се обаче, че то е и ефикасно оръжие в борбата за власт. И наистина, има ли по-добро средство за унищожаване на политическия конкурент от това да бъде обвинен в идеологическа грешка?

Така идеологическата „бдителност" насърчава безскрупулния кариеризъм — за сметка обаче на функционалността на системата! Това, което западните политици и наблюдатели не могат да си представят и постоянно изпускат из предвид е, че един член на политбюро по време на заседанията и обсъжданията посвещава най-голямата част от вниманието и енергията си на две във висша степен непродуктивни задачи: първо, бдително да следи изявленията на останалите членове

---

[4] Alain Besançon. Présent soviétique et passé russe. Paris, 1980, p. 145—147.

на политбюро, да регистрира „идеологическите" им „грешки", за да ги отстрани в подходящ момент, второ, също така внимателно да претегля собствените си думи, за да не сава повод на съперниците си да издигнат на свой ред обвинения в „идеологически грешки". Клопки от такъв характер могат да се срещнат на всяка крачка! В това отношение комунистическият политик се намира в истинско минно поле.

Обсъжда се например въпросът за военната интервенция в някоя страна. Ако нашият член на политбюро заеме към това брутално намерение отрицателно становище, най-вероятно би се изложил на обвинението, че е опортюнист, че е пренебрегнал „интернационалния си дълг" и е предал непримиримостта в борбата с класовия враг. Ако обаче въпросният човек е за интервенцията, вероятно би се подложил на опасността да бъде заклеймен като авантюрист, който „обективно налива вода в мелницата на империализма". Когато този водещ политик се застъпи за стимулиране на производството на потребителски стоки, той дава основание на противниците си за обвинението, че се занимава с „евтина, дребнобуржоазна демагогия". Ако обаче, обратно, заеме позиция за приоритет на тежката индустрия, той вероятно ще се изложи на укора, че пренебрегва „нарастващите потребности" на масите и по този начин вреди на партията, като я откъсва от народа. На практика комунистическият политик трябва да полага един постоянен идеологически изпит, при това пред злонамерена комисия. Майсторско описание на това мъчение намираме в книгата на Солженицин „Първият кръг", където той възпроизвежда „разпита" на Абакумов от Сталин.[5] „Грешките", които може да допусне един апаратчик от върха, по правило са бомба със закъснител. Съперничещите си „бойни другари" си отбелязват усърдно грешките на другия и в удобен момент, когато сметнат условията за узрели, разкриват картите. На изпадналия в немилост висш функционер биват напомнени всички „погрешни позиции" в миналото и се оказва, че наговите „сподвижници в борбата" са живели заедно с един истински рецидивист.

Не е за учудване следователно, че ръководният функционер постоянно трябва да внимава да се изразява колкото се може по-предпазливо, за да, нека си послужим с една сакраментална комунистическа дума, се „презастрахова". Своите предложения и тези той допълва с всевъзможни обяснения и забележки, които, поне словесно, ги обезсилват и правят по-безопасни. Погледнато по същество, тези забележки са в най-добрия случай излишни и нищо не значещи. Най-често в тях се твърди, че техният автор не е казал това, което е казал. По същество, т.е. рационално погледнато, става дума следователно за една, неизказана по пряк начин, безсмислица. Тази безсмислица обаче представлява идеологическото „алиби" на апаратчика, който в случай на нужда ще се позове на своите „презастраховки", за да се отбранява срещу атаките — едно „алиби", което, разбира се, много често, когато в зависимост от разположението на силите съдбата му вече е решена, не довежда до оправдателна присъда. Естествена последица на взаимното следене е неимоверно забавеният ритъм на вземане на решения и рязко влошеното качество на тези решения: най-обикновени въпроси биват безкрайно отлагани, при което определящо значение имат не толкова съображенията по същество, колкото в много по-голяма степен страхът да се заеме позиция и поеме отговорност, както и стремежът да се нанесе удар на съперника. Всичко това нагледно показва ирационалността на иманентните на системата методи.

---

[5] A.Solženicyn, V kruge pervom (Im Ersten Kreis). Frankfurt/Main o.J., S. 120—147.

3. „НОСИТЕЛ НА ЛОШИ ИЗВЕСТИЯ" ИЛИ АБСУРДНАТА СИТУАЦИЯ НА ЕКСПЕРТА В КОМУНИСТИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Всевластието на бюрокрацията и „идеократичната" доминанта на нейната политика имат за последица един във висша степен ирационален резултат: обезсмислянето на работата и ролята на експерта, консултанта, съветника.

И в този пункт западната публика има напълно погрешна представа за положението в Източния блок.

Някои личности, които изпълняват функции, подобни на тези на експертите и съветниците в демократичните държави, биват смятани за меродавни при формирането на политическата воля на Кремъл (напр. Арбатов). Техните изявления, предназначени предимно за западни политически кръгове, биват внимателно проучвани, тъй като се предполага, че тези личности оказват значително влияние върху възгледите на съветското ръководство. Ала няма нищо по-невярно от това! На съветската действителност отново се приписва един рационален модел на поведение, който обаче не е в сила за нея. Тази грешка следва от основната хипотеза, че комунистическата реалност е изградена рационално, което обаче е неверно. От функциите на съветника следва, че дори ако неговата оценка на ситуацията и съветите му не бъдат непременно възприети, те най-малкото ще бъдат взети предвид и което е още по-важно, че той има право да *говори свободно,* че може открито да каже истинското си мнение. Съдържанието на подготвената от експерта информация или анализ трябва да се определя само от аргументи по същество и от никакви други съображения, иначе работата му не би имала никакъв смисъл.

В Източния блок обаче съображенията по същество при изготвянето на един доклад са само второстепенни. Много по-важно за съветника е неговият анализ да не противоречи на разбиранията на шефа и да не го шокира. Стремежът на съветника не е насочен на първо място към това вярно да възпроизведе реалното положение на нещата, а в много по-голяма степен той се старае да се нагоди към предварително формираните идеи на шефа или да отгатне тези идеи. Той се *самоцензурира, преди още да се е явил пред началника.*[6]

Теоретически би трябвало и комунистическият експерт да информира и да съветва. Той обаче знае много добре, че от него се очаква нещо друго, а именно — да потвърди вече взетото от шефа решение.

Странната ситуация на съветника в комунистическия свят възпроизвежда една твърде архаична форма на ирационалност: съдбата на „носителя на лоши известия". В древния Изток владетелят често е заповядвал да обезглавят пратеника, донесъл „лошите известия", сякаш самият той е виновен за неблагоприятния развой на събитията. Функциониращото по асоциативен път, управлявано от силни магични механизми и в този смисъл предлогично съзнание на древния деспот, смесва извършител с информатор.

Подобни случаи има при Сталин, срещат се в по-мека форма и днес. Съветникът, експертът, или просто подчиненият нарушава с лошите „новини" примитивната хармония, която цари в главата на секретаря на ЦК или на члена на политбюро, лишава го от неговите идеологически илюзии, от усещането за непокътнатост на управлявания от него свят, принуждава го да мисли — едно изключително неприятно занимание за висшите функционери. Така честният и съвестен експерт се излага на опасността да стане мишена за гнева на високопоставената личност или с други думи: той рискува да го постигне един, може би малко по-цивилизован вариант на ситуацията с нещастния древноегипетски роб, донесъл „лоши известия". Сталинският период предлага крещящи примери за това. Всички предупреждения за германските военни приготовления събуждат у Сталин само раздразнение: с *рационално необяснимо* упорство той ги отхвърля. След ужасния опит, който господстващият апарат имаше със своя „мъдър вожд и учител" непосредствено преди войната, много висши офицери просто не смееха да му съобщят намиращата се на тяхно разположение информация. Не бива да ни учудва фактът, че през нощта на 22 юни 1941 г. народният комисар на отбраната се решава да събуди Сталин едва когато войната вече е в пълен ход.[7] Можем добре да си представим колко безсмислени жертви е струвал парализиращият страх от ситуацията „носител на лоши известия". Отказът да се чуе горчивата истина днес не води до кървави „наказания" за посмелия да я каже. Описаният ирационален механизъм обаче не е изчезнал. Той е присъща на системата характерна черта. „Грешките", които доведоха до дълбоката криза в Полша през лятото на 1980 година, бяха отдавна известни. Специалистите обаче систематично омаловажаваха техния размер, за да не изпаднат в немилост поради „черногледство".

---

[6] S.Zorin — N.Alekseev, Vremja ne ždet (Die Zeit wartet nicht). Frankfurt/M. 1970, S. 37.

[7] G.K.Žukov, Vospominanija i razmyšlenija (Erinnerungen und Reflexionen). Moskau, 1969, S. 254–255.

Деликатната ситуация на честния съветник и информатор не е просто ирационална. Тя е истинска кулминационна точка на ирационалността. Тя разцъфтява в специфичните условия на комунистическото общество, което се определя, от една страна, от всевластието на управляващата бюрокрация, а от друга — от идеократичния характер на тази система.

Както вече бе казано, всевластието деформира съзнанието на властниците, прави ги капризни, подлага ги постоянно на изкушението да показват на поданиците, а и на себе си, че волята им не познава граници, че те могат да правят всичко, абсолютно всичко, че могат да си позволят това, което друг не би си позволил. Тъй като деспотът не чува никога нито една критична дума, самият той загубва критичния самоконтрол, започва да си въобразява, че може да пренебрегва съществени данни и компетентна информация, че може дори да не го е грижа вече и за *фактите*. Този инфантилен начин на поведение, разбира се, не е осъзнат, но е реален в пълния смисъл на думата. Той е най-естественият резултат на една анормална политическа структура, където всяка дума на висшия функционер е закон.

От друга страна, „идеократичният" характер на системата изключва per definitionem предположението, че на системата може и да не ѝ върви, че може да изпадне в опасност или да изпитва сериозни трудности. Щом като на практика системата бива разглеждана като въплъщение на небесното съвършенство, като истинско Божие царство на земята, щом нито повече, нито по-малко, тя е продукт на историческата необходимост и нейните „железни закони", тогава всяка вест, напомняща на неприятната, жестока и всичко друго, но не и съвършена действителност, действа като кощунство. Спонтанната реакция на партийната върхушка е да отхвърли тези предупреждения по съвсем примитивен начин, като ги нарече „черногледство", „липса на вяра в силите на социализма", ако не и — „съзнателно намерение за обезкуражаване и деморализиране на партията". Разбира се, висшият партиен слой никога не се уморява да повтаря, че партията има смелост да гледа истината „в очите". Това обаче е само една псевдорационална маскировка. Практически системата се придържа почти винаги към другия, дълбоко ирационален модел на представяне на желаното за действителност и на прикриване на неприятната, разстройваща информация.

По своята *същност* описаната ситуация представлява кулминация на ирационалността. Логично погледнато, тя е кулминация на ирационалността и в *крайния си ефект*. Тъй като никой не иска да минава за „черногледец" и да бъде наказван като „черногледец", целият този механизъм води до една *всестранна масова измама* в комунистическия апарат. Лъжата се превръща в норма на политическия живот в Източния блок. Всеки мами всекиго. Всеки премълчава нещо отрицателно и преувеличава нещо положително, като нерядко положителното бива изсмукано от пръстите. Всеки функционер *просто лъже* началника си, когато твърди в доклада си, че планът е изпълнен, докато в действителност планът не е изпълнен. Нашият функционер „изглажда" доклада, като си измисля липсващите 2—3 процента. Секретарят на заводския комитет мами секретаря на районния комитет, секретарят на районния комитет — секретаря на окръжния комитет, той на свой ред — секретаря на ЦК. *Измамата следва гротескно всички стъпала на цялата сложна йерархия на системата.* На всяко следващо йерархично стъпало измамата расте и се увеличава несъответствието между действителност и официална картина. А на върха на йерархическата стълбица измамата бива най-голяма. Информацията, която достига до шефа на партията, има твърде малко общо с действителността.

Комунистическата система следователно се самоограбва откъм обективна информация. Непознаването на положението в страната и още по-малко в света е наказанието за потиснатата честност на по-нисшите „звена" на апарата. *Висшият партиен слой става жертва на собствената си ирационалност.*

4. ПАРАЛЕЛИЗМЪТ НА ПАРТИЯ И ДЪРЖАВА

Една друга, не толкова набиваща се в очи, но също тъй неоспорима форма на проявление на ирационалността, е структурният паралелизъм на партия и държава, при което всеки държавен орган има своя партиен двойник. Този факт често обърква западните наблюдатели и води, при недобро познаване на тази двойна структура, до многобройни грешки в оценките и анализите. Доколкото ни е известно, по това удвояване на структурите досега не е дискутирано. И това е жалко, защото става дума за уникален феномен, който *няма аналог* в историята. Функциите на държавата са много по-ясни от тези на партията, тъй като държавата сама по себе си се основава върху дълбока традиция и задачата ѝ се състои в това да направи възможен обществения живот.

По-неопределени и съответно по-ирационални са задачите на партията като *двойник на държавата,* тъй като не е ясно каква смислена дейност би могла да проведе партията *във връзка с държавата.*

Според доктрината, партията трябва да „ръководи" държавата. От гледна точка на системата, тази роля е рационална само дотолкова, доколкото партията изработва най-общите направления на държавната политика и по-точно — на правителствената политика. Партията вижда своята цел в изграждането на социализма и комунизма, каквото и да означава това. Тя се самоопределя като „движеща сила" и „мотор" на развитието по пътя към тази цел, а държавата — като най-важна „трансмисия", с която партията си служи, за да постигне своя идеал. От това функционално отношение следва, че рационално погледнато, партията поставя на държавата една генерална задача и контролира изпълнението на тази задача. Тъй като обаче тази задача е само *главната цел* на изградената върху марксизма-ленинизма държава, контактът между партия и държава трябва да придобие конкретната форма на контрол на държавното ръководство, на правителството от страна на партията. Контролът на партията върху държавата бива обаче разпрострян и върху всички „звена" и подразделения на държавния апарат и следователно съответно делигиран, или по-точно казано, поделен между всички партийни „звена". По този начин обаче се загубва специфичната роля на партията да чертае големи стратегически цели и да оценява крайния резултат. Тя се преориентира към едно чисто технически контрол на *средствата,* към специфичната държавна делнична рутинност. Това е във висша степен дисфункционално и следователно според нашето определение — ирационално.

Дублирането на държавата от страна на партията е дисфункционално-ирационално от множество гледни точки. По съвсем неефективен начин една и съща работа трябва да се върши *два пъти,* при което, поради предимството на партийните инстанции, чието утвърждаване се чака, изпълнението бива излишно забавяно. Вездесъщата партия в лицето на съответното „звено" задължително се намесва в най-обикновените и банални неща. За изпълнението на икономическия план съответните държавни инстанции трябва да се отчитат не само пред висшестоящите държавни органи, но и пред съответните „наблюдаващи" ги партийни инстанции, като възприемат и провеждат техните „указания" и „препоръки". Така например отдел „Промишленост" на даден градски съвет докладва не само на председателя на съвета и чрез него — на окръжния съвет, но и на отдел „Промишлен" на градския комитет на партията. Така деканът на даден факултет информира за „резултатите" от изпитната сесия не само своя пряк ръководител „по държавна линия", т.е. ректора, но и районния комитет на партията, под чието наблюдение се намира. Това се извършва на *всяко* равнище на държавния апарат. От гледна точка на здравия разум то означава изключителна загуба на време, енергия и средства.

Забавеното и непродуктивно действие на системата безспорно е тежка последица от партийното подражание на държавата. Още по-вредно е обаче влошаването на качеството на тази дейност. В най-добрия случай партийните функционери нямат какво да възразят по конкретните действия на държавните органи. Ако те се ограничат само върху това да повторят вече изложеното или възнамеряваното от държавните органи, това би било най-малката беда. Много по-лошо е, че партийните решения, често явно некомпетентни, са задължителни за държавните власти. Некомпетентността на партийните функционери е имало в миналото катастрофални последици: апаратчици, които не разбират нищо от строителство, своеволно отменят решения на архитекта, „верни другари" без военно образование, като напр. Мехлис, забраняват през войната да се строят окопи, за да не се отслаби морала на войниците.[8] Днес наистина делът на специалистите в партийния апарат е много по-голям, но и днес представените в партийните органи специалисти по правило са главно от втора категория, тъй като те не са привлечени на партийна работа *на първо място* по делови критерии, а според това, дали са достатъчно комформистични и нагаждащи се.

Некомпетентността е наистина всеобщ „закон" на комунистическото общество. И все пак в сравнение с партийните функционери държавните функционери са по-вещи. Дори само поради характера на своята дейност държавните функционери са по-добре запознати с конкретните обществени процеси, докато концентрирано „идеократичният" характер на партията отклонява нейните „кадри" от усвояването на конкретни знания по съществото на нещата. Ала приоритетът на партийните структури пред държавните структури води до това, че по-компетентният е подчинен на по-малко компетентния. Що се отнася до самия партиен апарат, то той има, от гледна точка на системата, подчертано паразитен и дори вреден характер. Паразитизмът на партийните функционери проличава толкова повече, колкото по-решително системата се опитва да интегрира определени „технократични" елементи. Колкото повече специалисти биват привлечени към управлението на държавните дела, толкова по-отчетливо се вижда, че „наблюдаващото звено" е абсолютно излишно.

---

[8] R.A.Medvedev, Op.cit., S. 931.

Една друга ирационална дисфункционалност на паралелизма между партия и държава се вижда от твърде комплицираната и за непосветения западен човек също така непроницаема, подобна на лабиринт субординационна схема, която управлява отношенията между двете структури и по този начин на свой ред забавя и смущава действията на апарата.

Партийният апарат има предимство пред държавния апарат *само като цяло*. Това отношение обаче не важи непременно за всяко произволно взето „звено" на двете системи. Има държавни структури с по-голяма тежест, отколкото определени партийни структури. Точната картина е твърде объркана и нейното разбиране е нещо като отгатване на гатанка. Необходимо е твърде близко познаване на системата и опит, за да бъде подреден този пъзъл.

Долната таблица следва да служи като ориентировъчна схема на отношенията по ранг между партийните и държавните структури. Направлението на стрелката (→) сочи по-нисшата структура. Успоредните (=) означават, че съответният партиен и държавен ранг са равностойни. Вляво са партийните постове, вдясно – държавните длъжности. Картината се усложнява допълнително от това, че партийната структура от своя страна също така е раздвоена: съществува политбюро и секретариат на ЦК, между които, въпреки формалното първенство на политбюро, също така няма еднозначни *действителни* отношения на субординация, тъй като секретариатът, който „подготвя" заседанията на политбюро може чрез първия секретар, който задължително принадлежи и в двата органа, решително да манипулира „линията" на формално по-високостоящото политбюро.

Тази схема показва, че в общата йерархия на системата дори един завеждащ отдел в ЦК стои по-високо от министъра, въпреки, погледнато с очите на Запада, престижната титла на министъра, тъй като завеждащият отдел „наблюдава" няколко министри (например завеждащият отдел „Промишленост" в ЦК упражнява партиен контрол върху няколко отраслови министерства). А пък предимството на секретаря на ЦК пред министъра е всеизвестна истина. Един секретар на ЦК обаче стои по-високо дори от заместник-председателя на Министерския съвет и само когато заместник-председателят на Министерския съвет е същевременно и член на политбюро, каквито са преобладаващите, но не и всички случаи, а секретарят на ЦК не е член на политбюро, заместник-председателят на Министерския съвет има по-висок ранг. От друга страна обаче, председателят на Министерския съвет, т.е. най-високопоставеният държавен функционер (който винаги е член на политбюро), стои по-високо от секретарите на ЦК, а един заместник-председател на Министерския съвет има по-висок ранг от завеждащ отдел на ЦК, въпреки че двамата функционери имат подчинени с еднакъв ранг: по партийна линия завеждащият отдел в ЦК контролира група министерства, а по държавна линия заместник-председателят на Министерския съвет също е отговорен за група министерства.

Като приблизителен ориентировъчен критерий може да бъде изведено следното неписано правило: по-високата длъжност на едно по-ниско (съответно регионално) партийно равнище отговаря на по-ниската длъжност на едно стъпало по-високото (национално или по-голямо рационално) държавно равнище. С други думи: държавният функционер трябва да отговаря на по-високи и по-строги изисквания, отколкото съответният партиен функционер, за да може да бъде равностоен в общата йерархична стълбица. Когато обаче даденото държавно равнище стои значително (поне с две стъпала) по-високо от сравняваното равнище на партийната йерархия, тогава държавният ръководител има по-висок ранг от партийния.

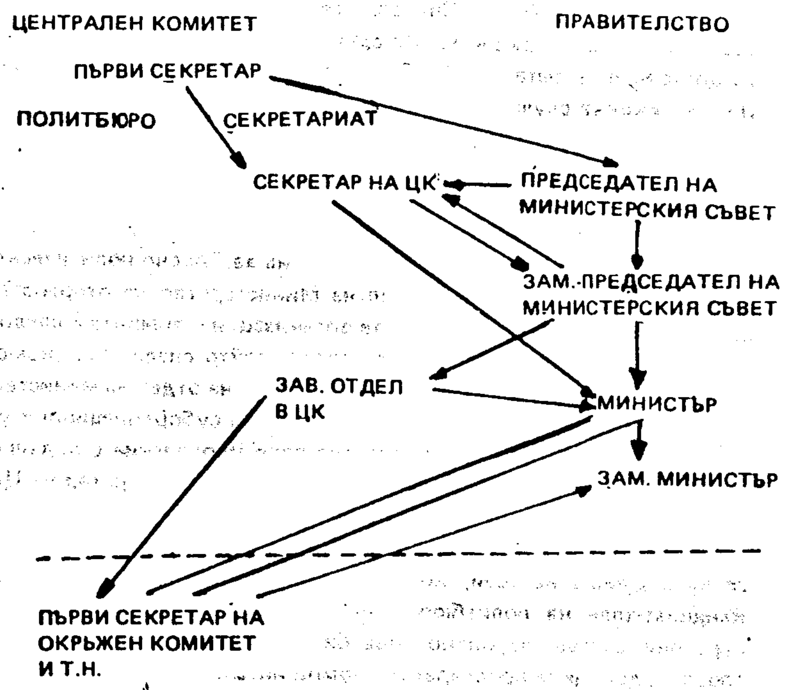

Познаването на тези правила е необходимо за точното подреждане на партийните и държавни величини в комунистическия Изток тъкмо толкова, колкото следенето на валутния курс, за да може изгодно и без загуби да бъдат сменени щатски долари за германски марки в капиталистическия Запад. И както валутните пропорции имат като всеобщ еквивалент, като база за сравнение било златото, било доларът, така за сравнителна база на двете бюрократични образувания служи йерархичната стълбица на партийната структура.

Дори когато един държавен служител има по-висок ранг, отколкото един партиен функционер, то е само защото неговата длъжност се приравнява към такава партийна длъжност, която е по-висока от ранга на въпросния партиен функционер, или пък защото този държавен служител, освен държавен има и съответен партиен ранг. Критерий е партийният ранг — не обратното.

С този ключ към „дешифрирането“ на отношенията на субординация между партийна и държавна йерархия не може да се проникне до всички тънкости, които правят картината още по-комплицирана и чието проумяване може да бъде зададено на западните коментатори и аналитици за „домашна работа“. Случвало се е например, секретариатът на ЦК, освен секретарите, да включи и един „член на секретариата на ЦК“, който обаче не е секретар на ЦК. Рангът на подобен „член на секретариата на ЦК“ в никакъв случай не е по-висок от ранга на един заместник-председател на Министерския съвет и също така не е непременно по-висок от ранга на един министър. Докато обаче подобен „член на секретариата на ЦК“ е сравнително рядко срещано творение на комунистическата бюрокрация, то има твърдо установен случай на *пряко съвпадане* на партийно и държавно „звено“: става дума за Главно политическо управление на армията, което е отдел на Министерство на отбраната, но същевременно ръководи партийните организации в армията и следователно упражнява функциите на партиен орган, който спада към „номенклатурата“ на ЦК и *формално* има статус не само на отдел на министерството, но и на отдел на ЦК. Произлизащите от това субординационни усложнения са много големи: началникът на това управление е подчинен *едновременно* и на министъра на отбраната, и на един секретар на ЦК. За да се установи кой от двамата е по-високопоставен, необходимо е съобразяване не просто с точно определени, а с променящи се дадености. Повече се чува думата на този, който освен заемания пост е още и член или кандидат-член на политбюро. Ако двамата имат съвършено еднакви партийни санове, вероятно това би довело до остро съперничество и спорове, докъде се простират пълномощията им.

Фактът, че този бюрократичен ребус се отразява смущаващо върху функционирането на системата, е донякъде ясен на нейното ръководство — поради това са и честите оплаквания, че партията се занимава с дейности, които не са й свойствени. Ала само югославските „ревизионисти“ се осмелиха да си направят изводи от това и да освободят партията от баласта на всякакво подражание на държавата, т.е. практически да разградят тежко подвижния партиен апарат. Що се отнася до привържениците на марксизма-ленинизма от Източния блок, то те и сега, както и преди, продължават да се държат здраво за абсурдите на паралелизма.

Поставим ли въпроса за причините на тази *ирационалност на институциите,* ще стигнем до една друга, по-генерална форма на комунистическата ирационалност, а именно: *приоритета на догмата пред живота,* с която ще се занимаем в края на първата част на настоящото изследване. Ръководната роля на партията е догма. А догмата няма насита, тя никога не се задоволява с жертвите, които й биват принасяни. Догмата показва вътрешна склонност към преувеличение и пароксизъм. Догмата изисква партията да „ръководи“ държавата. Макар и произволна, дори и тази „постановка“ оставя на здравия човешки разум достатъчно простор: това „ръководство“ може да бъде осъществено по югославски маниер, т.е. партията чертае само най-общите идеологически насоки на държавата и не се меси в техниката на нейното функциониране. Обаче за догматичното съзнание това е твърде недостатъчно: ръководната роля на партията по отношение на държавата трябва да се осъществява дребнаво и педантично на *всяко* равнище. Лавината на догматичното свръхусърдие влече след себе си цялата тази институционална нелепост, която вече скицирахме.

Един друг фактор, който също така допринесе за това удвояване на държавата в лицето на избуялата партийна бюрокрация, се корени на свой ред в ирационалността на деспотизма и тоталитаризма. Става дума за склонността на антидемократичните бюрокрации да се превръщат в самоцел. Външна проява на тази тенденция е безсмисленият *церемониал.* В комунистическата система церемониалът играе важна роля (вероятно тук се проявява византийското наследство за Русия). Сложните субординации и преплитания на партия и държава предоставят на „кадрите“ всекидневната възможност да упражняват и усъвършенстват този церемониал — едно занятие, което, разбира се, невинаги е безопасно.

5. ПРАЗНИТЕ ОБОРОТИ НА АПАРАТА

Да разгледаме сега превръщането на апарата в самоцел от една друга страна.

Набъбналият партиен апарат се оказва паразитен и излишен в отношенията му с държавата. Ала неговата безполезност се простира подалеч, засяга неговите собствени вътрешнопартийни функции.

Партийният апарат, според възгледа, лежащ в основата му, е само *средство,* позволяващо функционирането на партийния живот. Тъй като обаче партийният апарат се разраства до размерите на една чудовищна структура, той се превръща в *цел,* нещо повече — в *самоцел.* Собственият му, херметично затворен живот става за него по-важен от живота на партията. Вътрешните правила и „обичаи", които теоретично съществуват само за да облекчават живота на партията, получават видима преднина пред това, на което първоначално е трябвало да служат. Този феномен бива наистина донякъде забелязан и съответно — „осъден" от бюрократичното съзнание, но това не променя с нищо неговата същност.

Като цяло се залага не толкова върху реалните постижения, колкото върху степента на тяхното *съвпадане* с формалните, вътрешнопартийни предписания, върху *установената форма* на *отчета* за тях. Не фактът сам по себе си, а *докладът* за него има първостепенно значение. У Солженицин четем:

> „Той (назначения за партиен секретар на „наказателен обект" Маврово, Степанов — *А.И.*) откриваше пропуск след пропуск. Да не говорим за непълнотата на анкетните данни, за непълнотата в подбора на справките в личните дела, да не говорим за отсъствието на подробни характеристики на всеки партиен член или кандидат — биеше на очи по отношение на всички мероприятия изобщо една порочна насоченост: да се провеждат, но да не се отбелязват документално, в резултат на което самите мероприятия ставаха някак призрачни.
>
> — Но кой би повярвал? Кой ще Ви повярва сега, че тези мероприятия са били наистина проведени?! — възкликваше Степанов, вдигайки ръка с димяща цигара над плешивата си глава.
>
> И той търпеливо разясняваше на Кликачев, че всичко това съществува само на хартия (тъй като се основава само на устни твърдения), а не *в действителност* (т.е. не върху хартия, не във вид на протоколи)".[9]

Гениалният писател е намерил точната формула. Партийният апарат преобръща тотално отношението между видимост и реалност: да съществува нещо в действителност, за апарата означава то да съществува на хартия, а „да съществува *само* на хартия", означава то наистина да съществува действително, но без да е фиксирано в партийните документи. На хартията, а не на фактите се отдава най-голямо значение. В абсурдния театър на партията именно хартията се оказва животворящият фактор.

---

[9] *A. Solženicyn,* Op. cit., S 493; курсивът е на А. Солженицин.

Предимството на установената форма на действието пред неговото съдържание се изразява и във факта, че някои висши функционери дължат скорострелната си кариера на своята външна пунктуалност. В класическите времена бе възможно човек да получи повишение дори само защото връчва своя писмен доклад или пък се явява на устен доклад пред шефа на точно определения час, при което е без значение какво точно съдържа докладът.

Отдавна вече партийният апарат живее с един и същи рутинен ритъм, който през десетилетията не се е особено много променил. Година след година, десетилетие след десетилетие се повтарят все същите фази на цикъла, биват допускани все същите „грешки" и биват отправяни все същите „критики" към тези грешки: изработването на годишните, тримесечните и месечните планове на дадения партиен комитет; подготовката на „отчетно-изборната кампания" през есента, „щурмовщината" при изпълнението на стопанските планове, критиката на тази щурмовщина. Партийният календар е също тъй неотменен като астрономическия календар. Тази последователност би могла да се осъществи през 30-те, 40-те, 50-те, 60-те, 70-те и дори през 80-те години. В дневния ред на заседания, съвещания и събрания се появяват все едни и същи въпроси: „Подобряване работата с младежта" (жените, пенсионерите, националните малцинства), „Стил и методи на партийната работа", „Повишаване на квалификацията на кадрите", „Работата на партийната организация за овладяване на марксизма-ленинизма" и т.н., и т.н.

Благодарение на този рутинен цикъл, всяка година партийният апарат най-малко за двата месеца, които предшестват откриването на въпросната „отчетно-изборна конференция", се откъсва почти напълно от текущите организационни въпроси и от съответното държавно „звено": всички функционери работят трескаво върху подготовката на конференцията и предимно върху написването на отчетния доклад и документите към него. Текстът на доклада бива два-три пъти обсъждан и съответно преработван, докато бюрото даде своята благословия. Напрежението расте. По време на Сталин подобен партиен или комсомолски комитет непосредствено пред началото на конференцията напомняше щаб за борба със стихийни бедствия или обсадена крепост. Нямаше и следа от нормален работен ден — „работеше" се от ранна утрин до късна вечер, дори се спеше в сградата на комитета. Тази трескавост и днес още не е напълно изчезнала, само че за разлика от добродетелния аскетизъм на героичните времена, тя се разиграва край луксозен декор.

По този начин, функционално погледнато, апаратът бива парализиран за един немалък период. Апаратът се занимава не с това, за което е извикан на живот — с организацията на настоящето, а възпроизвежда по съответния ред един отминал период. *Миналото господства над настоящето.*

Превръщането на апарата в самоцел е non plus ultra* на ирационалността. То произхожда между другото от вече разгледания идеологически мотивиран страх от отговорност: всяка запетайка в отчетния доклад трябва да бъде внимателно претеглена, така че партийният комитет да се застрахова пред висшестоящите инстанции, които ще оценяват дейността му по това, дали тя е представена в доклада според определения шаблон.

Друга, особено красноречива проява на празния ход на партийния апарат, която разкрива неговото безсмислие, е структурата и съдържанието на „партийните документи", които би трябвало да дават тон на цялостния обществен живот.

Сирил Сълцбъргър веднъж се беше пошегувал, че вероятно най-опасното оръжие на комунистите е непоносимо скучният език на техните текстове, тъй като той отблъсква западните западните политици от детайлно изучаване. По този начин Западът остава неинформиран за истинските намерения на Кремъл. Може би комунистите постигат, сигурно без да знаят това, тъкмо този благоприятен за тях ефект. Същевременно обаче те постигат, и този път вече със сигурност несъзнателно, един друг ефект, който вреди на тях самите: недостиг на съществен, ясен, еднозначен анализ.

Почти няма доклад или „решение", камо ли „указание", „насока" или „постановка", които по същество и свързано да разглеждат третирания въпрос. Вместо това се налага една веднъж завинаги утвърдена архитектоника, която пък налага на текста следната композиция:

Той започва с едно въведение, което по съдържание е твърде далеч от темата. Тази увертюра е пропита от един задължителен оптимизъм: „Под ръководството на комунистическата партия на Съветския съюз (Чехословакия, Румъния, България и т.н.) трудещите се от Съветския съюз (ЧССР, ССР, НРБ и т.н.) постигнаха през последните години значителни успехи в областта на селското стопанство (областта на образованието, тежката; леката промишленост)". Това, разбира се, е твърде съкратен и опростен образец на въведение, което обикновено е изобилно гарантирано с често ненужни и нищо незначещи данни за числото на построените заводи, за хектарите новоразорана земя, за наново обзаведените училищни сгради, както и с един вид „стопанска лирика", която звучи малко странно в един работен документ: „С гордост гледат трудещите се от нашата страна на създадените с техните ръце такива впечатляващи дела, каквато е Водноелектрическата централа *Х.*, Целулозопреработвателният завод *У.*" и т.н. Едва след тези разточителни описания документът започва бавно да се приближава към същинското ядро на проблема. В сравнение с тържественото въведение тази част засяга винаги някакъв *недостатък* или „назряла необходимост" (която по правило *отдавна* е назряла), или пък дефекти: „слабости" и „погрешни (неправилни, обратни) тенденции".

Ако в сравнение с „назрялата потребност" фанфарните звуци от началото на документа звучат просто неуместно, то пред лицето на „слабостите" и „погрешните тенденции" те въздействат направо като гротеска.

В третата част на този триптих се прави равносметка. Тя съдържа „решения" и „указания", които са още по-мъгляви и проточени, отколкото въведението. Един такъв заключителен текст изглежда горе-долу така:

„1. Централният комитет на КПСС задължава централните комитети на партиите на съюзните републики, областните и районните комитети да следят отблизо и постоянно да контролират работата на съответните отдели на централня комитет, на областните и районните комитети, както и на съответните министерства и отдели на областните и районни съвети на народните депутати.

2. Централният комитет на КПСС задължава централните комитети на партиите на съюзните републики и областните и районни комитети на партията постоянно да повишават отговорността на отделните комунисти за преодоляване на трудностите в селското стопанство (машиностроенето, образованието) и да ги възпитават в дух на непримиримост към слабостите и пропуските в работата, към прахосничеството и нехайството.

3. Централният комитет на КПСС препоръчва на Министерството на селското стопанство (машиностроенето, образованието) да предприеме конкретни мерки за преустройството на селското стопанство (машиностроенето, образованието)".

Ако читателят на един истински партиен документ, вместо него чете нашия въображаем образец, то има твърде малка вероятност фактическият текст да се различава съществено от нашия. Сменят се само имената на министерствата и ведомствата, съответно на дадените „инициативи' (почини) и разбира се – *специалните термини*. Но конструкцията, начинът на мислене остават непроменени.

Заключителната част на документа бива ясна и недвусмислена само в един-единствен случай: когато в нея се обявяват наказания, освобождавания и въобще персонални промени, когато централният комитет освобождава, понижава или пък – предупреждава някого.

---

*Максимумът (лат.) – бел.пр.

Преведен на рационален език, смисълът на един партиен документ от този тип може да бъде формулиран приблизително така: положението в дадена област на обществения живот е наистина удовлетворително, но е дошло време да се направи още нещо, а именно това и това. Или: положението е тежко и е необходимо, съответно наложително, да бъдат предприети определени промени и подобрения, които също са конкретно и точно описани. От гледна точка на здравия разум следователно остава напълно необяснимо, защо е бил необходим целият този словесен церемониал на уводната част и по какви причини първо се рисува една сладникава картина на действителността, която сетне изложението разрушава. Опитният читател от Източния блок борави с този текст именно според изискванията на здравия разум. Настроен достатъчно саркастично, той знае: когато едно решение на ЦК започва с похвалните думи „за нашите големи успехи" това обикновено означава, че положението е тежко и някой ще бъде свален от своя пост. Идиличното настроение в началото на решението не предвещава нищо добро. Поради това този циничен читател пропуска въведението, прочита набързо продължението, за да стигне до същността на нещата: „грешките" и наказанията. Едва тук той присъства с цялото си внимание. Защо е тази игра на криеница с читателя?

Ако рационално настроеният читател на този текст може да свие снизходително рамене при въведението като на излишен, но безобиден и общоприет обичай, то „конструктивните" изводи ще му се видят направо безсмислени. Тяхната оперативна стойност е равна на нула. Тяхната безсъдържателност и безполезност се набиват в очи. Безспорно ясно е, че с общи фрази от рода на това, работата да бъде „подобрена", комунистите да имат по-голямо съзнание за отговорността си, контролът да бъде по-строг и по-грижлив, нищо не може да се постигне. Това са тривиалности, които не могат да помръднат който и да е проблем на сантиметър напред, ако към тях не се добави нещо съществено и конкретно, от което обаче в „мъдрия" документ няма и следа.

Дисфункционалността на подобни служебни текстове е стопроцентова и неоспорима. Въпреки това тяхното произвеждане продължава безпрепятствено вече десетилетия. Защо?

Партийните решения са в пълно противоречие с една иманентна на системата рационалност. Ала въпреки видимостта, която те могат да създадат у незапознатия с комунистическата система наблюдател, целта им *не се състои* в това, да допринесат за рационалното разрешаване на определени проблеми. Скритият смисъл на тяхното безсмислие е съвсем

друг: що се отнася до „конструктивната" част на документа, то той изразява празните обороти на апарата, превърнал себе си в самоцел – не се залага върху съдържанието на текста, а върху неговата форма. Важно е не това, да се направят *адекватни и полезни* изводи, а да има *въобще някакви* изводи, без значение какви. Задължителното и бъбриво ударение върху „успехите" в началото е предизвикано от постулирания, идеологически обусловен оптимизъм на доктрината. На най-висшата социална система, която представлява истински есхатологичен завършек на историята, не може да не ѝ върви: дори „грешките" да са големи, като цяло тя трябва да върви напред. „Не може да бъде това, което не трябва да бъде". Неотменимото от никакви негативни явления първенство на положителното и доброто, неговото предустановено превъзходство пред отрицателното и лошото – това е същинското съдържание на уводните панегирици в партийния документ. Става дума, разбира се, за един чисто догматичен постулат, който не издържа проверката на действителността, тъй като в миналото тъкмо онези документи, чието намерение бе да „коригират" най-страшните бедствия в съветската история, започваха именно *така* оптимистично: напр. завоалираното признание на истината за катастрофата в селското стопанство, която Сталин завеща. Друга страна на същата идеологическа мотивация е и споменатият вече страх от възможно посегателство срещу „непоклатимите принципи" на доктрината: не бъдат ли „успехите" подробно изброявани, би могло да възникне впечатлението, че социализмът не е толкова силен и успешен, колкото би трябвало да бъде по дефиниция. Поради това авторите продължават за стотен път своята втръснала се на всички, овехтяла идеологическа алилуя. Идеологическото „презастраховане" над всичко! Празният ход на бюрокрацията достига своята кулминация в една чудата дейност, която бихме могли да наречем „самоконсумация". Нашият анализ на обособяването на комунистическите организационни структури ще завърши с това.

Става дума за занимаването на апарата със самия себе си. Склонността на апарата да се откъсва от живота на партията на обществото и да се превръща в един затворен свят, се проявява в най-чист вид във факта, че той и експлицитно става тема и обект на самия себе си. Особено гротесков пример за това са провеждащите се в централния комитет периодични обсъждания на въпроса, как Н-ският областен комитет изпълнява неговите, на централния комитет, „указания". Съответната точка от дневния ред е формулирана именно така: „Провеждане на указанията и решенията на партията от областния комитет". В *съдържателно отношение* темата не е конкретизирана и това става напълно съзнателно! Да се опитаме да си представим целия този mise-en-scène: подчиненият

„орган" трябва да отчете пред висшестоящия „орган" как „работи" с идващите „отгоре" директиви и как ги изпълнява. Разумно погледнато, по тази тема едва ли би могло да се каже нещо смислено, което да не се съдържа в редовните доклади на нисшестоящата инстанция пред висшестоящата: цялата дейност на нисшестоящия комитет не е нищо друго, освен провеждане на решенията и „указанията" на висшестоящия комитет! Следователно при това обсъждане е необходимо изкуствено абстрахиране от конкретното съдържание на работата на комитета и посвещаване на формалните процедури, използвани в хода на тази работа: например, че функционерите „се запознават" с решенията и т.н.

Че тази дискусия е напълно стерилна, е очевидно: начините, по които се работи с един документ, са толкова малко, че се броят на пръсти, те са всеизвестни и прастари. Какво друго може да се каже за документите, освен че са били изучавани задълбочено, респ. повърхностно, методично, респ. несистемно, редовно, респ. нередовно, „абстрактно", респ. „в непосредствена връзка с живота"? Така подобно обсъждане се оказва във висша степен безплодно. То фактически представлява „самоконсумация", ярка проява на празния ход на една машина, която безсмислено следва своя ритъм. По-ясно ирационалната дисфункционалност на тази „активност" едва ли може да се покаже.

6. ПРИОРИТЕТЪТ НА ДОГМАТА ПРЕД ЖИВОТА – ОСНОВЕН ПРИЗНАК И ИЗТОЧНИК НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ИРАЦИОНАЛНОСТ

В хода на нашето изложение почти винаги обръщахме внимание на това, че описаният ирационален начин на поведение в крайна сметка напълно или отчасти се корени в идеологическата обусловеност на комунистическото мислене и действие. Страхът от отговорност е също страх от възможни посегателства срещу предписанията на комунистическата идеология; гротескните размери на този страх показват a fortiori* какво значение се отдава на „чистотата" на идеологията и какъв ужас е тази „чистота" да не бъде „омърсена". Въпреки цялото си очевидно безсмислие, паралелизмът на държава и партия и празният ход на апарата се запазват тъй като те довеждат идеологическия постулат за ръководната роля на партията докрай, а идеологическите постулати се нуждаят от неограничеността и я насърчават. Ситуацията „носител на лоши известия" е също така свързана с идеологическата липса на мярка, която създава такава атмосфера на „свещен ужас" пред принципите и фикциите на учението, че всичко, което дори само по асоциация е „свързано" с враговете му, предизвиква заслепяващ гняв, който не позволява да се различи извършителя на едно действие от информатора за него. Произволът на вземането на решения и принципът на тотото също така са свързани, макар и по-отдалечено, с интериоризирания, преживян идеологически принцип на диктаторското „неограничено от закона" (Ленин) всевластие на апарата.

Следователно безспорно е, че идеологическата догматика на формулираните от Маркс, Енгелс, Ленин, Сталин принципи, зле свързани помежду си, но в основни линии – окончателно канонизирани, образува ядрото на комунистическата реалност. Комунизмът е в истинския смисъл на думата един „идеократичен" феномен.

Дори ловката игра с идеологическите принципи, тяхното пригаждане към дадени „прагматични" потребности в никакъв случай не освобождава комунистите от идеология, не ги прави „прагматици" и „политически реалисти". *Дори* това нагаждане свидетелства за огромната власт на идеологията в комунистическото общество, с която трябва да се съобразяваш и която стриктно определя *рамките* на възможните политически решения.[10] Следователно в едната или в другата форма, изтълкувана по нов начин или не, идеологията трябва безпрекословно да управлява, пък да става каквото ще! Не догмата трябва да се нагажда към живота, а обратно – животът трябва да се нагажда към догмата.

Ирационалността на този официално непровъзгласен, но практически все още господстващ императив, е явна. Връзката между ирационалност и догма е съвсем понятна. Вече поради своята същност догмата се изплъзва от критична проверка: тя се крепи, *въпреки* разумните аргументи, т.е. по ирационален начин. Но и присъщата на догмата претенция за единствена истинност, и нейният нетолерантен дух са от ирационално естество: те се пораждат от емоционален гняв, а не от рационални разсъждения.

От своя страна тази догматична ирационалност следва от ирационалния характер на основния комунистически социален проект: целта, към която се стреми комунизмът, е продукт най-малко на два дълбоко ирационални импулса – копнежа за пълно ощастливяване на „човечеството" и готовността това щастие да бъде постигнато на всяка цена, включително и с груба сила. В светлината на разумното мислене пълното ощастливяване е невъзможно, а агресивният характер на желанието за ощастливяване – против волята на ощестливяваните, изглежда направо

---

*В толкова по-голяма степен (лат.) – бел.пр.

[10] Helmut Dahm, Der gescheiterte Ausbruch. Entideologisierung und Ideologische Gegenreformation in Osteuropa (1960–1980), Baden–Baden, 1982, S. 739.

II. АМБИВАЛЕНТНОСТИ НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО СЪЗНАНИЕ

Една от най-важните прояви на комунистическата ирационалност се състои в онзи комплекс от душевни структури, който бихме могли да наречем „амбивалентности на комунистическото съзнание".

Като цяло комунистическата „душа" в никакъв случай не е хармонична. Наистина, представителите на комунизма се домогват до някаква хармония, но при това става дума за една примитивна, белязана с душевна бедност и еднообразие хармония на доктрината и на поведението. Но дори в условията на тази примитивност, хармонията остава по-скоро мечта, идеал, който изплува на равнището на съзнанието. Под тънкия слой съзнателен стремеж към хармония се крие дълбоко раздвояване на цялостния душевен живот.

Или да си послужим с думите на Юрий Глазов:

„Тяхното (на хората от комунистическия „антисвят" — *А.И.*) поведение е изцяло двуезично, при което първият език по своя характер представлява радикално отрицание на втория. . . Двойнствеността на мисленето е свързана с една двойнственост на поведението и на езика".[12]

Съществува една дълбока, основна амбивалентност на комунистическата психика, която от своя страна се разпада на множество частни амбивалентности.

1. ЛЮБОВ-ОМРАЗАТА КЪМ БУРЖОАЗИЯТА — КОМПЛЕКСЪТ ЗА МАЛОЦЕННОСТ НА КОМУНИСТИТЕ

Главна роля сред тези амбивалентности се пада на поведението спрямо буржоазията. На повърхността владее само омразата. Тази омраза също така се корени в подсъзнателните дълбини на комунистическата личност. Но тя е свързана по амбивалентен начин с един скрит респект, с една склонност към подражание и дори — с една перверзна любов. Става дума за една фундаментална истина, която все по-ясно се потвърждава от продължителното съществуване и промяната на комунизма.

Ярък израз на амбивалентната връзка отрицание-утвърждаване в тази любов-омраза е фактът, че *буржоазното най-напред бива радикално и решително отхвърлено, а след това — най-вече негласно — разрешено.*

Този странен процес напомня на промяната в становището на църквата спрямо античността. Най-напред църквата отхвърляше решително всяка „езическа" философия. По-късно обаче тя започна да приема античните мислители и да търси в техните трудове аргументи в полза на вярата. Този процес бе увенчан с възприемането на редица моменти от философията на Платон и особено на Аристотел. Нещо подобно става и при промяната на комунизма. Ето някои по-важни жалони по този път:

Първоначално такива аристократични поети като Пушкин и Лермонтов бяха осъдени. Но още докато Ленин беше жив, отношението към тях започна да се променя. Много дълго време беше осъждан абсолютно несъвместимия с комунизма Достоевски. Едва към 1956 г. Достоевски беше, разбира се, с изключение на „Бесове", реабилитиран.

Чак до 1953—1954 г. математическата логика и кибернетиката бяха заклеймявани като буржоазна фантасмагория и софистика. След един кратък преходен период, в продължение на който бяха наистина признати „положителните резултати" на тези науки, но същевременно настойчиво се обръщаше внимание върху „идеалистическите спекулации" на техните буржоазни представители, се установи един сциентистки култ към кибернетиката, математическата логика, наукознанието, теорията на информацията и т.н., който властва и до днес.

Почти 16 години (след прословутата конференция, посветена на „положението в биологическата наука" от 1948 г.) трая анатемосването на генетиката. През 1964 г. тя бе безрезервно „реабилитирана". Същото важи и за теорията за системите, за иконометрията и емпиричната социология.

През 1959 г. структурализмът в лингвистиката беше все още отхвърлян като „буржоазно-идеалистическо" течение в езикознанието. Сега той е доминиращо направление и в съветското езикознание.

Дълги години наред телепатията и ясновидството бяха с етикет „ненаучно суеверие". Всякакви дискусии на тази тема бяха забранени. Приблизително от 1964 година насам парапсихологията намери в СССР и другите народни демокрации своите убедени привърженици. Нещо повече: бяха извършени парапсихологични експерименти с цел тяхното евентуално военно приложение. В България съществува дори институт по „сугестология"*, а една прочута ясновидка получава от държавата възнаграждение като „научен сътрудник".

(Позволяваме си прогнозата, че вероятно предстои реабилитация и на психоанализата.)

Казаното важи не само за науката, но за *всички* сфери на живота. Става дума за всеобщ принцип на комунистическото както теоретическо, така и практическо поведение. Преди имаше „прокълнати" литературни жанрове, които поради своята сложност, вътрешна свобода и подвижност, поради свойствения им душевен аристократизъм се виждаха подозрителни на апарата — напр. есето. Сама по себе си думата „есе" дразнеше партийните идеолози. Някъде между 1956 и 1966 г. ситуацията се промени коренно: дори избухна едно наивно въодушевление, което доведе дотам, че в България има редакции на вестници, които приемат с удоволствие „есета" върху „текущите задачи" като напр. за. . . жътвата. Не бихме могли да си представим класическия сталинизъм без враждебността спрямо криминалните романи, полицейските филми и т.н. Те трябваше да служат като пример за залеза на буржоазната култура. Сега се стига дотам, че комунистическият свят произвежда свой собствен развлекателен кич, който подражава на западните образци, само че комунистическият Джеймс Бонд е смел чекист.

---

[12] Yurij Glazov, Tesnye vrata (Die enge Pforte). London. 1973, S. 247.

* Трудът е публикуван през 1985 г. — бел.пр.

В комунистическия начин на живот от последните трийсет години се забелязва едно двутактово движение, един скучен и уморителен в своята повторяемост преход от отлъчване към благословия.

Още през 1962/1963 г. пуританският начин на живот водеше ариегардни битки: хайките против туиста и минимодата. През последното десетилетие от тях не остана и следа, напротив: сега западната мода, поп-музиката и модерните танци преживяват своя разцвет в Източна Европа и дори в Съветския съюз, разбира се, в една цензурирана и значително смекчена форма. Нещо повече: в Източния блок властта дори се опитва да насърчава определена „оригиналност" в тази област като се стреми към развитие на „социалистическа" поп-музика или „социалистическа" мода, макар че всичко това естествено води отново към една имитация на Запада.

Анализът на главната амбивалентност на комунистическото съзнание ще ни отведе по-нататък към твърдението, че в основата на комунистическата омраза към буржоазията стои едно потайно и неосъзнато (или по-скоро полуосъзнато) желание, сам да станеш буржоа, едно „влечение към обуржоазяване".

В скрита форма то дремеше в подсъзнанието още през героичното време на движението, когато комунистите проповядваха и — в общи линии — практикуваха един примитивен аскетизъм. Тяхната омраза към буржоазния начин на живот бе много силна, истинска и на равнището на съзнанието, съвсем непристорена. Но пароксизмът на тази омраза достигаше до такива размери, че още тогава би могъл да събуди у опитния наблюдател подозрението, че силата на враждебността не е нещо автентично, а по-скоро е изкуствено средство за опазване застрашеното единство на личността, едно средство, което правеше възможно потискането на несъзнателния ламтеж към буржоазния начин на живот.

Комунистите преследваха така жестоко различията в облеклото, свободата и непринудеността на поведението, обноските на предишната висша прослойка не толкова, защото са били убедени, че тези отличителни белези са социално вредни, макар че те се стремяха да убедят в това самите себе си, колкото да се спасят от несъзнателното желание самите да носят такива дрехи, да имат такива маниери и обноски. Инстинктът тогава им подсказваше достатъчно ясно, че едно директно възприемане на „буржоазния" стил на живот би било опасно за тях, тъй като те, така да се каже, не са „дорасли" до него, тъй като не биха издържали на неговата конкуренция и „подбор". Когато комунистите се почувстваха малко по-сигурни, когато вече имаха години власт зад гърба си, те започнаха постепенно да се поддават на потисканите желания. Комунистическата омраза към буржоазно-хедонистичния начин на живот беше толкова силна, защото „другарите" несъзнателно желаеха този живот, но поради инстинктивен недостиг на социално-психическо чувство за собствена сигурност не смееха *съзнателно* да се стремят към него. За да се самоуспокоят и самооправдаят те си служеха с терапията на пуританските *табута*. В сегашния труден период на постепенно разтопяване на комунистическите социални и духовни структури, тези влечения са само наполовина освободени. Затова днес амбивалентността се изразява в една смесица от лицемерие и шизофрения. Днес висшият комунистически слой се характеризира с фрапираща двусмисленост на начина на живот. Влизащите в този слой проповядват против „буржоазната" разпуснатост, а в същото време при посещенията си в чужбина се отправят най-напред с трескаво любопитство към Плас Пигал и Сохо[13], за „да видят, какво е това". Те тръбят против западното влияние и „идеологическата диверсия", но собствените им деца следват предимно на Запад, а не както преди — в Русия (и по този начин самите внасят прословутата „диверсия"). Тази констатация може да се приложи не само към културата и начина на живот, но и към голямата политика и общото отношение към социалния живот. То бе характерно например дори за поведението на Сталин. Сталин бе наистина решителен противник на свободата и пъстротата на „буржоазния" обществен строй. Той бе следователно решително против всичко онова, което образува същината на „буржоазните" отношения. Но още по негово време, по негова инициатива започна реставрацията на определени предреволюционни административни форми и обичаи. По заповед на Сталин бяха отменени редица названия и титли, въведени от революцията и бяха заместени от старите. Сталин възстанови старите офицерски чинове (капитан, майор, полковник, генерал и т.н.) и дори въведе нови, които не съществуваха в царска Русия, но бяха отдавна познати в „капиталистическите" армии (маршал, генералисимус). През 1943 г. той превърна народните комисари в старите, добре познати министри. Съветът на народните комисари трябваше вече да се казва „Министерски съвет". Оставайки враждебен спрямо християнството, Сталин ограничи атеистичната пропаганда и атеистичната дейност до възможния според предписанията на марксистко-ленинския катехизис минимум и удостои църквата, без да й гарантира истинска свобода, с нещо като признато от държавата право на съществуване. Старите великоруски националистически символи и мотиви влязоха отново в правата си — да си припомним само сталинския култ към царските пълководци и към националните герои на Русия (между които Свети княз Александър Невски, както и пълководци като Соворов и Кутузов), които не само нямаха нищо общо с комунизма, но нещо повече — намираха се на самия връх на „експлоататорската" класа.

---

[13] При своето бягство Анатолий Кузнецов се възползва тъкмо от тази амбивалентност. Той покани постоянно следящия го руски таен агент да посетят Сохо. Там му се удаде, след като бе напил своя цербер, да се изплъзне от наблюдението и да установи контакт с английската преса.

В това поведение на Сталин се разкрива по един блестящ начин изтласканата амбивалентна любов към този, срещу когото той се бореше. Солженицин майсторски анализира това в неговия портрет на Сталин („Първият кръг"):

„По начало Сталин забеляза у себе си едно странно разположение не само към православието: веднъж, и втори, и трети път го привличаше някаква привързаност към стария свят — към този свят, от който самият той бе дошъл, но който поради характера на болшевишката си служба вече четирийсет години разрушаваше.

През трийсетте години само от чисто политически съображения той въведе отново забравената, петнайсет години неупотребявана на глас почти позорно звучащата дума *РОДИНА*. Ала с годините за самия него бе станало много приятно да изговаря „Русия", „Родина". . .

Нещо приятно намираше той в самата игра на думите, които му напомняха стария свят: той не искаше вече „завеждащи училище", а — директори, не „команден състав", а — офицерство, не ВЦИК, а — Върховен съвет (върховен — много по-хубава дума); и офицерите да имат ординарци; и гимназистките да се учат отделно от гимназистите, и да носят пелерини и да плащат за обучението; . . . и светските хора да си почиват като всички християни в неделя, а не в някакви безлични, номерирани дни; и дори, както при царя, да важи само законно признатият брак — макар че на самия него на времето му дойде нанагорно и каквото си ще да мисли за това Енгелс на оня свят."[14]

---

[14] A.Solschenizyn, Der erste Kreis der Hölle,Frankfurt/Main. 1974, S. 155–156.

Така точно възпроизведеното от Солженицин поведение на Сталин би могло да се обясни отчасти с неговия стремеж да изглежда донякъде приемлив за западните военни съюзници. Същевременно обаче то свидетелства за главната амбивалентност на комунистическото съзнание, за напрежението и магичната идентичност между омразата към „буржоазията" и вътрешното, неосъзнато или полуосъзнато желание за обуржоазяване.

Вътре в себе си всеки типичен комунист (а не само комунистическият *интелектуалец*, който и без това в повечето случаи произхожда от „буржоазни" среди) изпитва желанието да „обуржоази" самия себе си. То се прявява от самото начало (още по времето на класическия комунизъм от ленински и сталински тип) и все повече се разраства с бавната трансформация на комунизма.

По-старите критици на марксисткия социализъм и комунизъм бяха по същество прави, когато твърдяха, че проповядваната от това движение враждебност към богатите (замаскирана под формата на „научност") се корени в чувството на завист. (Разбира се, би било опростяване да свеждаме до това причините за възникването на движението.) Следователно е вярно, че редовият комунист бива тласкан не толкова от благородни, колкото от твърде егоистични мотиви. Той чувства, че *като индивид*, като самостоятелна личност не е в състояние да осъществи своите желания. Но това, което е невъзможно да се осъществи по индивидуален път, става възможно — по колективен. За обикновения комунист това е несъзнателната причина да се включи в комунистическото движение. Партията му предоставя възможност да задоволи жаждата си за „буржоазно" богатство и dolce vita, но в друга, различна от „буржоазната" форма. Типичният комунист знае, че при „диктатурата на пролетариата" не ще има богати хора от предреволюционен тип и в предреволюционния смисъл на думата; той чувства обаче, че въпреки това новият строй ще му осигури достъп до „буржоазното" богатство или до „буржоазната" наслада от живота. Комунистът има в известен смисъл намерението да участва *като елемент на един колективен буржоа*. В комунистическите догми това намерение бива, разбира се, „рационализирано" и прикрито зад благородния протест срещу социалната несправедливост. Описаната нагласа обаче следва да се обозначи като *колективна трансформация на индивидуална алчност*.

Поради това комунистите възприемат по-късно всичко онова, което преди са отхвърляли. Те искат именно *те*, а не „буржоата", да бъдат хората, които ще водят „буржоазен" живот. Следователно по същността си цялата тази борба не е от „принципиално" естество, ако употребим един типичен комунистически израз, а е грубо егоистична борба

за ново преразпределение на благата, на *собствеността,* един спор за това, кой трябва да притежава буржоазното богатство. Скритият смисъл на „борбата" против уискито, туиста, нощните барове и т.н. може да бъде изразен в следния вътрешен монолог: „Ние те преследваме, защото ти *сега* искаш да правиш и консумираш нещо, което ние искаме също така много да правим и консумираме, но по различни причини *не смеем да правим и консумираме сега."*

От съображения за яснота ние съзнателно нахвърляхме един мини-модел на явлението. Ала тази особеност характеризира комунистическото поведение в целия му обхват, включително и неговите най-важни области.

Да вземем икономическите отношения на Източния блок с „капиталистическия" Запад. Господарите на комунистическия свят сега не само приемат западни кредити, ноу-хау, инвестиции и т.н., но и се стремят все по-настойчиво към това. Преди 25 години всяко желание за западна помощ бе разобличавано от позициите на тогавашната борба на комунистическите партии за окончателната победа като „предателство", като опит източноевропейските страни да бъдат превърнати в „роби на империализма" и бе възхвалявано развитието, основаващо се на собствените сили и на „безкористната помощ на Съветския съюз".

Този сложен процес има, разбира се, и преди всичко икономически, социални и идеологически аспекти. Но погледнат *психологически,* той означава, че истинският, същински спорен пункт се съдържа не във въпроса *за* или *против* помощта *като* помощ, а във въпроса *на кого* да се даде тази помощ. На Бенеш или Хусак, на Миколайчик или Ярузелски? Това, което е „лошо" в първия случай, се смята за „добро" — във втория. Следователно от психологическа гледна точка политическата съпротива срещу икономическите планове, разчитащи на западна помощ, бе идеологическа маскировка и рационализация на потиснати тайни желания за нея.

Анализираната главна амбивалентност на комунистическия манталитет е тясно свързана с един силно изразен *комплекс за малоценност на комуниста.* Този комплекс може да бъде разгледан от три страни.

Първата се състои в това, че комунистът е белязан от един недостиг на истинско самочувствие и на истинска самоувереност. Това бива, разбира се, идеологически маскирано. В продължение на много години съветската пропаганда твърдеше, че историческият опит на съветската власт бил доказал, че работниците и селяните могли не само да управляват държавата, икономиката и културата, без и против буржоазията, но и дори, че те можели да правят това по-добре от буржоазията.[15] Но тъкмо особеното упорство в това твърдение показва, че чувството за превъзходство спрямо буржоазията и аристокрацията в действителност липсва. Самоуверените декларации са изкуствени и тяхната роля се състои предимно в това, да компенсират комплекса за малоценност. Много значителен е фактът, че след като икономическите неуспехи излязоха на бял свят, обяснения от подобен род се срещат все по-рядко (очевидно би било глупаво да се твърдят подобни неща и в същото време да се търси западна валута, да се внася жито и въобще да се прави всичко възможно, за да се извоюват западни технологии и ноу-хау).

Личният контакт с комунистически функционери на ръководна длъжност оставя често впечатлението, че тези хора в своя „вътрешен диалог" понякога се питат: „Наистина ли съм министър или президент?". Колкото повече се развива процесът на разложение, толкова по-осъзнато става колебанието, което на свой ред засилва от една страна деградацията, а от друга — цинизма. На четири очи или на техните тайни съвещания комунистическите водачи понякога признават това открито. На едно такова „закрито" съвещание на партийния актив в София през 1970 г. членът на политбюро и тогавашен министър-председател Станко Тодоров се изказа точно в този дух. Той каза приблизително следното: „Нас ни обвиняват в некомпетентност. Ние сме, разбира се, сигурни, че поколенията, които идват след нас, ще умеят всичко по-добре. Но ние сме се борили и докато сме живи, ще управляваме *ние."* По-открито и по-цинично човек едва ли би могъл да се изрази, но същевременно той едва ли би могъл по-блестящо и по-еднозначно да даде израз на своя собствен комплекс за малоценност. В частни разговори комунистическите функционери вече признават, че „борбата" им е отнела възможността да получат знания и култура, да изучат чужди езици и да се порадват на живота. Сега те се опитват да преодолеят този комплекс, тъй да се каже, по „родов път". Трескав е техният стремеж да осигурят на децата си луксозен живот, какъвто самите те не са имали в младостта си. Затова са и уроците по чужди езици и пътуванията в чужбина на техните деца. Затова и голямата снизходителност спрямо „буржоазните" фриволности на подрастващото поколение.

От друга страна, се среща и противоположната тенденция. Отношенията родители—деца във висшия комунистически слой засилват комплекса за малоценност. Това, което доминира в тези отношения е *конфликтът.* Всеки ден родителите слушат остри упреци от страна на децата си. Твърде често децата казват на родителите си направо, че са хора без култура, че унищожават или пречат на кариерата на по-интелигентни и по-надарени хора. А това води до бурни семейни сцени.

Втората и вероятно по-скрита страна на комунистическия комплекс за малоценност се състои в тайното желание *да получиш признание от противника.* Това е обратната страна на идеологическата борба със Запада, за която западните изследователи на комунизма едва ли си дават сметка.

---

[15] Y.Staline, Les questions du léninisme. Moscou, 1949. p. 21.

Това, което прави впечатление в комунистическото отношение към връзките на източни интелектуалци със Запада, е отхвърлянето, съпротивата, отрицателната реакция. Но един внимателен анализ на това отрицание би показал, че то се простира само върху контактите на източни *дисиденти* със Запада. Прочутото правило на „стария Бебел", според което, ако те похвали врагът, сигурно си извършил нещо неразумно, важи само тогава, когато врагът хвали един бунтар. Това правило обаче веднага бива суспендирано, когато похваленият е *верен на линията човек* (разбира се, тук няма строга закономерност: в класическите времена на сталинизма можеше да се случи за подобна похвала да се заплати много висока цена, но като цяло една определена тенденция да се очаква признание от „врага" не може да бъде оспорена). В този случай похвалата се превръща по чудотворен начин от буржоазна хитрост, от злонамерено насърчаване на „ревизионистите" в признаване на постиженията на комунистическия строй, с който империалистическите централи са „принудени" да се съобразяват. Тази комедия е на достопочтена възраст. Когато например един вестник като „Таймс" критикува остро комунистическата система, тогава реакциите на източната преса звучат горе-долу така: „Крайно консервативният английски вестник „Таймс", глашатай на английския едър капитал, разпространява лъжи и клевети за съветската страна". Ако обаче същият вестник разказва за постиженията на индустриализацията в Съветския съюз, оценката веднага се сменя: „Влиятелният английски вестник „Таймс" признава. . .". „Крайно консервативният" вестник по магичен начин се е превърнал във „влиятелен". Най-фрапантният пример обаче е диференцираният подход на вестникарските съобщения при удостояването на Солженицин с Нобелова награда в сравнение с удостояването на Шолохов със същата награда. Нобеловата награда на Солженицин бе разглеждана като доказателство за реакционната политика на Нобеловия комитет, който поощрява само враждебните на Съветския съюз елементи в руската култура. Обратно, Нобеловата награда за Шолохов беше обявена за доказателство за качествата на ортодоксално комунистическата художествена литература, с която „дори" Нобеловият комитет „трябва" да се съобразява. Тази, невъзспирана от никакви задължителни норми, а обусловена единствено от моментния стремеж към намиране на оправдание смяна на критериите, следва да се опише като особен случай на шизофренното идеологическо поведение, майсторски анализирано от френския психиатър Жозеф Габел[16], което напомня на примитивния начин на поведение. („Кое е лошо, Замбо?" „Лошо е, когато Бимбо открадне коня на Замбо." „Отлично. А кое е добро?" „Добро е, когато Замбо открадне коня на Бимбо".) Това, което е важно за нашия анализ обаче е обстоятелството, че в комунистическите очи не западната похвала сама по себе си е нещо подозрително, а тя бива разглеждана като подозрителна предимно тогава, когато бива отправена към еретици. Ако обаче тази похвала застигне един верен на линията другар, тогава това е нещо извънредно добро и позитивно.

В тази двусмисленост се проявява интересуващият ни аспект на комплекса за малоценност. На практика комунистът се чувства особено поласкан тогава, когато дадено негово постижение намери прием в „буржоазния" свят. Колкото и да проклина комунистът Запада, колкото и да се преструва, че презира онези, които проявяват „низкопоклонство" пред него, вътре в себе си той чувства, че само похвалата на Запада има истинска стойност. Може Шолохов в своя груб стил да изразява отрицанието си към Запада и враждебността си към симпатизиращите му съветски писатели, но той интуитивно усеща, че не Лениновата награда, а само Нобеловата награда притежава истинска стойност (понякога целият спор се води само затова, *кой* има право да се радва на отличията на Запада, дали подобните на западния елит съветски писатели, или официалните писатели на системата). А това доказва отново съществуването на мощен комплекс за малоценност.

Тази особеност на комунистеческата психология изглежда, че остава скрита за Запада. Сигурно би било много поучително, веднъж да се сравнят образите на врага на двата свята, на комунистическия и на либерално-демократическия. Изследователят би установил с учудване, че двете политически ръководства нито познават, нито се възползват от слабите места на противника. В противен случай западните демокрации биха преценявали комунистическото поведение много по-модифицирано и между другото биха залагали много повече на картата на тайното възхищение на комунистите от Запада. Ако върху основата на малкото, но валидни за всички епохи основни правила на политическото изкуство направим един далечен исторически паралел, ще видим, че в това отношение Византия далеч превъзхожда модерния Запад: византийските правителства твърде скоро са разбрали, че варварските князе завиждат на византийския начин на живот и че копнеят за византийското признание. Чрез раздаване на отличия и удостояване с титли, чрез византийско възпитание на децата на варварските големци и т.н., на империята нерядко се удава да смекчи агресивността на варварските народи.

---

[16] Joseph Gabel, La fausse conscience. Les Editions de Minuit. Paris, 1962.

Третата страна на комунистическия комплекс за малоценност се състои в *огромното преувеличаване на силата на врага,* на „буржоазията", на Запада. Трескавият страх от проникването на западни идеи, страхът от контакти на „собственото" население със западни хора, страхът от всяка публикувана на Запад дума, забраната за пътувания в чужбина — всичко това показва недвусмислено, че ръководните среди в комунистическия свят нямат вътрешно самочувствие, че те интуитивно улавят, че в края на краищата те са по-слабите. Типичните комунисти не са убедени в своите идеи, а само фанатично вярват в тях. Фанатизмът обаче не притежава истинска сила, а е само обратната страна на вътрешното, неосъзнато съмнение, тъй както жестокостта не е показател за сила, а е само обратната страна на страха. Преувеличените представи за мощта на некомунистическия свят водят до създаването на един почти фантастичен образ на буржоазията. На практика комунистите приписват на Запада една *квази свръхестествена мощ.* В съзнанието им Западът витае като демонична сила. Това важи и за образа на предателя, който от своя страна заема постоянно място в арсенала от комунистически плашила. (Оруел по съвършен начин показва това в „1984-та": както е известно, по време на Двеминутката на омразата лицето на Голдщайн постоянно изплува на телевизионния екран.[17]) За сталинисткото съзнание противникът бе практически *въздесъщ.* Врагът е *навсякъде.* Преследването на „врага с партиен билет", отстраняването на хора, които самите са били последователни сталинисти (Ягода, Ласло Райк, Трайчо Костов) е един от най-драстичните примери за това. Зад най-невинни постъпки може да се крие враг! Ученик не посещава редовно училище — дали тази липса на усърдие не е всъщност саботаж? Минувач иска да заснеме най-обикновена сграда — защо? Дали той не е шпионин? Словослагател допуска малка печатна грешка при набирането на речта на партиен ръководител. Дали не става дума за намерения на империалистическите централи, целящи да дискредитират партията?

Мрачните времена, за които бе характерна тази потискаща атмосфера, са отминали. Комунистическата *негативна митология* обаче разцъфтява в нова, по-мека форма — в образа на „идеологическата диверсия" на империализма.[18] В този понятиен фантом намира концентриран

---

[17] George Orwell, 1984. Zürich o.J., S. 21–22.

[18] Обикновено „идеологическа диверсия" се превежда като „идеологическа субверсия". Макар че „диверсията" в областта на идеологията включва и „субверсията", в комунистическата езикова практика става дума именно за „диверсия".

израз комунистическата вяра в лоши и всемогъщи духове, които витаят наоколо.

От гледна точка на логиката понятието „идеологическа диверсия" е понятие с нулев клас. Тъй като такова нещо няма и не може да има, очертанията на въпросното понятие остават мъгляви и неопределени. Най-общо „идеологическата диверсия" може да се дефинира като особена военна хитрост на „идеологическите централи на империализма". На пръв поглед изглеждало, че тези централи искат да прехвърлят мост за нормален обмен на идеи и ценности в областта на науката и изкуството. Обаче това именно било „диверсия", заблуждаваща маневра, чиято цел се състои в това да отклони вниманието от истинското направление на офанзивата, а именно вноса на антикомунизъм в комунистическия свят. Че комунистическият страх има и известно рационално оправдание, стои вън от всякакво съмнение. Въпреки това, културното влияние на Запада, което наистина модифицира комунистическото съзнание, бива превратно изтълкувано по такъв хиперболичен начин, че се превръща наистина във фантастично чудовище. Ирационалното, емоционално възприемане на реални, конкретни, определени феномени замъглява и заличава преди всичко техните граници. От гледна точка на подобен начин на мислене *всеки* културен обмен, включително и този, който изобщо не носи идеологически характер (като напр. размяната на историческа документация и архивни материали), може да бъде интерпретиран като „идеологическа диверсия". Този „демонологичен" подход към действителността, който намира израз в понятието за идеологическата диверсия, смесва и обърква всички критерии за различаване на „идеологическата диверсия" от неидеологическите културни контакти, от които отдавна вече Източният блок не може да се лиши. При това комунистическите идеолози забравят, че би било твърде наивно да се приписват вътрешните процеси на развитието на злата воля на противника — така те влизат в конфликт с историческия материализъм, който ние не споделяме, но за чиито привърженици те се обявяват. Теорията за „идеологическата диверсия" е специфична разновидност на conception policiere de l'histoire.* „Идеологическата диверсия" бива свеждана всъщност до един волеви акт. Негласно се изхожда от всевластието на човешката воля, с което обаче се характеризира остро критикуваният и настойчиво отричан волунтаризъм.

Ще илюстрираме горните бележки с помощта на едно лично преживяване. В навечерието на комунистическия Световен фестивал на младежта и студентите през 1968 г., който се състоя в София, в българския организационен комитет цареше невъобразима паника пред всемогъщия западен враг, който *идва*. Разбира се, по този начин бяха силно преувеличени, общо взето, твърде скромните възможности на пристигащите в София западни студенти. По тази именно причина ние твърдим, че тук става дума за една проява на комплекса за малоценност: комунистът, който чувства своята малоценност, преувеличава поради това до крайна степен действително съществуващото и неоспоримо превъзходство на противника. Човек не може да се освободи от впечатлението, че някои по-дребни функционери едва ли не буквално *персонифицират* идеологическата диверсия, че почти си я представят като някакво конкретно същество, нещо като вещица, както през средновековието са персонифицирали чумата.

---

*Полицейската концепция за историята (фр.) — бел.пр.

Покрай тази амбивалентност на комунистическата „психика" са свойствени и други.

Така например вътрешният живот на типичния комунист се характеризира чрез противоречивата връзка между

2. ЕКЗАЛТАЦИЯ И ПРОЗАИЧНОСТ

От една страна, душевният градус на комуниста винаги е твърде висок. Той живее в един имагинерен романтичен свят. Речникът му обикновено е високопарен. Блудкавият, ученически декламативен, клиширан език на комунистическата преса, който днес донякъде, ала само донякъде, е преодолян, в основни линии е познат. Най-обикновените неща биват силно патетизирани от комунистите. Вместо просто да разкаже за отдиха на децата в един почивен дом, комунистическият журналист се смята за задължен да вмъкне едно изречение за „щастливото настояще на децата в социалистическото ни отечество". Пишещите машини на подобни журналисти превръщат добре взетите банални изпити на учениците и студентите в „изпълнен дълг към партията, към родината, към трудещия се народ".

Стопанската романтика е просто неразделна част от комунизма от съветски и китайски тип. Стихотворения, романи, кантати биват посвещавани на „героите на труда", на трактористи и ударници, песни за възхвала на „героичния труд" на селяни и текстилни работници — художествената литература на съветския блок в *продължение на десетилетия* бе залята от подобен тържествен кич.

Все още уводните статии на комунистическата (особено на младежката) преса са пълни с неясни апели, декларации, обещания, заклинания. Все още те зоват читателя, преди всичко младежта, да се бори *за* или *против* нещо: „мъжество", „твърдост", „оправдаване доверието на партията", „дълг", „вярност", „вяра", „топли желания" и обратно: „свещена омраза", „твърда непримиримост", „непрестанна бдителност" — това са най-употребяваните пароли в уводните статии на българския младежки вестник „Народна младеж".

Типичният комунистически език е пълен с не особено изискани метафори. Обикновено като модели и образци служат, наистина примитивно, природните феномени. Говори се за *„светлината* на марксистко-ленинското учение", за *„тъмните* сили на реакцията", за *„бурята* на класовата борба". Комунистическият жаргон напомня на необузданата реторика на ранната църква.

При това комунистическият език е биполярен: тонът е безмерно панегиричен, когато става дума за партията, комунизма, марксизма-ленинизма и агресивно-непримирим, когато се говори за „класовия враг". Сами по себе си названията, постоянните термини носят една подчертана директна и примитивна оценъчност. Докато комунистите са „верни синове на народа", „неуморни борци за победата на делото на комунизма", „неувяхващ пример за борба и служба на народа", то империалистите са винаги „жестоки палачи на народа", „безмилостни експлоататори на трудовите маси", те винаги са „измамни", „лицемерни", „хитри". Западните политици са „лакеи", „покорни слуги на едрия капитал", „кръвожадни кучета на империализма". И естествено от речта на функционерите изчезват и последните остатъци от умереност, когато става дума за социалдемократи и особено — за бивши комунисти. Те са „мръсни предатели", „ренегати", „юди". Те са се „продали за долари", те „се прекланят пред своите империалистически господари". Понастоящем този език донякъде се освободи от своята варварска директност. Той така да се каже, малко се цивилизова. Но ядрото му остава както и преди фанатично и агресивно. Не е кой знае колко голяма разлика, когато се говори за „кликата на Мао", вместо за „бандата на Мао", както бе формулирано преди трийсет години, или когато наричат дисидентите „клеветници", „които служат на враговете на нашето отечество", а не „мръсни кучета, които трябва да бъдат разстреляни".

Фанатичната екзалтация на комунистическия език се изразява и в обстоятелството, че комунистите рядко употребяват само съществителни. Обикновено съществителното е съпроводено от оценяващо прилагателно, което има функцията да засили емоционалното съдържание на взетото становище спрямо даден човек, социална група или процес. Това е архаично, защото говори за едно съзнание, което възприема света по съвсем непосредствен, пряк начин и наивно иска да изрази цялата мощ на чувствата по колкото се може по-силен начин. Един комунист вярва следователно, че не е достатъчно да каже просто „империалисти", не, той трябва да ги назове „кръвожадни империалисти". Нему се струва недостатъчно да се задоволи с думата „предателство". Той се чувства винаги задължен да говори за „безсрамно" предателство. Постиженията са винаги *„големи"*, революционната борба — *„героична"*, марксизмът-ленинизмът — *„неопровержим"*, отношенията между комунистическите страни — *„братски"* и партията — *„победоносна"* и *„мъдра"*. Тези прилагателни са се превърнали в „постоянни епитети" като в *Илиадата* или в *Песента за Ролан*, което още веднъж доказва *архаичния* характер на комунистическия манталитет.

Комунистическият оратор или публицист напомня винаги на раннохристиянски проповедник, който прекалено хвали нещо и прекалено укорява друго нещо. Тук не сме си поставили за задача да направим детайлен анализ на партийния език. Това би била една твърде интересна и още почти неразглеждана тема. Нашият стремеж се състои само в това да покажем чрез комунистическия език фанатичните и псевдоромантични черти на комунистическото съзнание.

Дори понастоящем в партийните решения въпросите никога не се третират чисто делово. Макар че документите на ЦК (особено тези в България и ГДР) вече представляват смесица от партийни лозунги и технократична терминология, текстът винаги започва с едно високопарно и излишно изброяване на успехите и постиженията и завършва с призиви за нови героични дела.

Не само пресата, радиото и телевизионните предавания, но дори и обикновеният живот, работната среда, цялото социално пространство на комунистическото ежедневие е пълно с псевдоромантически символи. Във всяка служба, във всеки магазин, в чакалните на гарите, по фасадите на сградите висят портрети на партийните ръководители, „стенвестници", плакати. Комунизмът е склонен към това, да превръща света в нещо като място за молитва.[19]

Това псевдоромантично, псевдопоетично държане прониква и в частния живот на правоверния комунист. Във всекидневните разговори сталинският функционер се стараеше да се изразява приповдигнато, дори когато нямаше никакъв повод за това. Младите хора, които в частни разговори уверяваха, колко много дължат на Сталин, съвсем не бяха изключение в периода на „култа към личността". Би било погрешно всичко това да се схваща само като една опортюнистична комедия, въпреки че усърдното демонстриране на добродетели бе едно елементарно средство за самосъхранение и се диктуваше от тоталитарните правила на играта.

---

[19] R.N.Carrew Hund: Worterbuch des kommunistischen Jargons. Freiburg i.Br. 1958.

Няма причина да се съмняваме в наивната честност на подобно поведение, особено що се отнася до широката маса. Постоянните превъплъщения на комунистическия ентусиазъм бяха напълно реален факт, който намери отражение и в художествената литература на инакомислещите.[20]

Ала същият този морализаторстващ, порицаващ, екзалтиращ се, проклинащ, непрекъснато пеещ литании комунист е *същевременно* дълбоко *прозаичен* и *скучен* човек в собствения си начин на живот. Типичният комунист е и типичен *еснаф*.

За комуниста е характерен стремежът към материални блага и към потребителство. Това се проявява по един силно изразен филистерски начин. Той непрестанно се стреми да си достави хладилник, кухненски уреди, жилище, вила и кола. На комунистическите функционери са свойствени скъперничеството и спестовността, които по учудващ начин напомнят на ранните поколения европейска буржоазия, на героите от „първоначалното натрупване на капитала", на буржоазията от калвинистка Швейцария или викторианска Англия. Желанието им да придобиват собственост (разбира се, не собственост върху „средствата за производство") е очебийно. Някои функционери на ръководни постове, например дипломати, акредитирани на Запад, спестяват понякога цялата си заплата, хранят се с евтини домашно приготвени ястия, за да купят колкото се може повече неща, които да вземат сетне със себе си в родината. Същевременно този инстинкт за обогатяване е лишен от всякаква фантазия. Всичко приема най-банален и скучен вид. Нищо не е така чуждо и враждебно на иначе лесно екзалтиращия се комунист, както истински романтичното или творческо поведение.

Най-добрият пробен камък за нашето твърдение е отношението на комуниста към половия живот. Тук неговото държане съвпада напълно с това на традиционния дребен буржоа. Комунистическият функционер провъзгласява типично еснафското „благоприличие", т.е той смята за необходимо наличието на една ригористична официална регламентация на отношенията между мъжа и жената, на тяхното ограничаване и държане в тайна. Той е решително срещу всяка проява на ексхибиционизъм, срещу всяка „дързост" в литературата и изкуството. От малкото западни филми, които се прожектират в кината на държавите от Източния блок, еротичните сцени биват винаги орязвани (степента на тази пуританска строгост зависи, разбира се, от страната и от времето — Полша, Унгария и Чехословакия са били винаги по-либерални към нахлуването на еротиката, отколкото Съветския съюз, България или

---

[20] B Michail Geller: Koncentracionnyj mir i sovetskaja literatura. London. 1974, S. 190 - 193.

Румъния, но и в тези страни с патриархално минало ограниченията в последно време бяха поразхлабени). В съветската преводаческа практика действа неписано правило, според което определени описания просто биват пропускани и това засяга дори творби на западни комунисти. При преподаването в съветските училища е обичайно по този начин да се процедира и с класиците, което води до забавни истории, подробно описани в педагогическата и художествената литература. Комунистическите опити да регламентират танците и модата — чрез полицейска намеса или по административен път, междувременно са известни в целия свят.

В сталинисткия период идеологическите служби се бяха заели дори с това, да натрапят на жените една безподобна антиеротична мода. Известно време минувачите по московските улици можеха да създадат впечатлението, че в града се снима исторически филм. Не по-малко комичен бе неуспешният опит да се заинтересува обществеността от танците на отминали столетия — през 50-те години по инициатива на комсомола младежта трябваше да се учи да танцува полка, мазурка, Pas de grâce и т.н. Навсякъде може да се открие все същият консервативен вкус, все същата склонност към „порядъчното", която е тъй характерна за дребния буржоа.

Борбата с проституцията също е белязана с онази нечовешка и излишна суровост, която е тъй характерна за войнстващия филистер: през 1968 г., в навечерието на Световния фестивал на младежта и студентите в София, много проститутки бяха „интернирани" от българската столица, т.е. бяха задържани и изпратени в различни села във вътрешността на страната, където трябваше принудително да работят в ТКЗС (наистина, те не живееха в лагери, но нямаха право да напускат селото без специално разрешение). В сравнение с други, това бе една относително „цивилизована" практика. Според непотвърдени, но много достоверни, тъй като отговарят напълно на азиатския стил, съобщения от Китай, „борбата" със „световноизвестната" проституция в Шанхай се „е водила" като проститутките просто са били разстрелвани. Твърди се също, че „les quartiers mal famés"* в Хавана са били просто изгорени след победата на Кастро. Излишно е да добавяме, че по този начин не се премахва явлението, а по-скоро се преследват неговите жертви, което отново е типично за еснафското лицемерие.

Това засяга не само сексуалния морал. Цялата скала от добродетели, официално предписвана на Изток, е напълно филистерска. Много показателно е например като цяло отрицателното отношение към младежта. Във всички партийни документи от последно време се обръща внимание върху това, че империализмът е избрал тъкмо младежта за главен обект за своята „идеологическа диверсия". И като противоотрова срещу това бюрокрацията поддържа едни, наистина непровъзгласен открито, но фактически съществуващ култ към възрастните. В популярно-дидактичната комунистическа публицистика бабата, дядото, с една дума — *старият човек* винаги е бил положителен образ. Една постоянно появяваща се в пресата история се развива горе-долу така: *един възрастен мъж или една възрастна жена* се обръща в автобуса или на улицата към вдигащи врява млади хора и им отправя майчински или бащински укор за лошото поведение и недостатъчното възпитание. Младежите отговарят „нагло". Започва спор, който винаги завършва с това, че присъстващите „работници" или сили на реда вземат страната на възрастните. Накратко, правото е винаги на страната на възрастните.

Следователно можем да констатираме наличието на истински съюз между по-старите докомунистически поколения еснафи и „новите" комунистически еснафи. Поради това редица по-възрастни хора, които първоначално не са приемали комунистическия строй, започват малко по малко да откриват „положителни страни" в него. На тях например много им харесват прочутите речи на Хрушчов и Иличов през 1963 г. против абстрактната живопис. И това не бива да ни учудва, тъй като двамата комунистически ръководители имат същите представи за красиво и грозно като един някогашен дребен търговец.

Комунистическият култ към старите хора, обусловен от еснафския им манталитет, се смесва с инстинкта за самосъхранение на „другарите". Комунистическата държава носи чертите на една истинска геронтокрация. Обожествяването на възрастните и недоверието към по-младите съответства напълно и придава легитимност на нагона към властта на господстващите.

Изобщо жизнените предписания на комунистическия морал са предимно от филистерско естество и почти не се отличават от нормите на обикновения среден морал. Известното съчинение на тогавашния председател на Върховния съвет М. И. Калинин, което в сталинистките времена служеше като своего рода наръчник за учители, родители, „агитатори" и „пропагандисти", всъщност представлява един кодекс от най-елементарни баналности: ученикът трябва да се учи добре, да помага вкъщи, да е благодарен на родителите си и т.н., и т.н. Както точно се изрази един мой познат тогава, разсъжденията на Калинин напомнят проповедите на селски поп. И днес на младежта биват препоръчвани най-банални правила на всекидневно поведение като *комунистически* добродетели: „Колко е приятно, когато в трамвая младеж стане и учтиво отстъпи мястото си на възрастни хора", възкликваха например в ГДР.[21]

---

*„Съмнителни квартали" (фр.) — бел.пр.

Обратната страна на еснафския ригоризъм и пуританство обаче е лицемерието.

Морален ригорист ли е комунистическият еснаф наистина? Като всеки еснаф и той няма нищо против да се наслаждава на сексуалното удоволствие като на всяко друго удоволствие, само че това трябва да става скрито, за него не трябва да научи никой (причината за такова поведение лежи в липсата на душевно равновесие, която, колкото и парадоксално да звучи това, е характерна за еснафа). В комунистическите страни е secrets de Polichinelle*, че много проповедници на „комунистическия морал" водят двойнствен живот. Плод на него са множество весели, трагикомични и смешно-сълзливи истории. Сладострастният комунистически еснаф трябва наистина да бъде много предпазлив и не само поради споменатите вече общопсихологически, но и поради чисто прагматични съображения – в условията на безмилостния принцип bellum omnium contra omnes**, който цари в партията, всеки наблюдава внимателно своя партиен другар, за да го държи по възможност в шах. С либерализацията обаче се смекчиха значително и моралните предписания и някогашните пуритани понастоящем трескаво се стараят да се възнаградят за пропуснатите години (върху това ще се спрем по-подробно по-нататък при анализа на къснокомунистическия манталитет). Още по времето на Сталин по-свободните нрави (без същевременно да се изоставя задаващата тона пуританщина) не бяха нещо непознато във висшите партийни кръгове. Прословутият шеф на НКВД Лаврентий Берия имаше славата не само на палач, но и на сексуален престъпник, изнасилил много жени. Наистина е трудно да се докажат със сигурност тези твърдения, но принципът Fama est prinzip*, приложен към съветското общество, изглежда доста правдоподобен. Що се отнася до самия Сталин, то свидетелствата са противоречиви (или пък те възкресяват различни периоди от живота му?). Докато Бажанов, който бе частен секретар на Сталин споделя: „Жените не го интересуват. Неговата собствена му стига, а той и с нея се занимава твърде малко".[22] Мартин Ебон твърди, че една от причините за самоубийството на жената на Сталин, Надежда Алилуева, е неверността на нейния съпруг.[23]

---

[21] „Der Spiegel", Nr. 53, 25 Dezember, 1972, S. 34.

* Публична тайна (фр.) – бел.пр.

** Война на всички против всички (лат.) – бел.пр.

* Мълвата е вярна (лат.) – бел.пр.

[22] Boris Bajanov, Bajanov révèle Staline. Souvenirs d'un ancien secrétaire de Staline. Paris, 1979, p. 132.

[23] Martin Ebon, Svetlana fille de Staline. Paris, 1967, p. 70–71.

Лицемерието на еснафското съзнание се проявява най-ясно в областта на еротично-сексуалното. То обаче не се ограничава само в тази сфера. Да вземем например демонстративния респект спрямо възрастните и семейството. От една страна, официалната пропаганда ласкае старото поколение и семейството. От друга страна, обаче, тъкмо комунистите насърчаваха доносничеството на децата спрямо собствените им родители. Не бива да забравяме, че селското момче Павлик Морозов, издал тайните намерения на родителите си за съпротива против колективизацията и сетне жестоко убит от роднини на семейството, бе превърнат в герой и мъченик, даван като пример за подражание на руските деца. Комунистическата власт не се посвени да изфабрикува от тази кървава трагедия една агиографска история. Случаят Павлик Морозов е само най-крайното проявление на всеобщата тенденция на класическия комунизъм да използва децата като осъзнати или неосъзнати доносници, които могат да съобщават за политическите настроения в семейството. (Нацисткият вариант на това явление е превъзходно показан в пиесата на Брехт „Страх и нищета на Третия райх".) Всичко това доказва, че за комунистите семейството не е ценност *само по себе си*, а бива разглеждано като ценност само тогава, когато поощряването му не е политически неизгодно. В ранния период, когато комунизмът още не се чувстваше достатъчно силен, семейството бе разглеждано предимно като пречка. За да се отстрани тази пречка, комунистите фанатизираха децата – те трябваше да изиграят ролята на разрушаващ семейството фактор. По-късно обаче дойдоха нови времена: новото младежко поколение е опозиционно, критично настроено и използването на респекта към семейството и по-възрастните като противотежест на преобладаващите настроения сред младежта, започва да се забелязва. Отношението на комунизма към семейството следователно зависи от това, дали в дадения отрязък от време то вреди, или пък е от полза за осъществяването на политическите му планове. А този възглед е само един специфичен комунистически вариант на общото еснафско отношение към семейството. И в некомунистическия свят филистерското, привидно зачитане на семейството и възрастните е неискрено. То изразява всъщност користното желание да се извлече изгода чрез нагаждане към общовалидните ценности и да се печели от това.

Същото може да се каже и за еснафската склонност на комунистите към „ред". Комунистът е само тогава за реда, когато той му се вижда полезен, следователно само тогава, когато е на власт. Ако комунистът е в опозиция, той се бори срещу реда при всяка възможност. Но и в тази борба се проявява еснафското. (Тук разглеждам *ортодоксалния* комунист.)

В противоположност на всекидневния политически театър на ултралевите, неговите действия се характеризират с една еснафско-селска хитрост. Каква разлика между живописните шествия напр. на маоистките групи в Париж и скучните демонстрации на привържениците на партията на Торез-Дюкло-Марше, които се стремят външно да останат в рамките на закона и „да не дадат на полицията никакъв повод за провокации"! Истинският комунист представлява странна смесица от разрушителна безскрупулност и еснафски дух на law and order*. По правило типичният комунист поема риска на открито нападение срещу установения ред само ако „условията са назрели" — неговото поведение обикновено разкрива един втори план на комунистическата стратегин и тактика, която в комунистическата самооценка изглежда като проява на разумен реализъм.

Вероятно още по-ярък израз еснафската нагласа на комуниста намира в неговия естетически вкус. В самата му природа дълбоко е загнездено едно предразположение към кича. Официалното съветско изкуство от 50-те годиний беше самото въплъщение на примитивния вкус на партийнин човек. Натуралистичната и разказвателна живопис, претрупаната архитектура (в Полша тя много сполучливо бе наречена „сталински късен барок"), която напомня ту казарма, ту манастир, полихромната живопис (през 20 век!), която може да се види по сградите на селскостопанското изложение в Москва, селските варианти на академизма, по които ударници и колхознички бяха портретувани по маниера, с който конвенционалните художници от 19 век рисуваха министри и графини, разцветът на *хепи-енда* в киното — всичко това съответства сравнително точно на същинския комунистически идеал за красота. Междувременно нещата доста се промениха. Официално реабилитиран на първо време обаче е само един късен импресионизъм. По-смелите експерименти в изкуството, макар и тук-таме възможни, изглеждат както и преди подозрителни. Mutatis mutandis*, официалният вкус остава дребнобуржоазно-консервативен. С право в своите прочути спомени Иля Еренбург видя в това една последица от огромната миграция на селски маси към градовете — изостаналото население постепенно наложи своя вкус на цялата империя.

Еснафското в комунистическия естетически вкус намира красноречив израз и в един друг странен факт. Филистерското отношение към изкуството се характеризира с един особен ритъм на отхвърляне и възприемане. Когато се появява ново явление в изкуството, средният масов човек бурно го напада. Първата реакция на филистера към новото е винаги отрицателна, тъй като новото именно поради характера си на ново го плаши и тревожи. Поради това той оказва винаги упорита съпротива на новите направления в изкуството. По-късно обаче, когато новото вече не е ново, т.е. когато то е достигнало една достопочтена възраст и опасността от неочакваното и необичайното вече не съществува, той може да се превърне дори в ентусиазиран поклонник на въпросното течение. Следователно става дума за едно универсално явление. Същите еснафи, които гневно реагираха на импресионистичната живопис, междувременно вече отдавна възхваляват империонизма като „велико изкуство" и по този начин, разбира се, го вулгаризират по свой образ и подобие. (Еренбург забеляза веднъж хапливо, че някогашните скандални импресионистични картини днес биват възпроизвеждани върху бонбониерите.) По-късно обаче еснафът отново се разгневява — този път на съвременните авангардисти. И комедията се повтаря. Комунистическият вариант на този еснафски цикъл е от същото естество. Обикновено комунистите са почитатели на такива романи, пиеси, стихове и видове изкуство, които или принадлежат към класиката, или най-малкото са доста отдалечени от нашето време. Следователно те са загубили своята актуалност и могат да бъдат разглеждани като безопасни. Приживе великият, своеобразен, дълбоко руски лирик Сергей Есенин се сблъска, ако не с откритата враждебност, то най-малкото с пълното неразбиране от страна на съветското общество (и в това се крие дълбоката психологическа причина за неговото самоубийство). Около 30 години по-късно (към 1953 г.) официална Русия откри Есенин и почти нямаше „чувствителен" функционер, който да не се въодушевява от него. Когато през 1958 г. Борис Пастернак бе отличен с Нобелова награда за „Доктор Живаго", срещу него в Съветския съюз започна истинска хайка и тя в крайна сметка доведе до рухването на неговите сили. Днес обаче Пастернак фактически е признат за класик (естествено, „Доктор Живаго" изобщо не бива споменаван, сякаш такова нещо не е съществувало). Донякъде подобна е и историята с Михаил Булгаков. За да бъде признат от комунистите, творецът трябва преди това да умре.

Могат да се приведат и други, твърде характерни и показателни примери в защита на нашата теза. Така например управляващата върхушка в България откри оперното изкуство едва към 1952 — 1954 г. Преди това отношението ѝ към операта, ако не явно враждебно, бе най-малкото леко презрително, като към нещо, което няма нищо общо със сериозните партийни дела. В споменатия период обаче въодушевлението от операта се смяташе за признак на висока култура. Това е свързано също така с анализирания по-горе комплекс за малоценност. Всъщност комунистите подражават на вкуса на онова поколение от буржоазията, което е определяло облика на дадена страна по времето, когато комунистите са били още млади и са почувствали първите пристъпи на омразата. Съзнанието запазва завинаги първите впечатления. Тъй като обратната страна на омразата и на завистта е тайното възхищение и любовта, тò в определен момент тя най-сетне се показва на повърхността: комунистът изведнъж възприема така типичното за „доброто общество" отпреди Втората световна война предпочитание към традиционната опера. Казано другояче: когато комунистът *X.* е бил млад работник във фабриката на индустриалеца *Y.* той научава, че омразният му собственик посещава често оперни спектакли. Когато младото момиче *Z.*, произхождащо от село, служи като камериерка на дамата *V.*, то установява, че дамата ходи всяка седмица на опера. Сега кметът *X.* и министърката *Z.* копират несъзнателно вкуса на индустриалеца *X.* и на дамата *V.*, защото отношението към тях всъщност е било амбивалентно, защото то е съдържало не само омраза и завист, но и възхищение и тайна любов. Затова *X.* иска да се идентифицира с *Y.* и *Z.* с *V.* и по този начин да придобие една нова същност. (Също както магичните процедури предполагат, че ако притежаваш предмет, собственост на противника, придобиваш и неговата сила и качества. Еснафското съзнание поначало се основава на подобни архаични процедури.) Да се позовем и на един по-стар еквивалент на явлението. В новелата на Балзак „Сезар Бирото" къщата на подлия парвеню Фернан дьо Тийе е обзаведена по същия начин, по който по-рано е била обзаведена къщата на някогашния му работодател Сезар Бирото, при когото Фернан е бил обикновен прислужник. Фернан дьо Тийе мрази Сезар, тъй като Сезар го е хванал на местопрестъплението: но той подражава на вкуса на омразния господар!

---

* Закон и ред (англ.) — бел.пр.

* След необходимите промени (лат.) — бел.пр.

И най-накрая еснафската природа на комуниста се проявява и в неговото цялостно отношение към живота.

Незабравимо преживяване е да чуеш интимен разговор в комунистическа среда. Скуката, пълната липса на „атическа сол", плоският разговор са очебийни. Тези, които искат да направят света „по-добър", говорят обикновено за перални машини и коли, за вили и кухни, за игра на карти, за футбол и лятната отпуска. И това е фактически „закономерно", ако употребим един типичен термин от комунистическата теория. Притежанието на перални, на кухненски уреди, на коли и вили – това е всъщност реалният *прозаичен* смисъл на тяхната *псевдоромантика*. Казано на марксистки език: романтиката бе само идеологическото було на техните прозаични егоистични социални интереси.

Да погледнем сега към „ценностите" в частния живот на *номенклатурата*, така както ги показва Солженицин: ето откъс от разговора на двамата прокурори Макаригин и Славута на един даден от Макаригин прием:

„С голям корем, излизащ от мундира и с шия, преливаща извън твърдата яка, Славута огледа кабинета и каза благосклонно:

– Добре живееш, Макаригин! По-възрастният ти зет е три пъти лауреат, нали? Три пъти, – потвърди с гордост прокурорът.

– А по-младият е държавен съветник, първи ранг?

– Все още втори ранг.

Но е отракано момче; дяволът, ще стане и посланик! А по-младата, на кого ще я дадеш?

– Своенравно момиче е, Славута, вече я давах – но не се дава.

– Образована? Инженер търси? – Когато Славута се смееше, тресеше се коремът и цялото му тяло. – С осемстотин рублички? Ожени я за чекист, на чекист я дай, това е сигурна работа."[24]

Незапознатият с проблемите на комунизма вероятно би помислил, че пасажът е взет от някое социално-критично произведение, което описва най-грубите представители от първото поколение *капиталисти*, от някоя творба на Балзак, Зола или, доколкото става дума за руската действителност, от Максим Горки, но не и за изграждане образа на „революционери". *Това* са обаче интересите, идеалите, стремленията на хората, които искаха да унищожат „низката" буржоазност.

Посредствеността като един от двата полюса на разглежданата амбивалентност достига своя връх в силно изразената нетърпимост към блестящото, яркото, към богатството на чувствата. Едва ли има нещо по-несъвместимо с манталитета на номенклатурата от непринуденото, освободено артистично поведение. Спонтанността предизвиква дълбоко раздразнение у апаратчика. Всеки, който иска да направи кариера в Съветския съюз или другите социалистически страни, трябва да се откаже от спонтанността. *Подозрителността към силните и явни чувства не пощадява и твърде пламенните привърженици на комунизма.* Нещо повече. Спонтанността се обръща понякога с особена сила срещу най-предадените комунисти: тяхната всеотдайност може да изглежда подозрителна не само като евентуално средство за замаскиране на хитри „врагове", но и поради онези елементи, които по своята вътрешна природа са нежелателни за властниците и които се съдържат в интензивното чувство: никога не се знае, каква посока може да вземе това чувство, освен това силата на емоциите говори за определен формат на въпросната личност, който за екстремния антииндивидуализъм на комунистическото движение винаги е опасен. За познаващия психологическите бездни на тоталитаризма човек не би било изненада, че *реалната* причина за някои „ликвидации" по време на големите чистки се съдържа в интелектуалния и *емоционалния* блясък на жертвите. Поколението, което преживя сталинизма знае, че тогава бе много опасно не само да имаш други разбирания, но и обичайните разбирания да бъдат изразявани с един личен емоционален оттенък, с по-дълбоко емоционално съпричастие.

---

[24] A.Solschenizyn, Der erste Kreis der Hölle, Frankfurt a.M. 1974, S. 482

Едно драматично свидетелство може да потвърди това. Известният публицист Михаил Колцов, радващ се на най-високо уважение от страна на партията е приет, малко преди задържането му, от Сталин. Въпреки демонстративната добронамереност на диктатора по време на тричасовата аудиенция, Колцов след това е много обезпокоен. Той споделя с брат си: „Знаеш ли какво прочетох съвсем ясно в очите на „хазяина"? „Какво?" · Прочетох: „Той е прекалено жив." Скоро след това Колцов е арестуван.[25]

Как може да бъде обяснена тази амбивалентност? Как е възможно един и същи човек, способен на ирационална екзалтация и намиращ се като в постоянна треска, да бъде същевременно така безцветен и оеснафен, така посредствен? Фанатичната екзалтация не е истинската противоположност на посредственото всекидневно съществуване. Истинският контраст на прозаичния, посредствен начин на живот и мислене е творчеството. Обаче типичният комунист е един бездарен човек, който се обединява с останалите ординерни хора *на основата на общата посредственост.* Псевдоромантическият фанатизъм е именно псевдоромантически, т.е. той не противоречи по своята същност на филистерството, а е само напразен опит за неговото отстраняване. Фанатизмът се оказва в крайна сметка *компенсация* на посредствеността. Когато се опиянява от лозунги, паради, митинги, тържествени събрания, комунистът се чувства по-значителен, отколкото е в действителност. За известно време измъчващият го комплекс за малоценност е приспан.

Обратното обаче също е валидно: ирационалните („романтически") изблици на омраза и заслепение могат да бъдат разглеждани като неподправена същност на комуниста (и на всеки примитивен човек въобще). За да си отдъхне от пристъпите на гняв, които го измъчват със своята интензивност и уморителност, комунистът търси убежище в „спокойните" навици на филистера. Прозаичността в този случай е компенсация за тягостната атмосфера на истерията. Двете гледни точки са оправдани, тъй като основанията им се съдържат в самата природа на нещата. Вярна е както едната, така и другата. Прозаичността и фанатизмът се компенсират взаимно. А като цяло възниква анализираната по-горе амбивалентна структура на неизтощимата, посредствена комунистическа личност, която напразно търси спасение от чувството си за малоценност

Двата аспекта на амбивалентността между фанатизъм и прозаичност са в различно съотношение в зависимост от възрастта, специфичната социална позиция или индивидуалната нагласа на личността.

В най-чист вид псевдоромантиката намира израз в детската комунистическа организация (пионерската организация). Това е разбираемо и не се нуждае от допълнителни пояснения. Нормално погледнато, у едно дете могат да се съдържат само известни наченки на еснафство. Казано тривиално: детето е твърде чисто, за да притежава душевната сухота на средния гражданин. Пионерската организация вероятно е единствената комунистическа организация, притежаваща известна привлекателност, която донякъде е естетизирана, макар че строго погледнато, тази естетизация изостава далеч зад естетическото в „буржоазните" детски занимания (напр. в пионерската организация в нейния класически сталинистки вид бе преследвано фантастичното и приказното, догмите на „борбата против суеверието" забраняваха на свитата феи, вълшебници и вещици да пристъпят в социалистическия свят; по същите идеологически причини от изопачените в социалистически дух приказки в учебниците, детските вестници и списания изчезнаха кралете и кралиците, принцовете и принцесите, без които детският свят е изобщо невъзможен). Въпреки това животът в пионерската организация е по-интересен в сравнение с другите комунистически социални дейности. Той бива постоянно съпътстван от символи и може дълбоко да повлияе върху бъдещото развитие на личността. Най-здравите корени на комунистическото съзнание се намират главно в пионерската организация. В известен смисъл убеденият и следователно честен комунист остава завинаги пионер. Манихеизмът, псевдорелигиозната нагласа към живота се проявява неприкрито и така да се каже, в своята най-чиста и наивна форма. Тук се говори, в духа на една наистина инфантилна митология, за „лошите капиталисти и земевладелци, които потискат бедните и ги експлоатират", за „лукавите империалисти, които не ги хваща сън, защото виждат, че сме свободни и ден и нощ ни мислят злото", чиито „тъмни планове" обаче биват непрестанно бдително следени и разобличавани от „Великия Съветски съюз". Благодари се на Ленин или на Ленин и Сталин, или само на Сталин и сетне отново само на Ленин — в зависимост от политическата конюнктура — за „нашето щастливо детство" и винаги се твърди, че тези легендарни личности „обичали много децата". Разказват се покъртителни истории за добрия чичо Ленин, който пращал учебници на някой си Ваня или Петя

---

[25] Michail Kol'cov, Kakim on byl (Michail Kol'cov. Wie er war) Vospominanija (Erinnerungen) Moskau, 1965 S 66

(„той, който бе толкова зает, който неуморно се грижеше за благото на целия народ, намираше време да помогне на това добро, ала бедно дете — тогава още бушеваше гражданската война и империалистите се стремяха да уморят страната ни от глад") .

Комсомолът наследява тази пионерска митология. В съотношението между патос и проза патосът запазва своето доминиращо положение. Елементите на игра и празничност остават и в комсомола: тържествени събрания, срещи с ветерани на партията, които разказват спомени за своите революционни младежки години и т.н. Както вече бе споменато, тонът на комсомолската преса винаги е барабанен и декламативен. Комсомолските плакати изобразяват винаги вдъхновени лица.

Но с възрастта още в комсомола започват да зреят плодовете на дребнавия филистерски егоизъм, на еснафското лицемерие. Ако подложим едно комсомолско дружество на психосоциологически анализ, бихме могли съвсем ясно да разпознаем бъдещия успяващ кариерист, бъдещия бюрократ и комформист. Той вече съществува в зародиш. Защото именно в комсомола започва да изкристализира един човешки тип, който отлично познава средствата, водещи към успех в комунистическия свят, който съвсем точно знае по кой път трябва да се върви и по кой не. Още като комсомолски активист бъдещият кариерист знае, че той трябва на всяка цена да изпълни „инструкциите", които идват „отгоре" (един типичен израз от жаргона на функционерите) или най-малкото да създаде впечатлението, че ги е изпълнил в случая, когато „инструкциите са очевидно безсмислени (т.е. те трябва да бъдат „изпълнени" поне на книга, за „отчета". Следователно той се научава да мами собствената си система!) . Още в комсомолския си период бъдещият функционер усвоява изкуството да разгръща колкото се може по-малко лична инициатива, защото той инстинктивно започва да усеща, че този дълбоко антииндивидуалистичен строй реагира подозрително на личната инициатива (тъй като тя винаги събужда съмнението, че системата всъщност си има работа с един „буржоазен индивидуалист", т.е. с човек, който изневерява на колективистичните принципи) .

„Абакумов бе по-умен, отколкото изглеждаше на Яконов, но просто от дългата неупотреба, разумът бе станал за министъра безполезен: цялата му кариера се подреждаше така, че от мисленето той губеше, а от служебното усърдие — печелеше. И Абакумов се стремеше по-малко да напряга мозъка си."[26]

Още като комсомолски активист бъдещият партиен бос се пригажда към правилото да не поема лична отговорност, тъй като в бюрократичната структура, чиято съставка е той, висшестоящите винаги имат право, тъй като тази структура функционира ирационално и поради това реакцията на началниците е непредсказуема. Още като комсомолски активист той придобива и една необикновена безчувственост; той усвоява изкуството да се държи съвършено безразлично към неприятностите на своя, дори от официална гледна точка, безпричинно обвинен съученик, или даже приятел, защото инстинктивно чувства: декларациите, че никой не трябва да страда без действително доказана вина, са лицемерни, системата фактически *се нуждае* от изкупителни жертви и с едно евентуално застъпване той рискува своята собствена кариера.

Вече в партията, която е върхът на подредената по възрастов принцип йерархическа пирамида на организациите, окончателно господства студената, тесногръда еснафска проза.

Същевременно нараства враждебността към надарените и все по-силно се поощрява посредствеността. В пионерската организация все още най-способните деца, най-добрите ученици са и водещите. Смята се за нещо, което се разбира от само себе си, че онези деца, които имат най-голям авторитет, трябва да ръководят и организацията. Само там елитарният принцип получава спонтанен израз. Най-надарените ученици намират в пионерската организация естествен простор за разгръщане на своите възможности — там те могат да задоволят своя стремеж към изява. Тоталната липса на социални познания и опит има за последица пълната липса на съмнения спрямо организацията. Отчасти, ала само отчасти, това важи все още и за комсомола. Тъй като, както вече бе споменато, в тази възраст отрицателните черти на характера вече са налице или най-малкото съществуват в зародиш, надареният млад човек започва за пръв път да усеща съпротивата и натиска на авансиращата, безскрупулна и верноподаническа посредственост. И накрая, в партията талантливите хора по правило се превръщат в малцинство, намиращо се под постоянно подозрение. Партията нарича себе си „разума, честта и съвестта на нашата епоха". Ала вярно е точно обратното. В завода, в училището и дори в болницата партийните членове обикновено притежават само средни или лоши качества и поради това не са уважавани от колегите си. Некомпетентният партиен член, който обаче компенсира своята некомпетентност с вярност на линията, е най-разпространената и позната фигура в комунистическия свят. Това прави особено силно впечатление във висшите учебни заведения. Преди следването студентите — партийни членове обикновено са работили или са били в казармата. Те по правило нямат интереса към науката, жаждата за знания, свежестта на интелекта и на културата, които притежават момчетата и момичетата, започнали висшето си образование непосредствено след гимназията. В голямата си част партийните членове са средни студенти и често биват дори подигравани от колегите си. В качеството си на партийни членове обаче те са задължени от своя страна да стимулират студентите към висок успех. От това следват гротескни ситуации, защото самите проповедници не са пример за добродетелите, които проповядват. Тяхната дейност придобива оттенък на лицемерие. Хората, които изискват от другите добри резултати в ученето, но самите не ги постигат, стават по този начин за смях и се дискредитират в очите на останалите студенти.

---

[26] A.Solženizyn, V kruge pervom. Possel-Verlag. Frankfurt/M. o. J., S. 86.

Висшите партийни инстанции не правят изключение в това отношение, а по-скоро изглеждат като едно особено убедително потвърждение на нашето твърдение. Ниско интелектуално ниво и скромно образование бе очевидното, абсолютно необходимо условие, за да се достигне поста член на политбюро по времето на Сталин. Пословичната некултурност на Берия („От Гутенбергово време той не е прочел нито една книга", се подиграваха с него в партийните среди)[27], военната некомпетентност на комисаря по отбраната Ворошилов, безцветността на Молотов и Калинин едва ли могат да бъдат подложени на съмнение. Върху тяхната вулгарност бе хвърлена светлина не само от дисидентски свидетелства,[28] но тя бе отчести призната и urbi et orbi* от трибуната на XXII конгрес на КПСС.[29]

В последните години обаче управляващите комунистически партии осъзнаха grosso modo** тази слаба страна. Донякъде те схванаха, че тяхното бъдеще зависи от това, дали ще успеят да привлекат на своя страна способни млади хора. Оттогава партията се опитва да ласкае надарените млади мъже и жени, вместо да ги отблъсква. Това бавно променя физиономията на партията, тъй като в нея застъпва едно поколение, което всъщност вече не притежава комунистически манталитет. Комунистите от традиционен тип, които установяват този факт, са възмутени от „проникването в партията на случайни елементи, които не притежават комунистически добродетели". Ала в своята цялост този феномен е двойствен, защото партията модифицира от своя страна и „младите кадри", прави ги по-конформни и по-податливи; този процес протича чрез взаимно нагаждане. При това някои от тези new look*** комунисти влизат в партията, водени от намерения, които едва ли биха я въодушевили, например да осъществят по-лесно едно бягство на Запад. Така опитите на комунистическия висш слой да се подмлади си остава един circulus vitiosus****.

Съотношението между псевдоромантика и еснафска нагласа варира в зависимост не само от възрастта, но и от социалната принадлежност. Има професии, в които ентусиазмът е и съставна част на професионалните изисквания. Това важи за журналисти и професионални агитатори, за „пропагандисти" и оратори, за някои учители и за щатните пионерски ръководители. Въпреки че след смъртта на Сталин акцентите бяха поставени по-скоро върху деловитостта дори и в посочените дейности, тържествената бъбривост не е изчезнала и няма да изчезне, докато съществува комунизмът (така например най-добрите журналисти в социалистическия свят нямат право да завършват репортажите си с описание на потиснатото душевно състояние на своя герой, те трябва, независимо дали това отговаря на истината или не, да добавят няколко оптимистични думи за надеждата, волята, готовността за борба, тъй като знаят, че иначе „материалът няма да мине"). Без една оптимистична каденца комунистическата реч е невъзможна дори в нейните цивилизовани варианти. Съществуват обаче професии, чието своеобразие почти напълно изключва патоса и фанатизма — напр. тези на „търговските работници" и изобщо на днешните икономисти. Дори във времената на класическия комунизъм, когато идеологическата ирационалност в значителна степен пречеше на нормалното упражняване на тези професии, заетите с тях функционери бяха относително най-трезви. Съществуват обаче и такива дейности, в които има определено равновесие между двата елемента на разглежданата амбивалентност. Това е напр. дейността на тайните служби. Тя предполага (както при Гюнтер Гийом*, чийто вкус и начин на живот всички негови началници и колеги възприемат като твърде банален), цинизъм и хладно самообладание, което често е твърде еснафско, ала също и фанатизъм, „несломима вяра в справедливостта на нашето комунистическо дело".

Това равновесие е още по-силно изразено в партийната върхушка. Благодарение на западната склонност към рационализиране на комунистическото поведение, много изследователи не устояха на изкушението да изобразят комунистическите ръководители като студени и бескрупулни политици-реалисти, които събуждат и използват фанатизма на масите, ала самите вътрешно не го споделят. Това важи в още по-голяма степен за *днешните* комунистически водачи, но не и за типично комунистическото душевно устройство и следователно не е характерно за епохата на Ленин и Сталин. Стилизацията на комунистическата върхушка като група от леденостудени политици-реалисти изопачава същинското положение на нещата. Наистина има *нещо подобно,* но само като *един* компонент на цялото. *Другият* компонент е псевдоромантическата истерия. Не е вярно твърдението, че класическите комунистически водачи не са споделяли причинения от тях фанатизъм на масите. Точно обратното: фанатизмът бе при тях още по-силно изразен, но винаги в амбивалентна връзка с една прозаичност, проявяваща се и в циничния реалистичен усет. Това заключение следва най-напред от някои чисто логични съображения. За да се постигне по насилствен път такова огромно разрушение на ценностите на културата, такова цялостно преобръщане на социалните структури, до което доведе болшевишкият преврат, на неговите водачи е потребно силно душевно напрежение. Това напрежение се съдържа в истеричната псевдоромантика, в една idèe fixe да се постигне с цената на всички средства „божия рай" на земята. Но и емпиричният материал доказва нашето твърдение.

---

[27] R.A.Medvedev, K sudu istorii. New York, 1974, p. 469.

[28] Milovan Djilas, Conversations avec Staline. Paris, 1962, p. 175.

*На града (Рим) и на света (Овидий, календар) — бел.пр.

[29] Stenografičeskij otčet XXII s'ezda KPSS, t. 2. Moskva, 1962, S. 399–408.

**В общи линии (лат.) — бел.пр.

***От съвременен тип (англ.) — бел.пр.

****Порочен кръг (лат.) — бел.пр.

*Гюнтер Гийом — източногермански шпионин на работа в секретариата на социалдемократическия канцлер Вили Брандт; неговото разкриване през 1974 г. доведе и до оставката на Брандт. — бел.пр.

Да вземем например личността на Сталин, т.е. онзи държавник, който изгради комунистическата система в днешния ѝ вид. Сталин бе не само „трезв" политик-реалист, на когото никакви доктринерски и емоционални съображения не попречиха да разтури Коминтерна, за да направи една политическа концесия на „империалистическия" англо-саксонски свят, не само човекът, който препоръча на китайските комунисти да се откажат от борбата с националистите, без да го е грижа за романтичните идеали на революцията и не само човекът, който по време на войната си играеше с имената на руските светци и князе, без да си дава особен труд да приведе това в съзвучие с антирелигиозните и антицаристки идеали на революцията. Той бе също и човекът, който проведе колективизацията и следователно — съсипването на селото с една наистина безумна последователност (т.е. с една доведена *ad absurdum* романтична представа за бъдещето). Джилас, на когото дължим един изключителен портрет на Сталин, бе уловил внимателно и тънко истеричните изблици на човека, който уж притежавал „железни нерви" [30]

Една друга амбивалентност е амбивалентността на

3. *ДОГМАТИЗЪМ И ПРАГМАТИЗЪМ*

От една страна комунистическата доктрина е крайно застинала.

---

[30] Milovan Djilas, Conversations avoc Staline. Paris, 1962, p. 106—107, 128, 129—200.

Комунистическото съзнание е така устроено, че оказва перманентна съпротива на всяка промяна и на всяко обновяване. Нищо не е тъй противно и неприятно на партийния манталитет както освежаването. Цялата история на болшевизма — от Ленин през Сталин, Маленков, Хрушчов до Брежнев и Андропов — е дълга верига от предупреждения и призиви да се запази догмата непокътната. Да припомним „жалоните" на това пермаментно оборване на „погрешните учения". През 1908 г., когато болшевизмът бе все още едно ново политическо учение, Ленин написа своята книга „Материализъм и емпириокритицизъм", за да осъди еретичното свързване на марксизма с емпириокритичната философия. През 1929 — 1939 г. по указание на ЦК бе осъден „меншевуващият идеализъм". През 1931 г. ЦК и Съветите на народните комисари анатемосаха модерните американски педагогически теории, които тогава се разпространяваха в съветското образование. През 1944 г. теоретичният орган на партията „Болшевик" заклейми публикувания по това време трети том на официалната „История на философията" поради положителното отношение към буржоазния философ Хегел. През 1946 г. Жданов нападна литературните списания „Звезда" и „Ленинград" поради отстъпления от естетическите догми. През 1947 г. отново Жданов атакува учебника (!) по история на западната философия от проф. Г. Ф. Александров поради недостиг на борчески партиен дух. През 1948 г. по нареждане на ЦК Лисенко нападна привържениците на генетиката. През 1949 г. „Правда" обвини най-изтъкнатите театрални критици в „космополитизъм", т.е. в симпатия към съвременната западна култура. През 1953 г. бе осъдена „буржоазната" кибернетика. През 1956/1957 г. съветската преса се занимаваше с анатемосването на новото следсталинистко течение в полската култура (Лешек Колаковски, Виктор Ворошилски, Йежи Вятр и др.), с френския еретичен марксист Анри Льофевр и с американския комунистически писател Хауърд Фаст поради посегателствата им спрямо ортодоксалността. Между 1956 и 1959 г. обект на остра критика бе „югославският ревизионизъм" и специално програмата на Съюза на югославските комунисти. От 1957 до 1959 г. Дьорд Лукач бе всекидневна тема на партийната преса. След 1963 г. и особено преди и след пражките събития, съветските идеолози отправяха нападки към Гароди, към списанието „Практика", към писателя Мнячко, срещу политика Цисарж икономиста Ота Шик, срещу публициста Пеликан, срещу философите Косик и Свитак, срещу теоретика на изкуството Ернст Фишер, накратко — срещу всички инициатори и застъпници на един „социализъм с човешки лик", на един реформиран комунизъм. След това дойде редът на еврокомунистите — Карильо, Берлингуер. . .

Тази „идеологическа черна хроника", която в никакъв случай не е пълна, но все пак регистрира етапите на идеологическите кампании, показва еднозначно, че комунизмът е безнадеждно застинал в своята догматика и че би било наивно и илюзорно отново да очакваме, че той би се оставил да бъде реформиран именно *като* комунизъм.

Същевременно комунистите притежават една удивителна способност да забравят догмите, когато това им се вижда полезно. Впрочем в различни форми това важи за всички етапи от историята на комунизма. Въпреки всички свои принципи Ленин провъзгласи през 1922 г. НЕП-а, който бе значителен отказ от икономическите принципи на партията, тъй като представляваше частична реставрация на капитализма. Сталин не се посвени да сключи пакт с Хитлер. Сервилността към нацистите бе толкова голяма, че тя далеч надхвърляше границите на дипломатическата куртоазия — между 1939 и 1941 г. думата „фашист" бе практически изчезнала от съветската преса. Обратно, след избухването на германско-съветската война, въпреки всички принципи на доктрината, Сталин стигна дотам да обожествява и да дава като славни примери на войниците от Червената армия светия княз Александър Невски, имперските военачалници маршал Суворов, който бе палачът на Варшавското въстание, маршал Кутузов, който се бореше против „буржоазно-прогресивния" Наполеон — следователно все истински реакционери. Въпреки своя несъмнен атеизъм, комунистическото правителство практически забрани по време на войната атеистичната пропаганда и кокетираше с църквата. Много характерно бе поведението на комунистите и в окупираните от съветите страни в първите следвоенни години. Комунистическите водачи многократно и категорично обещаваха, че целта им не е въвеждането на диктатура на пролетариата и че макар и да се стремят към „изграждане на социализма", това щяло да стане в съюз с другите коалиционни партии, а не против тяхната воля. Те тържествено обещаваха, че ще проведат само някои реформи, само някои ограничения на едрия капитал, но не и премахването на всякаква частна собственост — което бе в пълно противоречие с марксизма-ленинизма. Лицемерието на тези обещания е, разбира се, нещо банално известно. Но то доказва, че догмите съвсем не са винаги неприкосновени. Защото истинската неприкосновеност изключва както противоречието, така и лицемерието.

Комунистическите правителства бяха винаги готови да сътрудничат с жестоки врагове на комунизма, с палачи на хиляди комунисти, следователно с фашистки или милитаристко-пучистки правителства и това не събуждаше у партийните ръководства никакви угризения на съвестта. Известно е, че след сключването на пакта Молотов-Рибентроп, НКВД напълно спокойно екстрадира някои германски комунисти, избягали в Съветския съюз и ги върна направо на Гестапо! През 1942 г. съветското посолство в София отказа от тактико-политически съображения да отговори положително на запитването на българското правителство, дали пленените в България като съветски парашутисти български комунисти принадлежат към Червената армия: по този начин „родината на световния пролетариат" ги тласна безжалостно към сигурна смърт, тъй като при своето запитване българската страна бе заявила, че ако българите се окажат съветски офицери, те ще бъдат третирани като чужди военопленници, а не като местни политически престъпници.

Това продължава и до днес. Въпреки че режимът на полковниците в Гърция преследваше комунистите, отношенията между хунтата и Източния блок бяха на практика отлични. Отношенията между Гърция и комунистическия свят бяха по това време дори по-добри, отколкото тези между Гърция и някои страни от НАТО! Въпреки ритуалните фрази против военния режим, които отвреме-навреме се появяваха в източната преса, комунистическите страни бяха редом с Португалия и Испания единствените европейски страни, в които протестните демонстрации пред гръцките посолства бяха осуетени от полицията.

Специфичен нов вариант е *смесицата от идеологическа застиналост и икономическа податливост.* Комунистическият свят все повече клони към рязкото разграничаване между бизнес и идеология. Всекидневно се ругае западното влияние и също тъй всекидневно се правят усилия да се привлекат колкото се може повече западни туристи. Като илюстрация на странните взаимоотношения, които възникват напоследък между бизнес и идеология в комунистическите страни, могат да послужат следните събития: около 1964 г., когато реформите на Хрушчов все още се усещаха, българското политбюро обсъди евентуалното откриване на публични домове за западни туристи и то с персонал, „внесен" от Запад. В това с основание бе видян един допълнителен, съвсем немаловажен източник за валута. Смелата идея дойде от „технократичните" кръгове в партийния апарат и от отговарящия тогава за икономическите въпроси член на политбюро Лъчезар Аврамов, който пламенно се стремеше към модернизиране на системата в смисъл на икономическа ефикасност. У другото, доктринерско крило комунисти от стар тип в партийния апарат, обединени около отговарящия за „идеологическата работа" секретар на ЦК Митко Григоров, това предложение възбуди възмущение и яростна съпротива. В крайна сметка Григоров успя да издейства отхвърлянето на нечувания план. Ала между двете тенденции съществуваше — и съществува — не само конфликт, но и своего рода разделение на труда и взаимодействие: комунистическата система се нуждае както от пуритански принципи, така и от материални блага, както от „комунистически морал", така и от американски долари. В определен момент нуждата от едното или другото може да вземе надмощие. Но в общи линии става дума за едно, макар и нестабилно, равновесие. В този смисъл гротескната случка е по-типична, отколкото би могло да се помисли, именно поради това, че тя е екстремен израз на един иманентен на системата дуализъм.

Тази амбивалентност може да бъде до *определена степен* рационализирана, т.е. да бъде привидно отстранена. При това са възможни две интерпретации: или да се приеме, че комунистите ,,всъщност ' са прагматици и верността към догмите е само демагогия и маскировка, или, обратно, да се твърди, че те са ,,всъщност'' доктринери и догматици, а прагматичните компромиси са само инструмент за постигане на догматичната крайна цел. Исак Дойчер не успя да се реши окончателно в полза на едното или на другото значение: той изтъкна, че е трудно да се разбере, дали великоруският национализъм бе за Сталин само едно средство към установяването на световното комунистическо господство или обратно, комунистическата идеология бе само едно средство, съдействащо за успеха на великоруската хегемония[31] В конкретния случай, с който Дойчер се занимаваше, може според мен да се твърди, че Сталин се бе посветил на една двустранна, но все пак единна задача, а именно — руско-комунистическото световно господство, установяването на господството на комунизма, но на *руския* комунизъм, или на господството на Русия, но на *комунистическа* Русия. Ако се опитаме да рационализираме тази амбивалентност в нейния най-общ смисъл, би се създало впечатление, че за комунизма е типична все пак застиналата догма: комунистите, въпреки своя прагматизъм, никога не са се отказвали от крайната си цел. От тактически съображения обаче, напр. по време на войната, тази крайна цел бе наистина често премълчавана, но никога — изоставяна.

Да разгледаме сега по-внимателно прагматичните концесии, които комунизмът е готов да предостави при определени обстоятелства на некомунистическите сили. Колкото и те да се набиват в очи — като напр. тържественият респект пред старите князе, светци или национални герои, или появата на полкови свещеници сред Червената армия, то те всъщност не оставят никаква възможност за некомунистическо мислене и действие. Активността на църквата бе улесняване само дотолкова, доколкото тя би могла да допринесе за победа във войната. Специфично църковната дейност обаче, която е универсална и духовна, а не национална и политическа, остана както и преди, забранена. Свещеници бяха допуснати в армията само заради по-възрастните войници. Обаче за конкуриране на църквата с комсомола, т.е. за една духовнопастирска дейност сред младите хора във въоръжените сили и изобщо в страната, въобще не можеше и да става дума. Култът към царските знаменитости в пропагандата и историографията бе дотолкова *естествен,* доколкото сталинистката власт бе истински наследник на автократическата традиция на Русия, ала той не влечеше ни най-малко след себе си реабилитация на мирогледно-политическото съдържание на идеите на Суворов и Кутузов. Комунистическата власт се решава на прагматично-опортюристични мерки само в естремни ситуации (война, икономическа катастрофа, наложила въвеждането на НЕП-а, сегашните икономически затруднения, които *nolens-volens* * изискват растяща деидеологизация). Ако комунизмът би могъл да избегне подобни компромиси, той никога не би ги правил и допускал, независимо от техните предимства. Един израз, който беше в обръщение в началото на следсталинистката епоха в страните от Източния блок, фиксира съвсем точно тази особеност. Тогава се казваше: ,,Ако те (комунистическите водачи) можеха да господстват, без да правят отстъпки, тогава те биха управлявали още хиляди години със сталинистките методи." Следователно в амбивалентността догматизъм-прагматизъм, приоритетът се пада на догматизма.

Както вече бе подробно обяснено, комунизмът се характеризира с ирационалност. Подобни събития като колективизацията на селското стопанство, съзнателното игнориране на постиженията на западната наука и техника, изтребването на генералитета в навечерието на германското нахлуване са очевидно безумие, несъвместимо с трезвия здрав човешки разум и в този смисъл представляват пълна противоположност на прагматизма.

Ние осъзнаваме напълно конвенционалността на този ред (на първо място догматиката, на второ — прагматизмът). Става дума в крайна сметка именно за една истинска амбивалентност и затова е трудно да се формулират твърди правила и закономерности. Пропорцията между двете страни на тази амбивалентност зависи от конкретното съотношение на твърде хетерогенни и комплексни фактори.

Ние споделяме възгледа, че тази амбивалентност е обусловена от две важни особености на комунистическото съзнание: първата причина е неограничената претенция за обладаване на истината. Комунистите вярват, че само те притежават истината и че техните цели и идеали представляват *Summum bonum* *. Идеологическата застиналост е като че ли скроена по мярката на подобно убеждение. Неизбежна обаче е *също* и прагматичната безскрупулност. Защото, когато аз и само аз притежавам истината, нещо повече — цялата истина и когато само моите думи гарантират на човечеството абсолютното благополучие, тогава аз имам безспорно и правото да се нагаждам към обстоятелствата, тъй като абсолютността на моята мисия уравновесява коварството на дребните ми трикове.

---

[31] Isaak Deutscher, Stalin. Stuttgart. 1962, S. 556–557.

[*] Щеш не щеш (лат.) – бел.пр

[*] Върховно благо (лат.) – бел.пр

Втората причина лежи в природата на практиката, която за комунистическата доктрина има фундаментално значение. Практиката, определена от ленинстките марксисти като „основа, източник и крайна цел на познанието" и като „критерий за истината", има всъщност двойнствен характер.

Подчиняването на теорията на практиката, задачата, светът не само да бъде обяснен, но — в още по-голяма степен — и променен, благоприятства без съмнение прагматичното поведение, за което идеята се оказва само средство към чисто практически цели и което винаги трябва да бъде нагаждано към обстоятелствата. Този аспект на ролята на практиката в марксистко-ленинската идеология е съвсем понятен. (Тук се има предвид именно *марксистко-ленинското* учение за практиката, а не *марксистката* философия на практиката, която на основата на Маркс разглежда практиката като хуманизираща активност, а не като реална политика и следователно не оправдава прагматични действия.)

Приматът на практиката обаче има и една друга страна, която в досегашната съветологическа и марксологическа литература остана незабелязана: колкото и странно да звучи това, този примат на практиката благоприятства догматизма и застиналостта. Постулатът, според който на практиката принадлежи приоритет спрямо теорията, изисква изместване на акцента по посока към действието — обаче, за да се осъществи едно много трудно, натъкващо се на съпротива действие, е необходим отказ от мисленето като от една комплицирана, мултидимензионална система и да се ограничи свободното му разгръщане. По своята същност мисленето е критично и „бунтарско". Именно това качество на мисленето се оказва обаче опасно за тезата за примата на практиката. Иначе казано, свободно мислещият човек е в състояние да се откаже от своите предишни възгледи по причина на своя критицизъм. Ала за да се осъществи едно дело, целта трябва да остане константна. Комунистите инстинктивно усещат, че ако в тяхната среда се намират хора, които мислят твърде много и твърде свободно, това би могло да доведе до колебание спрямо практическата цел (събаряне на буржоазното общество). Без тази цел комунизмът не би бил вече никакъв комунизъм. В това са най-дълбоките корени на комунистическия страх от самостоятелното мислене и тяхната същинска причина. От гледна точка на примата на практиката следователно е за предпочитане да бъдеш догматичен,

а не — критичен.

Тази зависимост може да бъде разгледана и във връзка с един друг аспект. Практиката е действие, а не съзерцание и поради това е тясно свързана с областта на ирационалното, макар тя да не е непременно *анти*рационална. Практиката в крайна сметка бива тласкана от идеали, т.е. от ценности, а не от теоретични разсъждения. Това важи особено за комунистическата политическа практика, т.е. за тоталното унищожение на буржоазното общество главно по пътя на насилственото завземане на властта.

Човек приема страданията и смъртта и причинява на други страдания и смърт само тогава, когато *цялото* му същество е завладяно от определени ценности. Мисленето *самò* не стига за това. Екзистенциалният характер на тези ценности им придава устойчивост. Комунистическият идеал не би бил никакво *Summum bonum*, за чиято роля претендира, ако същевременно не претендираше да остане вечен, т.е. константен. Константността на ценностите обаче е противоположна на динамичната свобода на мисленето, на неговата независимост. Аксиологическата сфера, в която се намира практиката, вижда в мисленето своя най-опасен враг и е готова винаги да го обуздава, т.е. да води до догматична застиналост. С помощта на този механизъм (примат на практиката, ценностите, константност на ценностите, догматизъм) ирационалната страна на практиката постига догматичната деградация на мисленето. От една страна, ролята на практиката в комунистическата идеология поражда едно „безпринципно" прагматично поведение, а от друга, тя причинява догматична склероза на мисленето. Така в крайна сметка тази амбивалентност следва да се изведе от всеобщата ирационалност на основното комунистическо отношение към действителността, от преувеличената, абсолютизирана (и същевременно едностранчиво разбрана) идея за практиката.

4. ВЯРА И СЦИЕНТИЗЪМ

Тази амбивалентност следва също тъй да бъде разгледана специално. Религиозните или всъщност псевдорелигиозни черти на комунизма са очебийни. Всички признаци на религията намират своя секуларизиран корелат в доктрината и в практиката на марксистите-ленинци. Религиозната идея за една изначална чистота се превръща в учение за първобитното комунистическо общество. Типично религиозна функция изпълнява представата за появата на частната собственост и произтичащото от нея разделение на обществото на антагонистични класи.

Тази идея е социологическо-икономическа трактовка на идеята за първородния грях. Учението за борбата между прогреса и реакцията и специално между пролетариата и буржоазията свидетелства най-ясно за манихейския характер на марксическата теория за обществото. В това учение намира израз традиционният религиозен принцип за борбата между доброто и злото. По-нататък чрез пророчеството за неизбежната победа на пролетарската революция, комунизмът се превръща в една секуларизирана, земна есхатология. Премахването на частната собственост, ликвидирането на буржоазията — това е окончателна победа над злото, това е наказанието на прокълнатите в резултат на Страшния съд. Обратно, безкласовото комунистическо общество е революционно-марксическият вариант на рая Божи, атеистичното хилядолетно царство. Следователно така е изградена хилиастичната* доктрина, в която могат да се намерят всички моменти на едно ерзацрелигиозно, изопачено християнско тълкуване на световната история.

Ала не само *тезисите* на комунизма са псевдорелигиозни. Подобен характер притежават и *методите* на комунистическата идеология: както и в религията (и юдейската, и християнската), не рационалното мислене, а откровението е най-сигурният източник на познанието. Откровението се съдържа в трудовете на „класиците" на марксизма. Те биват разглеждани като абсолютна и неприкосновена истина и за комунистите имат същото значение като Свещеното писание за християните и Коранът — за мохамеданите.

С метода са тясно свързани и други феномени от теологическо естество. Комунизмът има не само своето Свещено писание, но и своите пророци и евангелисти. Това са именно „класиците", които провъзгласяват божието слово, т.е. „обективната социално-икономическа необходимост". Профетизмът е същностна характерна черта на марксизма-ленинизма. Комунизмът е невъзможен без пророчествата на Маркс, Енгелс, Ленин, Сталин, Мао или „Че" Гевара. Комунизмът — това е тържественото обещание, че краят на мъките е неизбежен и че той дори наближава (да си припомним трескавото очакване на съвсем *скорошната* победа на пролетариата, което намира израз в „Комунистическия манифест" и периодично се появява в писмата на Маркс и Енгелс до края на живота им; последната публична реч на Ленин пред Московския градски съвет, в която той заявява, че тези, които тогава са били на 15–16 години, щели да видят наистина комунистическото общество със собствените си очи!). Комунизмът е немислим без надеждата, че земната юдол на плача вероятно в обозримо бъдеще ще се превърне в рай. Конкретната дата бива наистина непрекъснато отлагана и все по-неясно определяна, ала мечтанията продължават да заемат както и преди своето твърдо установено място в идеологията и пропагандата. Комунизмът е също едно силно изразено месианско учение, тъй като пролетариатът като истински месия ще осъществи чрез своите героични дела, чрез своя доброволен (и същевременно предопределен) акт на саможертва Божия рай, безкласовото общество! Паралелът се оказва учудващо точен и детайлен, защото както Синът Божи умря за „другите", за хората, така и пролетариатът е единствената класа, която не може да освободи себе си, без същевременно да освободи и другите експлоатирани и потискани слоеве на обществото. Същевременно пролетариатът бива определян като единствената класа, която не се опитва да увековечи собственото си господство, а, снемайки себе си като класа, с това разрушава и всякакво класово господство.[32] Ала по този начин пролетариатът „трансцедентира" цялата досегашна история и я надхвърля в едно чисто секуларизирано преображение. Защо този преобразен пролетариат, който има твърде малко общо с истинския пролетариат, да не каже: „Моето царство не е от този свят!"

Непогрешимостта на „светите текстове" изисква непременно и една псевдонаучност за нейното обозначаване, т.е. *екзегеза* и нейния необходим компонент — *логсмахията, схоластичния спор за думите.* Цялата история на вътрешните комунистически кавги доказва, че доктринерските хитроумия и безплодната борба около тях принадлежат към най-дълбоката същност на комунизма. Противоположността на ортодоксията е по необходимост ереста. Призракът на еретика постоянно преследва комунистите и образува вътрешната диалектика на комунистическото движение. Комунизмът има своите *църковни събори* — партийните конгреси, своите *светци* от по-нисък ранг, своите *тълкуватели* на вярата, които наистина не са непогрешими в степента на Маркс, Енгелс, Ленин, Сталин, Мао, но които представят най-добрите, често разрешени от самите „класици" интерпретации на техните забъркани тезиси — напр. Жданов, Маленков или Суслов. (Жданов проведе философските и литературни *погроми* през 40-те години, а Маленков „дефинира" типичното в изкуството.)

Както вече бе посочено, комунизмът е вяра и като вяра той има своя доктрина, своя теология, своя есхатология, своя догматика, своя екзегеза и свои канони. Той има обаче и своята *свещена* история и следователно — своята *мартирология.* Стилизираното описание на героичните подвизи на борците комунисти образува съдържанието на тази свещена история. Нейни мъченици са тези, които възторжено и безкористно са участвали в нелегалната и въобще в революционната борба. *Агиографските* описания на затвори, изтезания, сблъсъци с полицията, на смели речи на борците пред „буржоазния" съд, поразително напомнят на християнските светци, на смелостта, с която те изповядват убежденията си, на това, че те са предпочели смъртта пред езичеството, на описанията за гоненията на християните от римските императори.

---

*Хилиазъм — религиозно учение за края на историята и Царството Божие — бел.пр.

[32] Karl Marx, Friedrich Engels, Manifest der Kommunistischen Partei. Dietz Verlag, Berlin. 1953, S. 34.

Още по-релевантна за проверката на нашето твърдение обаче е цялостната атмосфера в комунистическия свят. Цялостното поведение на типичния комунист е псевдорелигиозно. Той вярва в своите тезиси по един религиозен, по-точно по един псевдорелигиозен начин. Комунистическата екзалтация притежава истинска религиозна природа. Руската тълпа чака с часове, за да види мумифицирания Ленин в неговия мавзолей, също както тълпата е чакала по-рано с часове в манастирите, за да почете реликвите на някой светец. Френетичността на масата, дълбокото страхопочитание дори само при споменаването на свети имена като Ленин и Сталин, задължителните портрети на партийните ръководители и на „класиците" в службите, в магазините, а също и в множество частни домове, които изпълняват ролята на предишните икони, украсата на партийните клубове, която следва да се разглежда като имитация на църковния олтар, самият език, с който комунистите си служат, за да дадат израз на чувствата си — всичко това са несъмнените симптоми на едно религиозно схващане за света и човека. Имаме всички основания да говорим за истинска *партийна мистика*. И наистина, в съзнанието на типичния функционер партията присъства почти като едно живо, всемогъщо, вездесъщо и всезнаещо същество. Както за християнина църквата е мистичното *Corpus Christi**, т.е. една общност, която придобива трансцедентен, отвъден смисъл, така за комуниста от традиционен тип партията е мистично и индивидуализирано въплъщение на обожествената „историческа необходимост". Когато съветските и източноевропейските поети наричат партията „майка", когато се обръщат към нея с „О, Партийо!", то това не е само една метафора, както те самите смятат на равнището на съзнанието и както биха отговорили на това наше твърдение. В своето подсъзнание или по-скоро в една сфера, намираща се между съзнанието и подсъзнанието, всеки комунист вярва, че партията *наистина* е негова майка.

В светлината на тази партийна мистика много аспекти на комунистическото поведение стават разбираеми, включително и някои от най-натрапващите се и драматични измежду тях. Преди всичко имаме предвид изцяло *мазохистичното* понасяне на абсурдността, а също и на страданията, причинени от партията: на партията човек трябва да се довери тъй сляпо, като неопитното дете — на майка си, дори когато невинаги е в състояние да разбере нейните мотиви.

---

*Тялото Христово (лат.) — бел.пр.

На перото на българския партиен поет Христо Радевски дължим едно стихотворение, което може да се определи като изумителен комунистически вариант на *Credo quia absurdum***. Обръщайки се към партията, Радевски се провиква: „Аз знам, аз вярвам, че си права, когато съгрешиш дори!"

От същото ерзацрелигиозно страхопочитание пред *партията-майка* бе проникнато съзнанието на онези, станали жертва в чистките комунисти, които въпреки ареста и мъченията заради предполагаеми, ала в действителност неизвършени от тях „престъпления", смирено останаха верни на партията и като благодарни и любещи деца не допуснаха и сянка на упрек към удрящата ги за тяхно „добро" майчинска ръка на партията: „Ако това е необходимо на партията", каза в затвора на своя другар по килия един от секретарите на районния комитет на партията в Ростов на Дон, „ние трябва мълчаливо да се пожертваме". Някои арестанти оправдаваха в разговор със съкилийниците си дори използване на мъчения. П. И. Забалкин се бе срещнал в една от общите килии с група партийни функционери. Те твърдяха, че щом съветската власт е принудена да използва такива жестоки мерки, значи това се налага. Дори когато бяха подложени на рафинирани инквизиции, тези хора пееха песен, в която се срещаха думите: „Не познавам друга страна, в която човек може да диша така свободно".[33]

Солженицин забеляза с право, че суеверният страх от това, да не бъдат отблъснати от партията, е изиграл изключителна роля за капитулацията на антисталинистките опозиционери в публичните процеси.

„Какво е плашело най-вече Бухарин в тези месеци преди ареста му? Достоверно е известно: да не го изключат от Партията! Да не се лиши от Партията! Да го оставят жив, но извън Партията!".[34]

От подобно естество е и комунистическата борба срещу антикомунистите, некомунистите и еретичните комунисти. Това напълно съответства на борбата на християните против езичниците и еретиците. Безграничният гняв срещу предателите става по-понятен, когато се вземе предвид неговата прилика с църковната борба срещу отклоненията от вярата. Това е борба срещу тези, които си позволяват да оспорят

**Вярвам, защото е абсурдно (лат.) — бел.пр.

[33] R.A.Medvedev, K sudu istorii. Genesis i posledstvija stalinizma. New York. 1974, S. 796.

[34] Ал.Солженицин, Архипелагът ГУЛАГ. Бълг. превод Ив.Дойчинов. Вж. сп. „Факел", бр. 5/1990 г.

ненакърнимостта на свещеното учение и да застрашат единството на партията, т.е. целостта на *Corpus Christi*. Антикомунизмът, некомунизмът и еретичният комунизъм са в съзнанието на партийния член кощунство, посегателство срещу волята и словото божие. А на кощунство винаги се реагира с възмущение.

Комунистите отхвърлят тези твърдения и то със същото възмущение, което твърдението описва. Те настояват, че става дума за буржоазни твърдения, че марксизмът бил пълната противоположност на религията. Ала именно възмущението издайнически показва, че е уцелено болното място, защото тази реакция носи характера и на оскърбено религиозно чувство.

Тази реакция обаче изразява и другия полюс на амбивалентността, а именно просветителския сциентизъм и късен рационализъм на комунистическата теория.

От една страна, доктрината съдържа, както вече бе посочено, един изразен псевдорелигиозен светоглед и житейски схващания, носени и проникнати от духа на една истинска религиозна екзалтация. От друга страна, тя е закъсняло ехо на духовната атмосфера на 19 век, на типичното за онази атмосфера „научно суеверие". Преди всичко тук следва да бъде споменат един пар екселанс култ към науката. Комунистите издигат на първо място претенцията за научност на тяхното учение. В научността те виждат принципната разлика между техните собствени концепции и тези на „утопичните социалисти".

„Развитието на социализма от утопия в наука" — така е озаглавен всеизвестният труд на Енгелс. Във всички области на знанието и действието комунистите претендират за строга научност. Главната заслуга на диалектическия материализъм се състояла в това, че той бил в унисон с научните резултати, че той, както гласи стереотипът, се опирал на „здравия фундамент" на най-важните постижения на естествените и обществените науки.[35] Духовният баща на тази нагласа бе Енгелс, който в своя труд „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия" твърдеше, че развитието на отделните науки е поставило „края" на философията.[36] За Енгелс възникването на диалектическия материализъм бе между другото обусловено и от епохалните открития на *природните науки* през 19 век (откриването на клетката, превръщането на енергията, дарвинизма).[37] В своя удивителен опит да обори кантиантското „не-

---

[35] Grundlagen der marxistischen Philosophie. Nach der zweiten, überarbeiteten und ergänzten russischen Ausgabe. Dietz Verlag. Berlin. 1964, S. 25, 26.

[36] Friedrich Engels, Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. Felix Meiner Verlag. 1946, S. 50.

[37] Пак там, с. 37.

що в себе си", Енгелс използва аргументи от природните науки — той се позовава, както вече бе казано, на откриването на ализарина (!). Тази традиция бе продължена в по-късното развитие на марксизма. За Ленин главният аргумент срещу гносеологическия идеализъм е упрекът, че той противоречал на резултатите от естествените науки. Дори някои от еретичните марксисти (като напр. Алтюсер) са истински последователи на този анахроничен сциентизъм. Наистина сред марксистите се намират и мислители, които не са обвързани от подобен сциентизъм — напр. Лукач, ала те биваха постоянно анатемосвани от институционализирания марксизъм именно защото внасяха некомунистически елемент в комунистическата философия.

Комунистическият атеизъм има също така в голяма степен за основа натурализма и сциентизма. Сътворението на света бива оборвано чрез тезата за съхраняването на материята и енергията. По-ранното отхвърляне от съветска страна на моделите на една ограничена в пространството вселена бе диктувано от опасението, че то „внасят контрабандно" и един творец-бог във вселената. Тази мисловна схема означава обаче, че метафизично-теологичният въпрос за сътворението на света бива поставен на чисто естественонаучна плоскост. По-нататък борбата срещу религията се води с помощта на дарвинизма. На тази цел служи и съветското обяснение на биогенезата (А. И. Опарин). Тъй като академичните аргументи на комунизма имат повече или по-малко сциентистки характер, то разбираемо е, че популярните, предназначени за масите войнстващи писания се свеждат до една опростена естественонаучна представа за света. В продължение на дълго време те съдържаха куриозни твърдения, напр., че съветските космонавти не са забелязали в космоса никакъв Бог.

Комунистическите идеолози вярват също, че чрез резултатите на такива естественонаучни дисциплини като напр. анатомията и особено физиологията на висшата нервна дейност са успели да оборят учението за безсмъртието на душата.

За разлика на атеизма на един Жан-Пол Сартр например, който е на съвременно равнище и се характеризира със съвсем друг подход към проблемите, комунистическият атеизъм не може да преодолее старата идея на Просвещението, според която позитивното знание за природните процеси доказва неправилността на религиозните догми.

Основният сциентистко-натуралистичен подход на комунистите към действителността се разпростира и върху културните и социални структури. Комунистите виждат новаторството на своята доктрина в това, че тя прилага природонаучни методи и в областта на обществото. Наистина, марксистко-ленинските теоретици изтъкват с гордост, че за разлика от стария механистичен материализъм, те не извеждат висшето от нисшето и че са решително за признаване на разнообразието, автономността и комплексността на регионите на битието, на пластовете на битието (ако си послужим с израза на Николай Хартман). Ала те не по-малко гордо настояват, че според Енгелс[38] на марксизма се е удало да схване историческия процес като естественоисторически процес. Историческият материализъм съдържа по наше мнение ценни елементи, тъй като насочва вниманието към по-рано пренебрегваната многозначна зависимост между икономика и култура. В това отношение материалистическият исторически възглед е едно оригинално учение, което заслужава сериозно внимание. Въпреки това обаче, то е построено по модела на естествените науки. В този модел намира своето обяснение основното историко-материалистическо намерение на всяка цена да бъде прокаран един детерминизъм, пък дори ако този детерминизъм е непонятен и необоснован — тук имаме предвид постулата, според който икономическото „определя" духовното.

И в отделните хуманитарни дисциплини този начин на процедиране плува изцяло във водите на отдавна преодоления просветителски сциентизъм на 18 и 19 столетие. Дори най-надарените представители на класическия исторически материализъм (като напр. Плеханов) обясняваха произхода на изкуството като едно „естествено" развитие на нисшето към висшето, т.е. на чисто биологично полезното към онова, което по-късно бива определяно като красиво или добро. Плеханов неуморно ни разказва за обичаите на първобитните племена и също тъй неуморно ни обяснява, как изкуството произлязло от труда и от лова. Същото предприема Кауцки върху плоскостта на етиката (остава само да добавим, че много кауцкиански тези, въпреки всички критики, бяха неотменна съставка на комунистическите теории и че една популярна негова работа „Икономическото учение на Карл Маркс" бе преиздадена няколко пъти дори по времето на Сталин и служеше като официално одобрен учебник за висшите учебни заведения). С не по-малък ентусиазъм Кауцки търсеше корените на моралните ценности в икономическото. Според него нравствеността е имала първоначално една биологически и икономически *полезна* функция, която по-късно била забулена зад „идеалистически" и „спекулативни" фрази.[39] Кауцки дори основава своя етически исторически оптимизъм върху „трезвото" разсъждение, че

---

[38] Karl Marx, Friedrich Engels, Ausgewählte Schriften in zwei Bänden, B. II. Dietz Verlag, Berlin. 1953, S. 156.

[39] Karl Kautsky, Die materialistische Geschichtsauffassung. I. Bd. Natur und Gesellschaft. 1927. Verlag S.h.W. Dietz Nachf. GmbH, Berlin, S. 433–440, 442–475.

злото не ще може вече да предложи никакви икономически предимства! И за Бухарин бяха много типични постоянните позовавания на естествените науки, на дарвинизма и на тогавашните данни на антропологията.[40] Дори у Бухарин, който до 1930 година бе най-меродавният комунистически теоретик (в някои отношения дори по-меродавен от Ленин), склонността към натуралистично и утилитаристично мислене е най-силно изразена.

Подобни мисли преобладават в областта на марксистко-ленинската история и критика на религията. Комунистическите теоретици се надяват да „демистифицират" религията като смятат, че са открили нейния произход в страха на първобитните народи от страшните и необясними природни явления. Класическата социалдемократическа и комунистическа литература е пълна с описания на ритуалите и религиозните представи на тези народи. Аналитици от подобен род сочат триумфиращо приликата между ритуалите на християнството и ритуалите на езическите религии и не забравят нито родството между тонзурата на католическите свещеници и тонзурата на древноегипетските жреци, нито генетическата връзка между евангелистките предания и древните източни митове за раждащи се и умиращи богове. Навсякъде в комунистическото, комунистоидното, пред- и паракомунистическо мислене се сблъскваме с подобни техники и доказателства. Те почиват върху емпиричните резултати, до които културната антропология, критическата история на религията, историята на древността и т.н. стигнаха през сциентисткото деветнайсто столетие и които тогава бяха в обръщение в образования свят. Същевременно комунистическата литература е популяризация на тези резултати. Навсякъде се сблъскваме с плоския мисловен стил от времето между 1830 и 1900 г., между края на немския идеализъм и новата ориентация към истинско философско мислене.

Това се вижда, когато, без претенцията да навлизаме в анализ, посочим погрешната постановка на проблемите в сциентистките мисловни техники.

С цялата си наивност марксистко-ленинските теоретици вярват, че са разкрили загадката на възникването на християнството, доказвайки, че образът на Христос генетически се корени в образа на Озирис. Със същата наивност те са убедени, че са обяснили феномена изкуство, доколкото се знае, че бойците от някое племе са намазвали телата си с мас и че тази пърночално чисто утилитарна функция по-късно добила характера на естетическо измерение. Също така наивно те смятат, че са схванали същността на морала посредством твърдението, че зачитането на моралните предписания носи и икономическа изгода. Те изобщо не забелязват, че по този начин същинският проблем въобще не бива схванат. Емпирично-генетичното извеждане на образа на Христос от древните религии, колкото и несъмнено да е установено, не е в състояние да обясни онова, което е характерно за християнството, т.е. душевния подем. Емпиричното възникване на християнството все още не изключва едно метафизично събитие и едно свръхестествено откровение, които проникват в наличната човешка култура и биха могли да я използват като изходен материал. Позоваването на емпиричния произход въобще не взема под внимание чудото на доброто и красивото. Може изкуството и моралът действително да са възникнали от чисто телесни потребности, но веднъж възникнали, те придобиват едно съвършено различно ново измерение, което в никакъв случай не може да бъде обяснено с грижата за тялото у австралийските племена и следователно представлява един огромен проблем. Дори Джокондата да се окаже едно, макар и много отдалечено звено на тази верига, чието начало е обичаят на първобитните воини да се мажат с мас, то съвсем очевидно е, че красотата, въплътена в творбата на Леонардо, в никакъв случай не може да бъде обяснена чрез утилитарните елементи, съдържащи се в началното звено. Иначе казано: по-висшите форми на културата (религия, морал, изкуство) могат да произхождат от естествено-емпирични или примитивно обществени потребности. Доколкото обаче тези форми, веднъж възникнали, се различават основно от породилите ги потребности, то тази „качествена" разлика, т.е. същността им, не може повече да бъде обяснявана единствено чрез произхода им. Усилието следователно се отклонява от целта си, тъй като „естественият" произход е ирелевантен за разбирането на неговата природа. Традиционната марксистка и марксистко-ленинска литература пропуска именно това — и съответно изпада в анахроничен сциентизъм, натурализъм, рационализъм и утилитаризъм от викторианската епоха. В интелектуално отношение комунистите живеят не в епохата на Бергсон, Хайдегер, Сартр и Фройд, а в епохата на Конт, Спенсер, Мил, Хекел, Бокъл и дори във времето на Холбах, Ламетри и Хелвеций. Наистина това близко родство по принцип нито е признато, нито — осъзнато. На думи комунистическата литература е пълна с критики на споменатите мислители. Спрямо тях марксизмът бил осъществил „качествен скок". Обаче твърде често едно учение остава под влиянието на онези течения, в борба с които то се е развило и се оказва в крайна сметка само вариант на онези тенденции, които критикува. Такъв е случаят и с комунизма — и не само в това отношение.

---

[40] Nicolai Bucharin, Abram Deborin, Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus, I. Aufl., Frankfurt a. M. 1974, S. 229.

Понякога обаче родството между комунизма и Просвещението

намира и съвсем открит израз. Симптоматичен в това отношение е категоричният съвет на Ленин вместо „скучните" популяризации на марксизма за масите, по-добре да се издават произведенията на френските атеисти от 18 век.[41] Този съвет наистина противоречи на буквата на комунизма, но е в пълно съзвучие с духа на учението и ясно посочва вътрешното родство между комунизма и класическото Просвещение.

От какво е предизвикана амбивалентността между вяра и сциентизъм и как функционира тя?

Марксизмът на Маркс и Енгелс е продукт на дълбоката криза в началото на Новото време и специално на християнството. Твърде напредналият през 19 век процес на разложение на традиционното християнско съзнание създаде един вакуум, който поради определени съществени особености на човека се нуждаеше от запълване, от някакъв заместител. Този заместител се проявяваше и се проявява в различни форми, но най-фрапиращата вероятно е комунизмът. За да задоволи копнежа на човека към по-висши ценности и идеали, комунизмът трябваше да бъде явление от религиозно естество. Резултат на това са религиозните (или по-точно, псевдорелигиозните) черти на комунистическата психика.

Същевременно класическият марксизъм и породилият се от него комунизъм естествено не можеше направо да се върне към религията, нито пък да се признае за религиозен: та нали той бе издигнал претенцията за преодоляване на религията и бе резултат на нейната криза, на отслабването на нейното влияние! Той трябваше да намери нещо, което наистина да се отличава съществено от религията и дори да бъде в противоречие с нея, но което да поеме нейните функции и да представлява нещо като религиозен заместител. Този заместител комунизмът намери в науката.

Науката лежи в плоскост, съвсем различна от плоскостта на вярата. Докато вярата е вяра в нещо не от този свят, докато вярата следователно се отнася към отвъдното и трансцедентното, изследователската сфера на науката се ограничава само върху опитния свят. Именно затова обаче науката не може да влезе в конфликт с вярата. По същността на своята природа тя не може да каже нищо по въпроса, дали съществува друг, извънопитен свят, тя не може нито да потвърди, нито да отхвърли съществуването на такъв свят. Тази съществена разлика между нея и вярата допуска естествено възможността, тя да бъде интерпретирана като противоположност на вярата. Тази възможност може да се реализира тогава, когато са налице определени психологически и социални условия за това. Тези условия бяха създадени от няколко столетия духовно и социално развитие на Западна Европа. В средновековието и по време на Ренесанса църковните инстанции гледаха на новото научно познание като на опасност за християнството и решително възспираха процеса на неговото развитие. Тази враждебност към науката, почиваща върху погрешната представа, че науката и вярата имат общо поле на познанието, заедно с нетолерантността спрямо другоячемислещите, предизвика като реакция на масовото съзнание един подобен предразсъдък – само че с обратен знак. За „класиците" на марксизма следователно несъвместимостта между вяра и познание бе нещо безспорно. Затова те стигнаха до амбивалентното съчетание на псевдорелигия и сциентизъм.

---

[41] W.Lenin, Werke, B. 33. Dietz,Verlag. Berlin. 1952, S. 216.

Тъй като обаче позоваването на науката, както видяхме, се прави не заради самата наука, а поради потребността религията да бъде заместена с нещо, то науката в комунистическото значение на тази дума придобива една радикална трансформация. Поради това говорим не за наука, а за сциентизъм. За марксизма-ленинизма науката придобива други мирогледни функции. Науката, както я разбират комунистическите теоретици, претендира да обясни битието като такова и света като такъв. По този начин обаче науката се превръща в метафизика, тъй като тя претендира да отговори на такива въпроси, които не принадлежат към областта на нейните изследвания. Дори да не съществуваше свръхестествен свят, то този извод бихме дължали не на науката, а на метафизиката.

В нейната комунистическа трансформация науката загубва по необходимост една от съществените си черти – своята непредубеденост, критичен дух и свобода от догми. Когато двигател на науката е не самата тя, а вменената ѝ противоположност спрямо вярата, на развитието ѝ трябва да бъдат поставени определени граници. Нищо чудно следователно, че тя не ще бъде търпяна, ако „се създаде впечатление", че нейните нови резултати оправдават вярата (ние казваме „се създаде впечатление", тъй като научното познание не е в състояние да потвърди догмите на вярата). В резултат на това възникват съвременните комунистически присъди над подобни теории и хипотези (на хипотезата за „свободната воля на електрона", на модела на разширяващата се Вселена), в които комунистите погрешно съзират една опасност за атеизма. Въпреки че в подобни случаи комунистическите автори си служат с естественонаучни аргументи и въпреки че тези теории могат да са и заблуда, ясно е, че не стремежът към истината, а грижата за неприкосновеността на догмите е същинският мотив на анализирания подход. Това обаче вече няма нищо общо с науката.

Следователно ние имаме пред себе си не една наука, а само прикрита зад науката, догматично контролирана религия без Бог. Докато науката (поне що се отнася до естествените науки и математиката) е свободна от ценности, то комунистическата псевдонаучна вяра се оказва тясно свързана с ценностите. Тя се основава на съвсем определени ценностни представи, които няма право да прекрачва.

Сциенистката псевдорелигия не само се подбужда от ценностите и се подчинява на тях, но тя има и един силно изразен *ценностен аспект*, тя притежава в очите на комунистите *характер на ценност*. Комунистическото поведение спрямо науката се характеризира с едно куриозно страхопочитание. Заслужава си да се види почтителната физиономия, с която типичната комунистическа публика реагира на думата „наука" в речите на пропагандисти, агитатори, ръководители на кръжоци и други идеологически функционери! Науката е нещо сакрално, което било преследвано от лошите сили на църковната и държавната върхушка, тъй като е развенчавало изгодната за експлоататорите измама. От една страна, науката е разкрила *истината*, начина, по който светът *наистина* е създаден. От друга страна, тя трябва да „осветява" пътя към благото на трудещите се. Поради това и често повтаряната комунистическа формула, че науката е „оръжие" в ръцете на работническата класа. На науката се гледа също така като на абсолютно необходим съюзник на комунизма (в лицето на обществените науки, каквато е и самата теория за комунизма).

Класическият комунизъм следователно се нае сам да идеологизира естествените науки и с това ги направи ненаучни. След намесата на Сталин в дискусията по въпросите на езикознанието (1950 г.), след изрично подчертаната от него възможност да съществуват некласово обусловени явления в обществото и особено след настъпилото след смъртта му развитие, подобна глупост като „класовата борба в хирургията", „буржоазната химия" и др. може да се разглежда като безспорно преодоляна. Когато подобни продукти на вулгарния марксизъм се появяват отново сред западните неомарксисти, което естествено е в съзвучие със „свръхусърдието на послушниците",[42] то това обстоятелство говори, че стремежът към пряка идеологизация и на естествените науки се корени в душевното устройство на комунистите. В комунистическия възглед за науката се проявява едно странно пренасяне на социалните конфликти в природата. По този начин естествените науки придобиват псевдосоциално и псевдополитическо измерение. Социалният модел на интерпретация на естествените науки довежда дотам, че отношението

---

[42] В. Jean-Marc Levy-Leblond, L'idéologie de/dans la physique contemporaine. Les Temps Modernes, Nos. 337–338, Août–Septembre. 1974, p. 2614–2664.

,,приятел—враг'' бива приложено и към природата. В цялото отношение към природата проникива една представа за *борба*.

По този начин природата бива разглеждана също като *враг,* с когото трябва да се води борба, който трябва да бъде обуздан и най-сетне — покорен. Тази физическа диспозиция се отразява ясно в комунистическата политическа публицистика, която постоянно говори за ,,битка'' с. . . пустинята, целината, лошото време, неплодородната земя. Пише се за ,,битката за хляба на народа'' (по време на жътвената кампания). Превъзнася се фразата на Мичурин: ,,Ние не можем да чакаме милост от природата, ние трябва да я вземем от нея.'' Както на пролетариата се пада ролята на движеща сила в борбата срещу капитализма, така и на естествените науки се пада ролята на движеща сила в ,,борбата'' срещу. . . природата. Докато природата се превръща в аналог на капитализма, то естествените науки стават аналог на пролетариата.

Науката, следователно, бива подложена в комунистическото съзнание на една двойна операция — тя бива ограбена откъм собствена вътрешна свобода и същевременно — окичена с ореол. Ограничаването и сакрализирането на науката не се изключват взаимно, а се допълват: когато на науката се отрежда най-висше значение, тя трябва да се покаже достойна за тази чест и да не си позволява свободи, които биха я отклонили от правия път.

Когато обаче естествените науки поемат върху себе си *пророчески* функции, то те неминуемо изгубват свойствения им *скепсис.* Елиминирането на научния скепсис е едно от най-убедителните доказателства, че това, което комунистите наричат ,,наука'', е всъщност една конструкция, която има твърде малко допирни точки с истинската, неидеологична и свободна от ценности наука.

Тъй като естествената наука има да изпълни една висша хилиастична функция, на нея не са позволени нито случайни, нито принципиални неудачи. Поради това комунистите очакват от нея истински чудеса. Трезвото осъзнаване на нейните временни или постоянни граници поради това трябва да й бъде забранено. С това се обяснява фактът, че в епохата на класическия комунизъм тази, типична за науката трезвост, винаги е изглеждала подозрителна и идеологически е била остро осъждана като ,,обективизъм'' и прикрита форма на ,,буржоазна партийност''. Само в атмосферата на ненаучен култ към науката, на истинско научно суеверие, такива авантюристи, първокласни мошеници или в най-добрия случай съмнителни учени като Лисенко, Лепешинска, Бошан, биха могли да се радват на толкова голям респект и да се ползват с толкова привилегирована държавна поддръжка. Както е всеобщо известно, Лепешинска твърдеше най-сериозно, че след размачкването й с чук, хидрата регенерира. Според по-малко известното и вероятно вече потънало в забрава също така сериозно изразено твърдение на Бошан, *в наше време* животът постоянно възниквал от. . . нежива материя. Подобно нещо може да бъде възприемано и дори мощно подкрепяно само тогава, когато от науката се очакват на всяка цена чудеса — или някакъв приказен научен резултат (случая Вилямс и Лисенко) или ,,окончателно'' опровергаване на идеята за акта на сътворението, доколкото става дума за сътворяването на живота (случая Лепешинска и Бошан). Властта облагодетелстваше онези, които смело обещаваха всичко това, но ясно е, че те нито са били, нито са могли да бъдат хора на науката.

Че комунистите отдават предпочитанията си на една представа за науката, която не се покрива със самата наука, се вижда от войнственото игнориране на компетентността при решаването на практически и технологически въпроси в ,,героичните времена'' на съветско-руския комунизъм и на маоистки Китай. По времето на Сталин неквалифицирани партийни функционери си въобразяваха, че разбират по-добре производствените въпроси, отколкото инженерите и специалистите. Протестите на специалистите срещу противоречащите на науката и явно неиздържани, дори катастрофални проекти, възбуждаха само гняв у върхушката и биваха арогантно отхвърляни. Съображенията по същество въобще не се вземаха под внимание. Вместо това се отправяха ирационални контракритики: ,,Нима вие не вярвате в съзидателната сила на работническата класа!'' или ,,Вие явно не можете да се отървете от остарелите критерии на буржоазната наука!''. Научните предписания бяха отхвърляни следователно на всяка крачка. Психическата епидемия, която по времето на сталинизма бе направила върхушката сляпа за очевидното фактическо положение на нещата, доказва, че антинаучното поведение и сциентизмът определено могат да се свържат помежду си. Двете тенденции са аспекти на едно религиозно поведение, ала не и на науката. *Науката* не притежава превдорелигиозни черти. Комунистическият сциентизъм следователно е готов винаги да обожествява науката, но не и да следва нейните норми. По този начин науката се лишава от конкретното си съдържание и бива прославяна, но като някаква мъглява същност без ясни контури.

Ако обаче в тази картина все пак има някои, макар и далечни допирни точки с истинската наука, то тази близост се свежда само до *класическия и традиционен* период от нейното развитие.

Реално комунистите бяха вдъхновени за своя сциентистки патос от лесния за усвояване гимназиален естественонаучен материал. Това е разбираемо дотолкова, доколкото науката на предишните столетия лесно създаваше илюзията, че притежава една ясна и еднозначна картина на света. Напротив, радикалната промяна в естествените науки през нашето столетие разклати вярата във всемогъществото на науката. Основа на сциентисткия ентусиазъм е тесногръдието на учещия се повече или по-малко добре гимназист, който разглежда своите учебници по естествени науки и математика като връх на мъдростта. Солженицин усеща това много тънко, когато, реконструирайки вътрешния свят на Сталин, пише: „. . . колкото и да прелистваше „Алгебрата" на Кисельов и „Физиката" на Соколов за горните класове, те не можеха да му донесат никакво вдъхновение".[43]

Наопаки, комунистите се отнасят инстинктивно твърде подозрително тъкмо към модерните естествени науки. Може да се каже, че модерните естествени науки бяха реабилитирани окончателно едва след смъртта на Сталин: теорията на относителността и квантовата механика бяха реабилитирани приблизително около смъртта на Сталин, кибернетиката – през 1954 г., генетиката – едва през 1964 година, а определени „опасни" космологични теории – дори още по-късно. Отново Солженицин проследява вътрешния монолог на Сталин:

„Наистина, би било по-ефектно да се опровергае например контрареволюционната теория на относителността или вълновата механика. Но поради държавните дела просто няма време за това."[44] Не само опасенията за в действителност не съществуващата застрашеност на доктрината, които изглежда че предизвикват подобни теории, са причината за отрицателната реакция спрямо модерната наука. По-скоро става дума за това, че тези теории не са в унисон с елементарното мислене. Едно примитивно съзнание като комунистическото реагира инстинктивно със съпротива на тях, тъй като неочакваните заключения застрашават вътрешната му привидна стабилност. Това съзнание остава на равнището на очевидното и се чувства не особено добре и уютно в „абсурдния" свят на Айнщайн или Планк. От тази гледна точка комунистът спонтанно взема страната на ограничения здрав човешки разум. Така се откроява една нова амбивалентност. Тя е отчасти идентична с тази на религията и сциентизма, отчасти с по-горе анализираната амбивалентност между псевдоромантика и прозаичност. От една страна, комунистът е склонен винаги към ирационални представи, от друга – той представлява едно въплъщение на повседневното съзнание с всичките негови предразсъдъци.

Тази амбивалентност може да бъде отчасти рационализирана ако вземем предвид обстоятелството, че един аспект на здравия човешки разум – примитивността сама по себе си е нещо ирационално и следователно се родее с останалите комунистически ирационалности. При по-близко вглеждане се оказва, че колективният дух, въпреки привидната си логичност, е ирационален, тъй като без наличието на рационални причини отхвърля определени непривични, добре обосновани твърдения.

Главната причина за отрицателната реакция на комунистите към новата наука не е нито нейната непонятност, нито конфликтът й със здравия човешки разум като такъв и съвсем не – мнимото й противоречие с комунистическата философия (макар че комунистите се лъжат в този пункт, когато се опитват да рационализират своите представи). Вече видяхме, че комунистът никак не се смущава от това; да възприеме една непонятна ирационалност. Но ирационалността, за която той се застъпва, винаги има една социална релевантност. В нея се изразява неговата претенция за господство, а също и неговият обществен идеал. Поради това той се чувства в подобна ирационална конструкция като у дома си: тя съвсем не му е чужда, а му е по-скоро близка. Обратно, непонятният свят на модерната наука не притежава подобно социално релевантно значение. Тъй като обаче комунистическият мироглед по своята природа не допуска конкуренция, т.е. не допуска нещо да съществува *извън* него, обикновеното чувство пред нещо непознато се трансформира във враждебност.

Ще се опитаме да онагледим това. Когато например един водещ комунистически функционер от най-висок ранг, някогашният първи партиен и държавен ръководител Червенков нареди по българското Черноморие да се садят портокали и лимони, въпреки че климатичните условия изобщо не позволяват това, или когато Мао най-сериозно вярваше, че стоманената индустрия на Англия лесно може да бъде изпреварена като неговите селяни ръчно (!) всеки ден произвеждат по малко стомана, то те бяха напълно нечувствителни към глупостта на подобни начинания, тъй като тези „проекти" съответстваха на техните мечти за бъдещата комунистическа страна на чудесата. Приказният свят, в който въпреки зимния студ разцъфтяват лимони и портокали, високите пещи, появяващи се по чудотворен начин за една нощ, света на „масичке, сложи!" – това именно е светът на *социалната* утопия, в която комунистите намират своето самоосъществяване и налагат на човека и природата своето господство. Напротив, в относителния универсум на Айнщайн, в изместването в червения спектър, в загадъчната природа на квантите няма и сянка от подобно самоосъществяване. Приказният свят на модерната наука е очевидно социално ирелевантен. Опиянението на комунистите от непонятното или ирационалното намира място само тогава, когато то съдържа и утилитарни компоненти. Такива компоненти не са налице в света на модерното естествознание. Романтичният възторг от този свят следователно може да бъде само естетически и съзерцателен. Към такъв род романтика обаче комунистът няма афинитет. Тя му остава чужда, а това, което му е чуждо, трябва от гледна точка на неговата универсална догматика, която не познава неутрални зони, непременно да бъде и вражеско. А на врага се реагира с враждебност.

---

[43] Александър Солженицин, В круге первом. Frankfurt a. M. 1974, S. 131.
[44] Пак там, S. 107.

Така комунистът напомня на Санчо Панса. Санчо може да се въодушевява от неосъществими утопии само когато му се струва, че по този начин би се удвоило числото на овцете му. Към този ред принадлежи и амбивалентността между

5. ДЕМОНИЧНОСТ И ПОСРЕДСТВЕНОСТ

Комунистическата реалност събужда у всеки наблюдател и най-вече у нейните жертви ужасяващото чувство за един демоничен дяволски свят.

Демоничното може да бъде разпознато в основните структури на комунистическия строй. Те са създадени така, че за индивида да не остане *никакъв* изход. Човек придобива впечатлението, че в него *всичко* е предвидено. Всички възможни хитрости са предвидени и всички възможни противомерки — взети.

За да се види, че това не е хипербола, ще се опитаме да покажем нагледно колко сложна и непроницаема е репресивната мрежа, в която се оплита гражданинът на комунистическата държава, който е решил да оказва съпротива.

Комунистическият режим лишава гражданина на страната от някои най-елементарни условия за политическа съпротива. Важно средство на нелегалната борба е *смяната на жилището.* За разлика от фашистките и десни диктатури обаче гражданинът на социалистическите страни е задължен да съобщава местожителството си в момента не само в хотелите, но и на милицията, когато се намира при приятели и роднини, в случай че престои повече от 24 часа при приятели и познати и повече от 72 часа — при близки роднини. (В последно време[*] срокът за регистрация бе удължен до една седмица.) Нарушенията на тези предписания също са предвидени. За да бъдат те предотвратени, режимът държи отговорни други граждани — самия домакин или „домоуправителя", в случай че въпросното лице не съобщи местопребиваването си. Поради страха от репресии и *другите* биват принудени да стават съучастници и помощници на властта. По този начин пред възможността за развиване на подривна дейност

---

[*] В началото на 70-те години — бел.авт.

биват поставени ограничения, каквито нито една дясна диктатура не познава.

Непокорният гражданин би могъл да потърси убежище в чужбина. За да бъде осуетено това, пътуванията също са подложени на ограничения, каквито други строеве не познават.

Дори когато гражданинът притежава редовен паспорт за чужбина, един рядък случай, особено при истински или предполагаеми опозиционери, той не би могъл с този паспорт да пътува по свое желание в чужбина, а трябва за всяко пътуване да иска ново разрешение — продължителността на процедурата предоставя на държавна сигурност достатъчно време, за да разкрие неговите евентуални наказуеми действия. Но дори и след като е получил разрешение, той може да отпътува едва когато са му предоставили „изходна виза". Тази по-кратка процедура дава на органите възможността, още веднъж да осуетят пътуването, ако между временно са се появили съмнителни моменти около този гражданин. „Изходната виза" обаче е валидна само за няколко дни и в случай, че кандидатът за пътуване не замине в рамките на този срок, трябва отново да подава заявление за виза. По този начин шансовете му за бягство биват отново намалени.

Дори когато гражданинът притежава паспорт, този паспорт не се намира у него, а в съответното паспортно бюро на милицията. С това евентуалният опит на опозиционера да фалшифицира изходната виза, което само по себе си би било много трудно, бива допълнително осуетен. Следователно за разлика от поданиците на други деспотии, бунтовникът от социалистическия свят почти не би могъл да пътува с фалшив паспорт.

Срещу опитите за нелегално бягство без документи се вземат общоизвестните мерки - телена ограда край границата, заповед за стрелба, граничари, въоръжени с тежки автомати, педантични проверки на чуждестранни транспортни камиони, както и на леки коли -- собственост на граждани от самата страна, при което багажникът бива претърсван със специални вили.

Това не е всичко. Дори само за да влезе в граничната зона (на разстояние от около 50 км от границата) , на гражданина е необходимо разрешение от милицията — без такова разрешение той не може да си купи билет за никой град, намиращ се в близост до границата. По този начин държавна сигурност знае предварително имената и крайната цел на пътуването на лицата, които евентуално възнамеряват да бягат и следователно отново има преднина в борбата с недоволните граждани.

Там, където не съществува свободна преса, опозицията използва нелегални форми на печатна дейност. Такива възможности в социалистическите страни обаче са сведени до минимум. Отделни лица естествено не могат да купят печатарска машина. Позиви също така не могат да бъдат размножавани с копирни апарати, тъй като и подобна техника не може да бъде намерена в търговската мрежа.

Рядко отделният гражданин има възможността да се снабди и с пишеща машина. Продажбата на пишещи машини наистина е свободна, но милицията притежава предварително отпечатъци от шрифта на машините заедно с техния номер. След всяка продажба държавният магазин е длъжен да предаде копие от сметката, където е написано името на клиента, на милицията. Следователно в издирването на авторите на нелегални политически издания режимът се намира в по-изгодна позиция, тъй като веднага се очертава кръгът на заподозрените.

Индивидът в социалистическия свят е подложен не само на един непознат преди политико-административно-полицейски натиск, но и на икономически натиск, който не се среща при никоя друга диктатура. В Испания гражданинът, уволнен от държавна служба заради политическа дейност ,можеше да намери място в частния сектор, или да упражнява свободна професия. Това обаче е невъзможно в комунистическите страни, където работодателят винаги е един и същ -- държавата. Личното досие следва наказаното лице като сянка и в случай, че то загуби мястото си поради опозиционна дейност, дълго време не може да си намери друго.

По този начин непокорните граждани винаги са застрашени от глад.

Мощна поддръжка на всяка политическа и интелектуална опозиция са парите. С пари може да се постигне много, с пари могат да се неутрализират корумпирани държавни служители, с пари могат да се обезпечат необходимите скъпоструващи мерки, например за едно нелегално бягство, могат да се набавят такива съоръжения и средства, които позволяват органите да бъдат надхитрени. С пари може по-лесно да се получи фалшив чуждестранен паспорт. Обаче комунистическият строй лишава гражданина именно от пари. Той просто няма достатъчно пари, тъй като не може да върши самостоятелна доходоносна работа. (Относително повече пари имат само верните на режима лица.) Следователно богатият испански гражданин би могъл да използва парите си срещу една дясна диктатура. Но комунистическият поданик не може да направи това.

Интелектуалната и художествена сфера е също тъй структурирана, че да ограничава простора на действие на независимия човек до степен, непозната никъде преди. Комунистическата цензура притежава черти, които съществено я отличават от фашистката и дясна цензура. Докато цензурата на другата диктатура забранява само онова, което се намира в пълен конфликт с режима и неговата идеология, то комунистическата цензура забранява онова, което просто се *отличава* от утвърдените норми.

Фашистката цензура не забранява появата на трудове, които дават израз на един различен от фашисткия начин на мислене, когато тези трудове *не съдържат нападки* срещу фашизма. Напротив, комунистическата цензура отхвърля всичко, което не е *идентично* с марксизма-ленинизма. Един Николай Хартман можеше да публикува и да преподава при Хитлер, при комунизма обаче това е изключено. Във франкистка Испания беше възможно да се купят книгите на Маркузе и дори на Маркс и Ленин. В Русия или в ГДР обаче е невъзможно да се намерят в книжарниците текстове на Раймон Арон или Попър. Не само антикомунистическите, а *дори просто некомунистическите мнения* са забранени в комунистическия свят. Произведенията на Бултман или Музил не съдържат политически нападки срещу комунизма. Те обаче не са комунистически и още дълго време преводи на тези автори ще бъдат или невъзможни или ще представляват големи изключения, които преди това ще бъдат сто пъти обсъждани и съгласувани, а след това окачествени като голяма грешка. Това своеобразие на комунистическата цензура можем да наречем *негативна гаранция.* Контролът става по-строг и по-лесен, когато стремежът вече не е насочен към това, да се открият нападки против режима, а се търсят само нюанси и разлики. Своята кулминационна точка тази техника достигна по времето на Сталин, когато дори обикновени стилистични отклонения бяха запичавани безмилостно в полза на твърдо установените шаблони. Ако например един публицист завършеше своята хвалебствена статия с думите. „Великият Сталин е най-талантливият и най-верен син на нашата епоха", то редакторът веднага щеше да зачеркне тази формула, тъй като разрешеният шаблон бе друг, а именно: „Сталин е най-верният син на трудещия се народ, най-добрият ученик и съратник на великия Ленин, гениалният продължител на неговото дело". Класическият сталинистки редактор изпитваше ирационален страх пред всяка промяна в клишетата, дори ако тези промени бяха не по-малко верни на линията, просто защото те бяха *промени. С други думи: докато при всички останали режими това, което не е забренено, е разрешено, при комунизма всичко, което не е разрешено и по-точно, не е наредено, е забранено.*

От това обаче следва, че критично настроеният интелектуалец е лишен от едно друго класическо средство за борба – в случая езоповският език. Пароксизмът на тоталното подозрение затруднява изключително неговата дейност, в случай че той иска да изрази неконвенционалните си мисли в една прикрита форма. Ако реши да направи това, той трябва да преодолее толкова много бариери и [illegible] отговори на толкова много въпроси от рода на: „Какво всъщност им[illegible] предвид", „Какво искате да кажете с това?", „Какво означава тов[illegible] без по то[illegible] начин да притъпи бдителността на цензорите, че опитът му или се проваля, или бива до такава степен закодиран, че никой не е в състояние да разшифрова истинското му намерение.

Възможностите на непокорния гражданин да поддържа връзки с другите също са безкрайно ограничени. Той знае със сигурност, че телефонните му разговори се подслушват, че писмата му се отварят, че срещите му се регистрират, че децата му неволно или в резултат на идеологическа манипулация могат да го предадат.

Да повторим: *всяка* от описаните репресивни мерки на комунистическата власт (забрани, шикани, нареждания) взета сама за себе си, е позната на Запад. Когато обаче те бъдат разгледани в съвкупност, като едно цяло, може да се добие една по-близка представа за пълната безпомощност на отделния гражданин в комунистическия свят, за *конкретните очертания* на чудовището, което го държи в своята мъртва хватка, за атмосферата, покриваща се почти буквално с описаното от Кафка и Оруел.

Във всички области на обществения и частен живот индивидът чувства своето *абсолютно безсилие* пред всемогъщия режим. Животът в комунистическия свят предизвиква в крайна сметка впечатлението за един непрекъснат кошмар. Индивидът е така безсилен, както често в кошмарите, когато човек иска да се откъсне от опасността, ала се чувства парализиран и не е в състояние да направи и най-малкото движение. По този начин комунистическата държава изглежда наистина като някакъв Левиатан, като демон. Има нещо дяволско в това всесилие на държавата и в тази немощ на индивида.

Следователно твърде реално е изкушението да се припише на комунистите една демонична гениалност, една свръхмощна, пък макар и злонамерена интелигентност. Тъкмо това се и случи в действителност. Често западните аналитици и наблюдатели си представят комунистическите водачи като всевластни зли духове, като ловки ученици на Ришельо и Макиавели. Тази склонност се проявява у много автори и вероятно е един, за съжаление, неизбежен продукт на наблюдението от разстояние. Тя се среща обаче и при някои, живеещи в изгнание автори, от които би могло да се очаква по-точно познаване на нещата. Например Ласло Ревеш, който между другото много точно описва комунистическата тактика при унищожаването на унгарската социалдемокрация, вижда в това израз на висока политическа интелигентност: той нарича ръководните унгарски комунистически функционери „все високоинтелигентни хора".[45] По повод на вдигналите голям шум фалшиви мемоари на Берия, в западната преса можеше да се прочете, че личността на Берия е оставяла впечатление за един зловещ естет на насилието и престъпността. Дори един Солженицин не устоя на изкушението да направи от Сталин нещо като шекспировски зъл гений:

„. . . след като прекара през себе си непретенциозната световна история, Сталин знаеше, че хората ще простят с течение на времето всичко лошо, дори ще го забравят, и даже ще си го спомнят като нещо добро. Цели народи приличат на кралица Ана, вдовицата на Шекспировия „Ричард III" — техният гняв е недълговечен, волята не е издръжлива, паметта е слаба — и те винаги с радост ще се отдадат на победителя".[46]

В „Архипелагът Гулаг" Сталин отслабва тази оценка на качествата на Сталин, като говори за:

„. . . мрачната изключителност, главната психологическа насока и постижение на живота му: да вижда слабостите на хората на най-ниското равнище на битието. . ."[47]

И въпреки това нищо не е така далеч от истината, както тази картина. Да се представят комунистическите *водачи* за демонични свръхчовеци — това крещящо противоречи на истинското положение на нещата.

Медведев също установява:

„. . . в почти всички висши звена на нашия апарат се намаляваше броят на онези, които произхождаха от интелигенцията или от семействата на потомствения пролетариат и се увеличаваше броят на онези, които произлизаха от селячеството и от дребната градска буржоазия".[48]

Всеки, който има непосредствени впечатления от ръководните комунистически функционери знае, че техният манталитет най-точно следва да се определи като *селски* — констатация, която съвпада с подлежащите на обективна проверка биографични данни. Това е свързано и с обстоятелството, че в една селска страна като Русия имаше всъщност твърде малко пролетарии и че „пролетарската" революция трябваше да бъде извършена по необходимост от селяни и синове на селяни. Този процес се ускори след окончателната победа на Сталин над троцкистката и бухаринска опозиция. Докато тази опозиция се състоеше предимно от интелектуалци, новият господстващ слой се попълни със селски работници и техните синове. Да чуем Бажанов — някогашен секретар на Сталин:

„Сталинският център определи новата линия на партията: истински комунисти били онези, които произхождат от работническата класа и селячеството".[49]

---

[45] Laslo Révész, Die Liquidierung der Sozialdemokratie in Osteuropa. Bern. 1971, S. 72.

[46] Александър Солженицин, В круге первом. Frankfurt a. M. 1974, S. 152.

[47] Александър Солженицин, Архипелагът ГУЛАГ. Paris. 1973, S. 413.

[48] R. A. Medvedev, K sudu istorii. New York. 1974, S. 606.

За сталинисткия период от историята на комунизма, оставил завинаги своя отпечатък върху него, е особено характерно поощряването на кариеристите от селски произход, които заеха местата на „гнилата интелигенция". За типични представители на тази социална група могат да се смятат Калинин, Ворошилов, Будьони, Хрушчов, Брежнев, Суслов, Тито, Чаушеску, Живков, Мао. Те са родени на село, там са израсли и в основата си притежават прост селски манталитет.

В психологията, художествената литература и всекидневната реч селското — това е синоним на дебелащина, грубост, недодяланост и липса на изтънченост, на нещо примитивно, елементарно и лишено от всяко висше вдъхновение. Селският манталитет е тесногръд и се простира само върху непосредствено даденото.

Понятието, с което ние оперираме като със социален корелат на психологията на комунистическата върхушка, е само едно *идеалтипично* понятие. Поради това то не се покрива напълно с фактите и то в двоен смисъл. Първо, неговите характеристики са свойствени и на комунистически функционери от градско потекло. И второ, това понятие съвсем не фиксира всички съществени черти на селския човек (например неговите прости добродетели, неговата самобитност, вярност, благонадеждност, работливост и т.н.). По този начин определението „селски", употребено спрямо комунистическите функционери, представлява само един сегмент от истинския, емпиричен селянин, но във всеки случай то не е произволно съчинено.

С тази уговорка, психологията на върхушката в комунистическия свят след завземането на властта от Сталин, може да бъде определена на практика като „селска".

Своето най-явно потвърждение това определение намира в начина на изразяване и в (световноизвестните!) обноски на хора като Хрушчов и Брежнев. Политически обаче тези мъже са продукти на сталинската епоха и те продължават нейната традиция. Затова селското формира манталитета и на сталинската ръководна гарнитура.

От устата на Берия можеха да се чуят най-вулгарните селски изрази. В описанието, което Джилас прави на един нощен прием у Сталин, четем:

„Насилиха ме да изпия една чаша „Перцовка" — силна водка с пипер.

Хилейки се, Берия ми обясни, че това алкохолно питие влияе

---

[49] Boris Bajanov, Bajanov révèle Staline. Souvenirs d'un ancien secrétaire de Staline. Paris. 1979, S. 181.

пагубно върху половите жлези и за да го разбера добре, си послужи с най-грубите изрази".[50]

Пак Джилас описва начина, по който Сталин реагира по време на филми — реакция, която обикновено може да се срещне само на село:

„Сталин коментираше: на това, което ставаше на екрана, той реагираше като необразован човек, който смесва реалност и изкуство".[51]

Откровеният до грубост език на Мао дори и при най-официални случаи отразява съвършено точно манталитета на китайския селянин.[52]

При една подобна диспозиция следователно е трудно да се предположи, че имаме работа с демонични личности. Чертите, върху които обръщаме внимание, се отнасят не само до политическия, но в много по-голяма степен до индивидуалния „колорит" на функционерите. Би било погрешно обаче те да бъдат разглеждани само като лични особености на комунистическите „кадри". В тях се отразява онова, което лежи в основата на личността и което не може да остави недокоснат пласта на политическата рефлексия и политическо действие в тази личност. От непроменената селска субстанция не може да възникне някакъв *демонизъм* на престъпна интелигентност. Общата културна традиция онагледява дявола чрез усещането за „студ", за „леден вятър". Той притежава остър като бръснач интелект. Всички атрибути на този образ на дявола са в пълна противоположност с онова усещане за нещо уютно и топло до задушаване, за нещо земно и духовно инертно, което характеризира селското начало.

Нашето твърдение е „спекулативно". Ала и анализът на фактите показва, че описаната по-горе перфектна система за контрол съответства точно на селското душевно устройство на комунистически функционери.

Какво друго иначе е лишаването от граждански свободи, ако не селска недоверчивост? Когато комунистическата власт се опитва да осуети предварително всяко бягство, то в това намира израз не проницателността на макиавелистския дух, а дребнавата и търпелива хитрост на селянина.

По-специално тоталният контрол върху мисълта доказва нашето мнение. „Негативната гаранция" на комунистическата цензура е именно въплъщение на пословичното недоверие на селянина спрямо всичко, което му е непонятно. Когато „обикновеният" човек от село се натъкне на нещо, което му се струва чуждо, той инстинктивно реагира враждебно, тъй като не знае какво всъщност може да произлезе от него. А когато селският човек стане министър-председател или първи секретар, той пренася този древен инстинкт и в областта на културата. Той се сблъсква в науката или изкуството с течения, които не разбира и на които не може да реагира другояче, освен като ги забрани административно. В този случай „демонът" реагира не много по-сложно от своя баща, който в своето време е замервал с камъни колите само защото не е разбирал, кому е нужно всичко това и следователно смътно е усещал, че този нов начин на придвижване може да му навреди.

---

[50] Milovan Djilas, Conversations avec Staline. Paris. 1962, p. 175.

[51] Пак там, p. 114–115.

[52] Der Spiegel, Nr. 41 vom 7.10.1974.

Тесногръдието на този селски метод често вреди на самия селянин. Известни са анекдотични случаи, когато именно поради своята недоверчивост селяните съобщават на длъжностните лица неверни данни за добива и за имота си и по този начин лишават самите себе си от помощта на държавата. Същият този модел може да се види на равнището на държавното управление. Тоталният контрол наистина бива възприеман като демоничен, доколкото той прави индивида безпомощен. Всъщност обаче той невинаги е полезен за режима или поне не е полезен в толкова голяма степен. Често контролът вреди на режима, доколкото го прави много тромав, неподвижен и неинициативен. Един истински демоничен интелект обаче никога не би допуснал това.

Анализът на комунистическата тактика също показва учудващо много съвсем прости и банални селски трикове. Комунистическата политика не е изследвана досега от тази гледна точка. Един подобен анализ би бил обаче поучителен.

В историческите и политическите трудове, посветени на комунистическата политика, се посочват преди всичко временните съюзи с некомунистическите сили, които по-късно биват коварно прекратени (при това съдбата на тези „съюзници" бе особено жестока). Само по себе си това е банална безскрупулност. Ала нещо друго е останало незабелязано досега. Комунистическите партии си служат с една, така да се каже, *канонична* тактика. Ще използваме една аналогия с каноническото пеене. Всички знаят популярната детска песничка „Камбаните бият", при която трите гласа започват един след друг. По този начин началото на втория глас съвпада с един по-късен момент на първия глас, а началото на третия – с един по-късен момент на втория. Това създава впечатлението за преливащи се една в друга вълни. Подобна вълнообразна форма притежава и комунистическата тактика за борба с истински или предполагаеми врагове. Началото на една репресивна кампания съвпада общо взето с една вече напреднала друга компания. Кампания № 2 започва

следователно, *преди* да е завършила кампания № 1. От своя страна началото на кампания № 3 съвпада с хода на кампания № 2 и така нататък. Лесно е следователно да се разбере, че каноничната тактика е един аспект от така наречената тактика на *салама*. Понятието „канонична" тактика описва точно последователността на отделните „резени салам", които комунистическата партия непрестанно „реже".

Това се проявява ярко във всички големи чистки. Всеки от показните процеси през годините 1935 – 1938 вече подготвяше началото на един нов процес, защото в хода на първия свидетелите и особено обвиняемите „демаскираха" съучастничеството на други, още неарестувани лица и по този начин предизвикваха „негодуванието" на „масите" и на държавата, които „едва сега" научаваха за престъпленията на „ловките предатели". Следователно още преди прочитането на първата съдебна присъда, се извършваше задържането на бъдещите обвиняеми във втория процес или най-малкото – психологическо-пропагандната подготовка на това задържане. Първите два процеса вече подготвиха арестуването на Бухарин и откриването на трети процес. Следователно още преди унищожаването на троцкистките водачи Бухарин бе вече психологически-политически, макар и не полицейски-съдебно ликвидиран.

У Солженицин намираме майсторско по своята пластичност и вживяване възпроизвеждане на перфектната комедия за политическото и човешкото съсипване на Бухарин, която предхождаше ареста. Текстът на Солженицин помага на читателя да преживее отново едно детайлно изработено приложение на каноничната тактика:

„По време на втория процес срещу Каменев–Зиновиев през лятото на 1936 г. Бухарин е на лов в Тян-Шан и нищо не знае. Когато слиза от планината във Фрунзе, прочита вече смъртната присъда на двамата и статиите във вестниците, от които се вижда, какви унищожителни показания са дали те срещу него".

„Бухарин обаче все още дълго не го закачат. Той загубва главното си редакторство в „Известия", всякаква дейност, всякакво място в партията – и в своето кремълско жилище в Увеселителния дворец на Петър, половин година живя като в затвор. (Впрочем, през есента пътува на почивка – и кремълските часови му козируват, сякаш нищо не се е променило.) Вече никой не го навестява и не му звъни. През всичките тези месеци той непрекъснато пише писма: „Скъпи Коба! . . . Скъпи Коба! . . . Скъпи Коба!", на които не получава нито един отговор".

„. . . А *скъпият Коба* присвива очи и вече репетира.

„Дори изпращането му в Европа след отминалата зима за ръкописите на Маркс, освен че е нужно външно за доказване на мрежата от обвинения в установяване на връзки, но и като безцелен, запълнен с гастроли свободен живот още по-неотклонимо предопределя завръщането му на главната сцена. И вече накрая сгъстяващите се облаци на черните обвинения — дълъг безкраен неарест, изтощителна домашна потиснатост, която много по-сигурно разрушава волята на жертвата, отколкото прякото насилие на Лубянка (и това обаче няма да му се размине, то също ще трае година)".

„Вестниците обаче продължават да поместват възмущението на масите. Бухарин звъни в ЦК. Той пише писма: „Скъпи Коба!. . ." — с молба да бъдат публично свалени обвиненията срещу него. Тогава прокуратурата излиза с уклончивото заявление: „за обвиненията срещу Бухарин не са намерени обективни доказателства".

„На ноемврийската манифестация (своето сбогуване с Червения площад) той застава с жена си по редакционния пропуск на трибуната за гости. Изведнъж — до него се приближи въоръжен червеноармеец. Изтръпва! — нима тук? В такава минута?. . . Не, червеноармеецът козирува: „Другарят Сталин е изненадан, защо сте тук! Той Ви моли да заемете своето място на Мавзолея!" Така е обливан той ту с вряла, ту с ледена вода половин година." „На декемврийския пленум на ЦК довеждат Пятаков с избити зъби, съвършено неприличащ на себе си." „Пятаков дава отвратителни показания срещу Бухарин и Риков, които са седнали тук сред вождовете".

„Веднага след това гневно и проклинащо се изказват Каганович (толкова му се искало да вярва в невинността на Бухарчик! — но няма как. . .) и Молотов. А Сталин — какво широко сърце! каква незлопаметност. „Все пак смятам вината на Бухарин за недоказана. Риков може би е виновен, но не и Бухарин!" (Някой въпреки желанието му струпва обвинения върху Бухарин!)

От ледената-във във врялата вода. Така се губи волята. Така се вживяват в ролите си пропаднали герои.

И започват да му се носят непрекъснато вкъщи протоколи от разпити: на някогашни младежи от Института за червена професура, и на Радек, и на всички други — и всички те вадят най-тежки доказателства за Бухариновата черна измяна. Носят му ги вкъщи не като на обвиняем, о не! — като на член на ЦК, просто за сведение. . ."

„Не говори ли това, че се е вживял в предназначената му роля?. . .

И още един публичен процес се гледа — и разстрелват още една партида. . . А Бухарин го щадят, а Бухарин не го прибират. . ."[53]

По подобен начин се развиваха и публичните процеси в социалистическите страни през 1947 — 1952 г. Още в хода на политическите преследвания срещу старите, некомунистически офицери в България (1946 — 1947 г.) започна кампанията по ликвидирането на Никола Петков — лидера на опозиционния земеделски съюз, когото изтезаваните офицери „развенчаха".

Въпросната тактика обаче бива прилагана не само на най-високо равнище, но и във *всички* области на обществения живот. И при чистки в отделни висши учебни заведения, организации и др. започва обществена подготовка за „погрома" спрямо следващата жертва, преди първата да е „свършена". Така се процедираше при „нормализацията" в Чехословакия след 1968 г., когато по нареждане на съветите най-напред бе започната офанзива срещу възприеманите от Москва като особено опасни центрове на интелектуална съпротива (телевизията, радиото, Съюза на писателите, някои дискусионни клубове), за да се стигне в хода на преследването до въпроса, *кой* всъщност със своя „вреден либерализъм" „обективно" е подбуждал всичко това, за да се подготви елиминирането на нежеланите партийни ръководители.

Всичко това е твърде често срещащо се явление, за да бъде проста случайност. Става дума по-скоро за един характерен тактически похват.

Погледнато психологически, описаната процедура е в пълна противоположност с нацисткото поведение. То е методично, т.е. дадена акция не започва, докато преходната не бъде приключена. Така всички военни акции на Хитлер (с изключение на втория фронт), а също и неговите вътрешни политически операции за установяването на тоталитарната власт, бяха предприемани стъпка по стъпка и последователно.

Този начин на действие може да бъде разбран на фона на онова, отличаващо се с целева рационалност* психическо устройство, което се формира в условията на индустриалното общество.

Обратно, в „каноничната" тактика на комунистите можем да разпознаем отново признаците на един селски начин на действие. Проявява се хитрост именно от селски тип, т.е. създава се всеобщо объркване и в един определен момент вече не е ясно, кой всъщност е обект на репресиите. С изненадващото начало на една нова акция бива предотвратено евентуалното обединяване на враждебните на режима сили и следователно солидарността между тях: вместо да помогне на непосредствено преследваните, вторият „ешелон" започва да се грижи за самия себе си. Тук откриваме древния модел на изненадата, използван като елементарна *военна хитрост* от варварските (т.е. предимно *номадски*) племена в миналото (така на германите, скитите, славяните многократно се удаваше да победят чрез изненада римските легиони и византийските части, по подобен начин в битката при Одрин кръстоносците претърпяха голямо поражение от българската войска). Великата армия претърпя подобни загуби многократно във войната от 1812 година в Русия. В несравнимо по-сложната политическа война бива прилагана, в основни линии, същата селска по своята социалпсихологическа природа тактика, която в класически известните военни действия се проявява в съвсем ясен и достъпен вид.

---

[53] Ал. Солженицин, Архипелагът ГУЛАГ. Бълг. превод Ив Доичинов. Вж. сп. „Факел", бр. 5, 1990.

*Целева рационалност (Zweckrationalität) — основно понятие в социологическото учение на Макс Вебер; означава рационално поведение, съобразено с условията за успех на дадено действие — бел. на автора.

Също и други фундаментални черти на селската психология се обективират в комунистическата политика. Учудващо е, че нещо толкова характерно като *бавността на реакциите* на комунистите е останало незабелязано.

По своята природа и начин на живот един селянин не може да реагира бързо — това противоречи на ритъма на неговата работа и на битието му. Дори когато е достигнал висок политически пост, селянинът мисли, съобразява и действа също тъй бавно и мъчително както във времето, когато е обработвал земята. Примерите за това — при това съвсем не случайни, а съществени, дори съдбоносни — са безбройни. Достатъчно е да напомним, че Сталин се обърна към народа едва 10 дни (!) след нацисткото нападение. Бавността характеризира и механизмите на „идеологическата работа". Реакциите на партийната ортодоксия спрямо ересите никога не следват непосредствено даденото събитие. По правило съветските идеолози спорят винаги с вчерашния ден на „буржоазната идеология". В съветската литература почти никога не може да се намери навременна офанзива или контраофанзива. Едва през петдесетте години например съветските философи започнаха да се противопоставят на „неопозитивисти" като Витгенщайн и Ръсел, чиито основни трудове се появиха през двайсетте и трийсетте години. Едва в края на петдесетте — началото на шейсетте години съветските автори атакуваха малко по-подробно феноменологията и екзистенциализма, чийто разцвет принадлежи също на 20-те — 40-те години.

Повтаряйки обичайната си грешка, някои западни съветолози изразиха учудването си от закъснението с няколко дни (!) на съветската реакция спрямо първите откъси на „Архипелагът Гулаг". Гадаеше се какъв скрит замисъл стои зад това. Истината обаче е, че сигурно не е имало никакъв скрит замисъл и никакви други намерения, а че, освен обичайните нескончаеми бюрократични съгласувания между различните инстанции, просто се е проявила бавността на реакциите. Още повече, че това закъснение, сравнено със съветските навици, бе твърде незначително!

А вече съвсем очебийна е бавността на реакциите на китайските комунисти. Известно е, че китайската преса често съобщава едва месеци след дадено събитие и че едва тогава китайските инстанции изказват мнението си по него. Така например изминаха месеци, преди Лю Шао-ци да бъде изобщо назован по име и години, докато се съобщи за смъртта му. За мистериозната смърт на Лин Бяо беше съобщено едва две години по-късно. Между 1958 и 1960 година Червен Китай отправи стотици (!) „сериозни предупреждения" към САЩ във връзка с тогавашните териториални и морски спорове. Днес вече е забравена зашеметяващата новина на агенция Синхуа от 1956 г. (!), че японският партиен ръководител Токуда е починал през 1953 година (!) в Китай.

Зад всичко това се крие не азиатска рафинираност и не свръххитра политическа пресметливост, както винаги са склонни да вярват на Запад, а именно селянинът, при това *азиатският селянин,* свойственият му ритъм на живот. Зад тези учудващи реакции стои един съвсем различен възглед за времето, който не търси бързината, един изключително бавен поток на времето, който може да бъде сравнен с житейските схващания на руския *мужик* и поне на традиционния европейски селянин. На Запад всичко това се пренебрегва по странен начин и дори се проявява склонност на комунистическия свят да се приписва способността за мълниеносни реакции. Затова обаче няма никакви налични доказателства. Не е доказателство и във военно отношение „блестящо" проведената окупация на Чехословакия. Всяка, дори и най-бавната акция, е естествено „по-бърза" от пасивността, а военната пасивност и несъпротивлението бе съзнателната тактика на екипа на Дубчек. При това не бива да се забравя, че военната и политическа подготовка трая няколко месеца.

Следователно не в бързината е силата на куминистическото действие. Една от силните му страни се съдържа обаче в друга особеност на психологията на селянина — в *упоритостта.*

Единственото ефикасно средство в борбата на селянина за хляба бе и си остава — упоритостта. Иначе освен чрез тежък и непосилен труд не би могло да се преодолее съпротивата на земята и на времето. Упоритостта оформя в такава силна степен манталитета на селянина или на израсналия в селска среда човек, че тази черта на характера остава отличителна за него през целия му живот. Дори при хора на науката, изкуството и политиката, които отдавна са изоставили селския начин на живот, можем лесно да открием непоправимото упорство на селския син (напр. Пастьор, Жорес или Лавал).

Подобна недодялана, ала твърдоглава упоритост намираме и при комунистите. Комунистът не блести с хрумвания, смели идеи или необичайни планове — той има твърде малко фантазия за това. Липсата на тези качества обаче той компенсира с постоянно упорство. Той опитва отново и отново, докато в крайна сметка достигне целта. А тази тактика, въпреки своята примитивност, която именно изключва демоничното начало, се оказва често твърде ефикасна.

Всички свои цели -- както стратегическите, така и тактическите — комунистите преследват с голямо постоянство. Те временно прекратяват своите усилия, отстъпват по тактически съображения, но никога не се отказват от намеренията си. Тяхното основно психологическо средство -- не съзнателно намерено, но инстинктивно усетено, е изтощаването на нервите на интелектуално превъзхождащия ги, но именно поради това по-лесно раздразним и изчерпващ силите си противник. Тук предимствата на откритото общество, а именно гъвкавостта и интелектуалната подвижност на неговите членове, показват своята обратна страна. Главните насоки в историята на комунистическото движение доказват това. Своята основна цел — завземането на властта, комунистите преследват навсякъде с неотстлабващо упорство. Докато на партията на Ленин бяха необходими няколко години, за да осъществи преврата, някои комунистически партии правят опити за това вече повече от половин столетие.

През този исторически интервал бяха използвани различни методи -- директни и индиректни, от най-бруталните до „най-гъвкавите". В случай че един метод не действаше, беше използван друг. Когато въоръженото въстание не успее, се взема курс на продължителна нелегална работа, когато тя не успее, усилията се насочват към победа в парламентарните избори, когато и това не даде резултат — тогава биват опитвани народни фронтове и форми на коалиция, естествено с намерението да бъдат елиминирани „глупавите" съюзници колкото се може по-скоро. Китайската комунистическа партия започна например с революционна дейност в рамките на гоминдана, сетне се преобърна тотално като разгърна гражданска война срещу правителството на гоминдана, след това отново се преобърна изцяло, когато се появи като „съюзник" и дори колективен член на гоминдана през Втората световна война, сетне започна отново гражданска война, докато през 1949 г. завзе властта на континента.

След 1949 г. режимът използва следните средства за разпространение на своята власт и върху Тайван; създаване обстановка, сякаш непосредствено предстои нападение на острова; декларации, че Тайван като особена политическа единица начело с националистическото правителство можел да влезе в Китайската народна република; отново отказ от тази „конфедерация", който обаче не е съпроводен от непосредствени заплахи срещу Тайван, а вместо това завладяването на острова бива обяснено наистина за неизбежно, но се отлага за неопределено бъдеще. В последно време отново се формулира предложението за „конфедерация". Китайската комунистическа партия следователно смени общо осем пъти тактиката си за завладяване на цялата страна, но никога не се отказа от нея. В процеса на своето съществуване световното комунистическо движение издигна най-малкото следните, съвършено различаващи се политико-икономически програми: 1) диктатура на пролетариата и въвеждане на комунистически политически и икономически форми; 2) „власт на най-широките слоеве на трудещите се" с работнически контрол върху продукцията, с ограничаване, но не и премахване на „едрия капитал" и със запазване на „средния" капитал и дребната частна собственост; 3) интегриране на капиталистите или на някои от тях в социалистическото строителство (ГДР и Китай) и дори „превъзпитание" на капиталистите (Китай — средата на 50-те години); 4) правителства на народните фронтове със „структурни промени" в икономиката (което очевидно е по-мека дума за одържавяване). При всички смени на тактиката обаче, стратегическата цел остава както се вижда непроменена и бива следвана с настойчивост. Същото упорство се появи и в дългогодишната борба на комунистите за отстраняването и унищожаването на техния главен враг и съперник в работническото движение — социалдемокрацията. Комунистическата тактика спрямо социалдемокрацията взе следните форми: 1) открита борба срещу „опортюнистите" и „лакеите на буржоазията" — от началото на столетието до средата на 20-те години; 2) първи опит за тактически компромис със социалдемокрацията — средата до края на 20-те години; 3) максимално изостряне на войнствената враждебност, при което социалдемократите биват наричани „социалфашисти" — от края на 20-те години до 1935 г.; 4) рязък обрат през 1935 г., когато VII конгрес на Коминтерна внезапно ги реабилитира като демократични и антифашистки сили; този период трая до 1947 г.; 5) ново преименуване на вчерашните антифашисти и демократи в „десни социалисти", „агентура на капитализма в работническото движение" и „реформистки слуги на империализма" след първото съвещание на Информбюро в Полша в края на 1947 — тези характеристики бяха валидни до февруари 1956 г.; 6) разтуряне с помощта на полицията на социалдемократическите партии в Източна Европа или тяхното насилствено „обединяване" с комунистическите партии около 1948 г.; 7) ново предложение за съвместна работа по повод XX конгрес на КПСС (февруари 1956 г.), оповестено от Хрушчов и Шепилов; 8) практикуваната оттогава комбинация от нападки и предложения за коалиция с цел „демократични реформи" и „структурни промени" на капитализма и в най-ново време — „борба против ракетите".

Виждаме, че в продължение на повече от половин столетие бяха прилагани различни тактически методи — както открита война, така и фалшиво приятелство, както „камшик", така и „бучка захар". От своята стратегическа цел обаче комунистите не се отклониха никога. Те винаги са държали на нея. Тези различни политически линии целяха в крайна сметка отстраняването на онази значителна политическа сила, която чрез влиянието си върху работниците обричаше комунистите на пълно безсилие — отстраняване или чрез груба полицейска забрана, или чрез поглъщане на социалистите, или чрез превръщането им в политически васали (фактът, че след толкова години исторически опит все още има ръководни социалдемократически политици, които не могат да прозрат подобни трикове и да им се противопоставят, може да се обясни, както за съжаление се опасяваме, само със странното заслепление, което обхваща винаги декадентските култури, които се намират на ръба на пропастта).

Както може да се види, тази политика на селската упоритост, на монотонните повторения и пак повторения, докато в края на крайщата целта не бъде постигната, съвсем не е загадъчна. В нея няма нищо изключително. Би било напразно да очакваме, че зад нея стоят някакви свръхинтелигентни глави: след изтребването на ленинската гвардия СССР просто не разполагаше с подобни глави (достатъчно е например да сравним „мозъчните тръстове" на САЩ и на СССР — има ли имена, които представляват съветския еквивалент на Кисинджър и Бжежински?). Не, тази политика е съвсем прозрачна и може да бъде лесно разбулена. И, ако въпреки това, тя често се увенчава с успехи, то е защото в нейната слабост се крие и нейната сила. Тя довежда до нервно изтощение по-динамичния и по-интелигентния, но именно поради това не така упорит противник.

Погледнато социално-психологически, съвременната световна политика буди представата за една конфронтация — да се послужим в модифициран вид с куриозната терминология на Лин Бяо — между *световния град и световното село,* в която се проявяват както силата, така и слабостта и на „града" (Запада), и на „селото" (Изтока).

В конфликта по германския въпрос например, Западът пристъпи с всички свои предимства — като гъвкав и динамичен. Независимо от политическата ефикасност на различните модели за разрешаването на националния въпрос, т.е. въпроса за възстановяване на националното единство на Германия, изпробвани от Аденауер през Бранд до Кол, трябва да се подчертае — именно поради разликите в степента на ефикасност — липсата на каквато и да е догматична застиналост на политическата общественост във федералната република.

В противовес на това, държавата на ГЕСП се придържаше към една напълно застинала линия. Та тя не бе променяла тази линия още от основаването си през 1949 г. — тя настояваше непрекъснато на своята легитимност и се стремеше в продължение на десетилетия към международноправно признание, без да прави или поне да обещава компромиси в посока към либерализация. Затова и десетилетия наред тази перспектива изглеждаше напразна и без каквито и да е изгледи за успех. Въпреки това обаче, ГДР държеше на своето с една упоритост, която, независимо от индустриалния характер на ГДР и „пролетарския" произход на нейните водещи функционери, навежда на мисълта за психологията на селянина и може да бъде характеризирана с наистина образното, но обосновано прилагателно „селска". В крайна сметка на ГДР се удаде да достигне целта си. Това, което дълго и бе отказвано — дипломатическото признание, бе осъществено с трескава бързина.

Тук „селският" Изток съвсем инстинктивно се възползва от слабостта на „градския" Запад: по-лесното нервно умряване, нетърпеливостта на западния човек.

Нека във връзка с това да погледнем по-отблизо политиката на голямата коалиция.* В нейната стратегическа пресметливост не могат да бъдат посочени никакви грешки.

По онова време недоволството на широки комунистически кръгове в социалистическите страни от ГДР бе съвсем осезаемо. ГДР бе възприемана от другите комунистически страни като пречка в стремежа им към икономически, а тогава и културни контакти с федералната република. Доктринерските протести, редовните дипломатически ноти, които на Запад са малко познати, които обаче ГДР регулярно изпращаше на „братските страни", поради, по нейно мнение, твърде разширяващите се контакти с Бон, предизвикваха раздразнението и на определени, далеч не еретично настроени партийни кръгове преди всичко в Унгария и Румъния, но също в Чехословакия и дори в България. Консервирането на старите сталинистки похвати се натъкваше на подигравката дори на иначе верни на линията функционери. Следователно хипотезата, че другите социалистически страни са упражнили натиск върху Панко* и по този начин са улеснили ерозирането на режима на ГЕСП, бе много реалистична и убедителна.

---

*Правителството на ГФР между 1966 и 1969 г. с участието на ХДС и ХСС — бел.пр.

*Кварталът в Източен Берлин, където преди се намираха всички висши партийни и правителствени сгради — бел.пр.

Естествено обаче тази стратегия не можеше да даде своите плодове за няколко месеца или години. Нужна бе упоритост. Също така не трябваше да се отдава прекалено значение на официалните декларации на „социалистическите страни" за „пълната солидарност" с ГДР, още повече, че различията между написаното на хартия и действителността са твърде големи в социалистическия свят. Ето че Западът обаче, в лицето на правителството на Бранд, реагира на тази ситуация много нетърпеливо — той изненадващо бързо се отказа от тази многообещаваща, богата на перспективи политика и избра една друга, която бе много по-благоприятна за режима на Улбрихт-Хонекер и в крайна сметка допринесе за неговото съхраняване, а не — за ерозирането му. Поради това, че нервите му не издържаха, поради неспособност да упорства, Западът пропусна един от най-добрите си шансове. Равното упорство на сивите, лишени от всякакъв блясък източноберлинските висши функционери, бе в този случай по-ефективно от богатата на хрумвания, динамична бързина на реакциите на западните политици. „Селянинът" надхитри „гражданина".

От горния анализ могат да бъдат направени някои важни заключения за политиката на западните съюзници спрямо комунистическия свят. Преди всичко би било желателно Западът да прояви повече упоритост. Ала тази упоритост се удава по-добре на комунистическия свят. Психологически слаба страна на върхушката от Изтока обаче е бавността на нейните реакции, която нарекохме „селска". Тази слаба страна може да бъде използвана много успешно в политическата стратегия на Запада. Ние вярваме, че една възможно най-интензивна, динамична, светкавична, сменяща средства и модели източна политика би била в състояние да наложи много неща на комунистическия свят. Бързото темпо обърква съзнанието на описания тип, прави го просто безпомощно. Би трябвало да се наложи на Изтока нашия динамичен начин на борба, който ние владеем по-добре и да не му се позволява да ни натрапва своя, базиращ се на упоритост, начин на борба, който той владее по-добре.

Ние демитологизираме комунистическата демоничност и показахме, че зад нея се крият известни от край време банални прийоми на „селската" хитрина.

Именно поради своята примитивност обаче те бяха така „демонично" резултатни. Това потвърждава следното: тъкмо един по-високо развит противник може да стане жертва на примитивната военна тактика, към която не е привикнал (естествено само, ако той предостави на противника инициативата, който след това диктува правилата на боя). Разбира се, Наполеон бе по-голям военачалник от руските партизани през 1812 г., обаче на него бе наложена тактика, на която той не бе свикнал. Ако вземем един пример, който вече пряко се отнася към нашата тема, то със сигурност САЩ бяха във военно отношение по-силни от Виетконг, но ако Виетконг въпреки това спечели войната, то е именно защото във военно отношение несравнимо по-напредналите американци бяха безпомощни спрямо азиатското селско лукавство, с което северновиетнамците водеха войната.

Това не означава обаче, че демоничността на комунизма е само една дума, която прикрива недостига на по-точни познания. Не, абсолютната безпомощност на индивида и всевластието на държавата, както и световните успехи на комунизма, които въпреки структурното превъзходство на плуралистичните демокрации продължават, са по същество демонични. Амбивалентността между динамичност и посредственост следователно остава, тя не може да бъде докрай рационализирана. Това, към което се стремим, не е отричането на нейното съществуване, а прецизирането на нейния образ.

Демоничността на комунистическата действителност е реална. Това обаче *не е демоничност на конкретното съдържание* на партийната политика. Ние вече видяхме, че това съдържание е съвсем елементарно и че то не съдържа нищо по-различно от похватите на примитивния човек, и по-специално на доминиращия в партийната бюрокрация бивш селянин или селски син. Демоничността на комунизма се състои в неговия *краен ефект*. Демонични са не неговите методи и техники, а въздействието на тези методи и техники. Още по-точно: демонична е не „изключителността" на комуниста, а *ефикасността на посредствеността*. Демонична е не интелигентността на разполагащите с абсолютна власт тривиални хора, които стоят на върха на системата, а фактът, че *хора с такава средна интелигентност са завладели такава неограничена власт*. Тук вече се проявява един метафизичен аспект, който далеч надхвърля границите на конкретната политика и социология. Към него ще се върнем от една друга гледна точка в края на нашето изложение.

III. МАГИЧНОТО МИСЛЕНЕ

Комунистическото съзнание се характеризира с един подход към действителността, който напомня архаичните мисловни техники. Комунистическото мислене по същество е едно магично мислене. Магичното мислене, описано по класически начин от Леви-Брюл предполага, че дейността на човека и на духовете не е ограничена от нищо. В света на магичното мислене материята, пространството и времето не са препятствия за волята. По този начин изчезва причинността или най-малкото изследваната от науките и следователно рационално обяснима причинност. Причинността в природата бива заместена от някаква непонятна каузалност *sui generis**, където единствената пълновластна причина са волята и други духовни същности, чието въздействие остава напълно необяснимо. Магичното мислене не познава не само никаква инертност и никакво съпротивление на материята, никаква протяжност, която трябва да бъде преодоляна, никаква необратимост и никакво траене на времето, то не познава и никаква разлика между възможност и действителност. Иначе, казано, магическото мислене не познава невъзможността. За това мислене всичко е възможно — човек може да остане и след сто години на същата възраст, може да минава през стени, може в един-единствен миг да преодолява огромни разстояния, може едновременно да бъде на различни места, внезапно да се подмладява, да се превръща в животно и т.н., и т.н. Магичното мислене дава отпечатъка си върху сагите, легендите, митовете и приказките. Магични често са съновиденията и всички ирационални фантазии.

Съставка и питателна почва за религията, поезията и изкуството, магичното мислене претърпява в съзнанието на комуниста специфични модификации. Преди всичко то винаги е отнесено към социалното. Второ, то е маскирано, съществуването му не се обявява открито. За разлика от приказките, митовете и т.н., които не претендират за рационалност (но които не се и опитват да се оправдават, тъй като са съвършено наивни), магичното мислене на комунистите е псевдорационализирано. Тъй като обаче тяхната рационалност е от чисто вербално естество, докато ирационалността им, напротив, е съвсем прозрачна, зад тези привидни рационализации се крият именно архаичните техники на магичното мислене.

По-нататък ще разкрием и анализираме някои основни черти на комунистическото магично мислене.

---

*Своего рода (лат.) — бел.пр.

1. МАГИЯТА НА СЛОВОТО

В цялото ненаучно и преднаучно мислене, в митологията, във въображението словото играе изключително голяма роля. Откъснато от своята емпирична причинна връзка, словото придобива вълшебна сила. В емпиричния свят словото може наистина да упражнява удивителна власт, но тя въздейства не директно, а индиректно, чрез действията на хората, на които думата дава указания и импулси. В магическия свят словото предизвиква директно и непосредствено физически промени. Словото следователно оказва необясними за науката физически въздействия — така например изговарянето на думата „мутабор" може да превърне един халиф в щъркел и отново щъркела — в халиф, както това се случва в световноизвестната приказка на Вилхелм Хауф. Така едно „Сезам, отвори се!" отваря вратата на пещерата на съкровищата — нещо, което за жалост до днес се е случило само на Али Баба.

Тези представи обясняват множеството опити, целящи приспособяване към всевластното слово, неговото овладяване и грижата за него, както и обратно — предотвратяване на отрицателното въздействие, което може да има също тъй мощното слово на злите сили.

В комунистическото мислене триумфира безграничната вяра в магичната сила на словото. Тази вяра се проявява преди всичко в ирационално преувеличените представи за *всевластието на собственото слово.* Всички тържествени призиви и обещания за „съхраняване чистотата на великото и всепобедно марксистко-ленинско учение" лесно се обясняват с разбираемото страхопочитание пред един магичен феномен, пред нещо чародейно — словото, при това — „собственото" слово, „нашето" слово.

Както вече бе споменато, този ирационален модел постоянно бива привидно рационално „дедуциран" — привидно комунистите държат на чистотата на това учение толкова много, само защото то се е потвърдило в практиката, защото е осветило „като мощен фар" пътя на победата и т.н. Става дума обаче именно за привидни рационализации. Между практическия успех и правилността на учението не може да бъде установена еднозначна зависимост — и следователно някаква научна причинна връзка, тъй като не съществуват точни критерии, които да верифицират това — и други учения са имали неоспорими, ала временни „успехи", а от друга страна, марксистко-ленинската теория често не водеше до никаква практическа победа. Става дума следователно не за причинна обосновка на дълбокото уважение към теорията, а по-скоро само за следващите една след друга (в някои случаи) „post hoc-ergo propter hoc"* — пропаганда на марксизма-ленинизма и победа на комунистическите партии. В случай че липсва причинна обосновка, целият този начин на действие се оказва наукообразна, прикрита вяра в чудотворната сила на словото.

---

*Преди това, следователно по причина на това (лат.) — известна логическа грешка — бел.пр.

В тази вяра се корени и омразата спрямо „ревизионистите". Те искат именно да развалят чудото, отказват се от някои от неговите съставки, като с това поставят свръхестественото под съмнение и предприемат едно кощунство — кощунството да се трансформира магичното в нещо, което може да бъде критикувано, т.е. вече може да бъде разбрано и само със силата на човешкия разум. На това магичното мислене реагира с възмущение и гняв, което в нашия случай придобива характер на присъда над отклоненията.

Институционализираните форми на страхопочитание, в които е облечено магичното, са инфраструктурите на партийната, комсомолската и пр. просвета, т.е. „учебните звена", различните политически кръжоци, учебни групи, курсове и училища, чрез които доктрината бива разпространявана. В магичното стриктната градация, йерархията на знанието, драстичната разлика между езотерично и екзотерично играе съществена роля. Същото може да се срещне и в системата на партийната просвета. Обикновените „трудещи се" трябва да се задоволят с един минимум, функционерите на низово равнище получават повече, още повече научават функционерите от средното ниво, а истинското тайнство е запазено за избранниците от висшата йерархия, за Висшата партийна школа или за Академията за обществени науки при ЦК на партията.

Неуспехът на привидните рационализации пролича най-ясно в партийните лозунги. Партийните лозунги постоянно фигурират в партийните документи, с тях завършват речите на партийните функционери от всеки ранг. Те са написани по стените на стаите, върху фасадите на сградите, по покривите и понякога върху скалите, или пък — изобразени с камъчета и керемиди върху пясъка по пътя към дворовете на казармите и училищата. Два пъти в годината — на 1 май и на съответния национален празник те биват публикувани в номерирана форма върху цяла страница на вестниците. Някакво практическо-рационално значение лозунгите нямат — да се твърди, че те са от полза за разрешаването на конкретни жизнени въпроси, би било толкова наивно, че това би възбудило само подигравката дори у мнозинството партийни функционери, които винаги са разчитали повече на техниката и на специалистите. Лозунгите могат да играят, и то очевидно действителна роля в екстремни ситуации на остри политически конфликти. Ала и понастоящем тяхното наличие е не по-малко ритуално-задължително в страните с комунистическо управление.

Партийните лозунги действат като *къси магически волеви формули*, които нямат рационално-прагматична стойност, но могат по чудотворен начин да предизвикат желаните събития.

Комунистическите магически формули могат да бъдат класифицирани в няколко класически групи, добре познати на антропологията и психологията на примитивния манталитет. Най-напред има *формули на възхвала и благодарност*. В тях бива прославяна силата, мъдростта и справедливостта на партията, на работническата класа, на социалистическия лагер, с една дума — на доброто. („Да живее победоносната комунистическа партия на Съветския съюз — изпитаният авангард на работническата класа, водещата сила на победния марш към комунизма, най-сигурната гаранция за нашите успехи!")

Сетне следват *молитвите*. Те изразяват желания, чиято стойност е от по-общ или временен характер. („Под знамето на марксизма-ленинизма — напред към нови победи в борбата за светлото комунистическо бъдеще!", „За строги икономии, за грижовно отношение към всяка народна копейка!") Адресатът на молитвите отчасти е идентичен с молещия се, което само показва атеистичната природа на тази магия, но не отменя нейния магически характер. Иначе казано, комунистът отправя своите молитви към митичната общност [illegible]

[illegible]

[illegible] на своята [illegible] ЦК на [illegible] — напр. [illegible] КПСС [illegible] и подредени по номера лозунги [illegible] бива [illegible] вен извод върху цяла (първа) страница на вестниците [illegible] илюстрират технически ритуален, макар и много важен характер. По този начин аналогията с молитвите, които в зависимост от дадения църковен празник са различни и строго фиксирани, става пълна. Най-висшата инстанция на партийната църква повтаря следователно своите магични заклинания и ги „октроира"* на съзнанието на църковната общност, на „трудещите се". Магичният смисъл на процедурата се състои в това, че на въпросния празник ЦК призовава масите към молитви, проклятия и копнежи и сам той започва да прави същото (както в църквата най-напред свещеникът изговаря молитвата, а вярващите след него я повтарят, така и

---

*„Налага със заповед отгоре" — бел.пр.

ЦК обявява паролите, а след това „трудещите се" ги повтарят писмено или устно – в доклади, стенвестници и пр.).

Добре известно е обаче, че сакрализацията на словото има и една друга форма – въздържането от произнасянето на определени *свети имена* без специален повод. Името Господне не бива да бъде споменавано напразно! Вярата в свръхестествената сила на словото може да се изразява в употребата му за магически цели, ала също и в отказа от тази употреба. Словото е така свещено, че не трябва да бъде произнасяно лекомислено – това е логиката на магичното съзнание. Този „свещен ужас" е свойствен на комунистите. В ирационалните дадености трудно може да се открие някакво правило и следователно, ако искаме да прецизираме, кога се появяват панегирици, кога ласкателства и кога – въздържание, не бихме могли да установим строги граници. И въпреки това ни се струва, че за комунистическата магическа езикова процедура е валидно следното:

1. При изговарянето на „най-скъпите" имена, наименования, титли, формули трябва да бъде избягвана всяка интимност, всичко, което може да допринесе за демитологизация, всичко, което може да смъкне от пиедестала; строго забранено е например да се знае нещо за частния живот или просто за всекидневието на партийния функционер. В пресата по времето на Сталин напразно бихме търсили някакъв намек за семейството, жената или децата на партийната върхушка и тази ситуация твърде малко се е променила и сега. Този свещен ужас пред споменаването на името Господне показва много добро отново Солженицин. Ето един показателен откъс от неговия блестящ анализ на отношенията между Сталин и Посткребишев:

„Понякога с него (Посткребишев – *А.И.*) човек можеше да се пошегува за дреболии, но да го попита, *как стоят нещата днес там.* – не му се обръщаше езика. (*Как стоят* нещата там, не можеше да узнае дори дъщерята на Сталин. Когато тя се обаждаше, бе й отговаряно само: „Има движение" или „Няма движение", в зависимост от това, дали можеха да се чуят стъпки, или не".)[54]

2. Въздържането, отнесено към свещени имена, става толкова позадължително, на колкото по-ниско стъпало в йерархията се намира гражданинът. Колкото по-дребен е функционерът или обикновеният „трудещ се", толкова повече страхопочитание трябва да изпитва той и толкова по-видимо и често трябва да трепери при споменаването на високите имена.

Авторът сам изпита действието на този неписан закон, когато през 1950 година като 15-годишен член на българския комсомол, каза в присъствието на високопоставена партийна функционерка за едно друго, неучастващо в разговора лице, че то е член на ЦК. С учудване авторът научи след това, че другарката е била много раздразнена от неговите думи. Тя казала: „Той е още много малък, за да говори за ЦК". Явно функционерката е сметнала за кощунство факта, че един член на комсомола си е позволил да произнесе думата „ЦК". В нейните уши думата „ЦК" е звучала *магично,* какъвто не беше случаят с автора, въпреки неговите тогавашни искрени, макар и по-скоро умозрителни, чисто интелектуални идеи. Тъкмо тази липса на достатъчен пиетет, на „свещен ужас" е подразнила автентичната комунистка.

Колкото по-ниска е степента на развитие, на която се намира дадена страна, толкова по-архаични са духовните структури на комунистите и следователно толкова по-открито и пряко намира проявление магията на словото. В Китай например магичните формули играеха несравнимо по-голяма роля, отколкото във всички европейски комунистически страни. Там всяка промяна в линията влече след себе си и смяна на лозунгите, които, в сравнение с лозунгите в съветския блок, са по-живописни и подчертано емоционални. Класически пример за това са следващите един след друг прочути лозунги: „Нека разцъфтят сто цветя, нека сто учени се състезават!", но след това: „Оставете мишките да излязат от дупките си, за да ги избием!". Проклятията в Червен Китай клонят винаги към това, по примитивен начин да се класифицира злото и дори точно да се изброят неговите видове: „три злини", „пет болести" и т.н. Една от последните (вероятно насочена срещу самия Мао) кампании от времето на Мао премина под лозунга, че народът трябвало да се освободи от „три вида страх": „страх от повелите на небето", от „един велик мъж" и от „думите на един мъдрец".[55]

Вярата в магичното всесилие на словото е една от слабите страни на комунистите. Безграничната подозрителност затруднява много дейността на онези, които се опитват да отслабят системата. Но вярата в способността им да „убеждават" (на думата „убеждавам" в партийния език се отрежда голямо значение и тя е много често употребявана), прави комунистите наивни и лековерни и може да противодейства на подозрението и фобиите. В условията на неравна борба с всемогъщата тоталитарна система индивидът често е принуден да си прави „самокритика", която той не споделя. Партийният човек обаче вярва така силно в убеждаващата сила на своите думи, че често не е в състояние да различи тактическата маневра от истинското мнение – ако не би повярвал на „самокритиката", той би поставил чудотворната сила на своята идеология под съмнение. Комунистът не може да си представи, че има хора, които той не е в състояние да промени и следователно е психологически склонен да повярва на наложилата се по необходимост тактическа хитрост на преследвания (което, както вече бе споменато, се намира в противоречиво и нестабилно равновесие със съмнението му дори в напълно достоверните неща). От тази слаба страна на комунистическия манталитет се възползват с успех интелектуалците, които, макар че са извършили множество тежки „отклонения", все пак са в състояние да убедят партийните ръководства, че са се поправили. От особена полза за опозиционно настроените се оказва познаването на един тънък нюанс на описания феномен: подобни самокритики възбуждат у господстващия слой едно гъделичкащо самолюбието им чувство, а именно че са довели до покаяние един отявлен грешник. Следователно в процеса на невъобразимо сложните социалпсихологически конфликти, които често са единствено възможните в комунистическия свят, на аналитично по-развития интелект на „еретиците" се удава да надхитри магичното мислене.

---

[54] Александър Солженицин, В круге первом. Frankfurt a. M. 1974, S. 136.

[55] Der Spiegel, Nr. 41, 28. Jahrgang, 7 Oktober, 1974, S. 131

Още по-фрапираща от вярата във всесилието на собственото слово е вярата във *всесилието на словото на врага*. Тя заема невероятно големи размери. Тази вяра — противно на намеренията на комунистите — е един истински негативен култ, тъй като на „класовия враг" се приписват почти всички свръхестествени качества. Магичното мислене на миналото предполагаше, че дяволи, вещици, магьосници, зли духове са в състояние с проклятията си да причиняват болести, страдания, нещастие и че една-единствена вълшебна дума може да превърне човека в животно или да го вкамени. Естествено, в магичния свят на комунистическата душа всички тези образи не фигурират. Основните психологически механизми обаче са почти непроменени. Как иначе може да се обясни трескавият, панически страх от *всяка* „буржоазна" дума? Все още на разпространението на „буржоазни" издания, на броеве на „Шпигел" или „Ню Йорк Таймс" се гледа като на истинско престъпление против държавата. Все още въпросът дори за ограниченото допускане на западна преса (например в хотелите) е обект на безкрайни дискусии на най-високо партийно равнище. (Подписването от страна на комунистите на съответния текст от приетата в Хелзинки Декларация за правата на човека, засягащ свободното разпространение на пресата, бе невероятен компромис, който обаче Източният блок саботира с всички средства.)

Дори на философските, социологически, исторически, юридически или чисто белетристични публикации, които биват изпращани от Запад на частни лица или внасяни от западни граждани в източните страни, се гледа често като на покушение срещу строя. В куриозния и, погледнато в световен мащаб, единствен по рода си „Музей на революционната бдителност", който съществува в София, на посетителите, наред с антикомунистически позиви и емигрантски издания биват показвани и трудовете на Макс Вебер и Арнолд Тойнби като нагледно доказателство за „идеологическата диверсия" на империализма.

Прословут е страхът от западните радиопредавания — милиони биват пропилявани за скъпо струваща техника, чиято функция е да смущава емисиите на радио „Свободна Европа", „Свобода", „Дойче веле" и „Гласът на Америка". Безпрецедентен е фактът за постоянните опити на комунистическите правителства да наложат по дипломатически път забрана на дейността на тези предаватели.

Страхът от словото на противника е безграничен и тотален — той се разпростира върху . . грамофонни плочи — дори те често биват конфискувани от граничните контролни органи. Когато през 1970 г. един, гостуващ в България английски поп-състав доведе до екзалтация младежката публика и тя дълго съпровожда певците по улиците, бе поставено в бойна готовност специалното отделение за борба с контрареволюцията към Държавна сигурност в София, което не се беше случвало от 1949 г. (!). (Това твърдение се основава на поверителния доклад на тогавашния секретар на ЦК по идеологическите въпроси Венелин Коцев, изнесен на събрание на партийния актив в столицата). Голям шум [illegible] около съдебното преследване на младежки поп-състав през [illegible] г. в ЧССР. Следователно в комунистическата система словото на [illegible] свят, ако ще и да е само словото на поп-музиката, може да се определя като непосредствена опасност за държавния строй и дори да [illegible] равнено с бунт. На филми и пиеси, както е известно, също не би [illegible] на [illegible].

На „чуждото" слово следователно се приписва изключително [illegible] свръхестествена сила. Всички тези карикатурни [illegible] на архаичните магически представи за могъществото на словото на противника: без съобразяване с причината невъзможност за [illegible] политическо въздействие на песните, философските разработки и романите, се смята, че те притежават някаква вълшебна сила, целяща да срива диктатурата на пролетариата.

Този ирационален страх носи всички черти на един негативен [illegible], [illegible] е само обратната страна на един дълбок респект пред противника, пред неговите тайнствени способности. Един западен писател отбелязва веднъж духовито, че източните му колеги, които постоянно биват обвинявани в идеологически грешки, са за завиждане: държавата там ги взема твърде сериозно, докато либералните западни власти проявяват само безразличие към стихотворения и новели.

Вярата във всесилието на словото на класовия враг води до използването на други магически техники за борба с опасността. В някои от тези процедури се разкриват вътрешните парадокси на ирационалното мислене.

Пред марксистко-ленинските идеолози възниква следната дилема: „буржоазните" теории са опасни, следователно трябва да бъдат развенчани; невъзможно е обаче да се упражни критика на някакъв възглед, без този възглед да бъде изложен. По този начин обаче опасният възглед получава достъп до вярващите. И доброто намерение да се оборва буржоазната идеология може да доведе до опасно разпространение на същата тази идеология. Как да се постъпи? Тази трагикомична дилема, която е изобщо невъзможна при плуралистичното „буржоазно" мислене, създаваше на сталинистките теоретици големи и неразрешими трудности. Едно от обичайните обвинения по това време гласеше, че някой, „под предлог да критикува реакционните идеи на съвременния империализъм, фактически допринася за тяхното пропагандиране". Магично-ирационалната вяра неизбежно влече след себе си подобни неразрешими дилеми. Най-големи успехи в кариерата постигнаха онези идеологически функционери, които максимално избягваха излагането на „враждебните" идеи и по един забележителен начин полемизираха с неясно очертани фантоми. По този начин митологизирането на словото на врага ставаше още по-силно.

Една от магичните отбранителни техники следователно е превръщането на противниковото слово в табу.

По времето на Сталин например за полемичните текстове важеше правилото, критикуваните автори да се цитират колкото се може по-малко!

Ако погледнем „Правда" или „Известия" от времето на студената война, ще попаднем на множество съветски ноти, отправени към САЩ, Англия и Франция, но никога — на съответните ноти на западните правителства, с които те отговарят на съветските. Понякога дори се публикуваше в хронологичен ред само съветската част на тази дипломатическа кореспонденция, така че руският читател можеше смътно да предполага, какво са съдържали западните текстове.

Особено характерно обаче бе пълното изчезване на „отклонилите се от правия път" от Большая Советская Энциклопедия. Читателят напразно би търсил имената на Троцки, Зиновиев, Бухарин — те липсват, сякаш подобни личности не са съществували никога. По времето на класическия сталинизъм следователно на „врага на народа" бе приписвана една толкова голяма магическа сила, че дори на най-грубите очернянин се гледаше като на нещо твърде рисковано: най-сигурното е злосторниците изобщо да се покрият с мълчание. В чист и концентриран вид тази магическа техника може да бъде видяна в „съвета", който бе публикуван в споменатата енциклопедия: „На читателя се препоръчва да изреже портрета и текста на еди-коя си страница и да залепи следната бележка". Има се предвид портретът на Берия и статията за него. Името обаче не бива споменато. Едно от правилата на магичното мислене е *да не се споменава името на злото.* Очевидно се предполага, че дори самото име на врага притежава омагьосващо, зловредно въздействие. По този начин действаше сталинизмът.

По още по-архаичен начин процедираха китайските комунисти при Мао. Както магичното мислене на примитивните племена предпочита да не назовава директно злото, а да го *преименува метафорично,* така и по време на най-острите полемики на културната революция, Лю Шао-ци остана неназован и за него си служеха само с намеци. Наместо за „дявола", в средновековието беше обичайно да се говори за „злото", за „врага на човешкия род". Така и в съвременен Китай в позивите на хунвейбините години наред беше нападан не Лю Шао-ци, а „облеченото с власт лице № 1, което върви по капиталистически път".

Когато обаче по определени съображения все пак се налага словото на противника да бъде допуснато, тогава се практикуват други магически процедури. „Буржоазните" и изобщо неортодоксални текстове, които бяха публикувани в Съветския съюз, бяха придружавани с обширни уводи. Тези уводи посочват преди всичко „грешките" на автора и по този начин изпълняват профилактична и превантивна функция. Ако текстът на Витгенщайн представлява една магия, то предговорът на В. Ф. Асмус трябва да изпълни ролята на контрамагия, която да разсее и обезсили нейното зловредно въздействие. Идеологическите спорове, доколкото те по изключение наистина имат място, т.е. доколкото словото на противника все пак наистина може да бъде споменато, биват разбирани според модела на борбите между двама магьосници в приказките. Както е известно, в тях единият магьосник прави нещо, срещу което другият веднага прави нещо друго. Така, „лошият" магьосник изведнъж се превръща в змия, за да ухапе „добрия", ала след това последният се превръща в ястреб, който напада змията; следва обаче нова метаморфоза — змията се превръща в огън, а пък ястребът — във вода и т.н. Теоретичните конфликти биват схващани като война с магически заклинания.

2. МАГИЧНИ ПРЕДСТАВИ ЗА ЛИЧНОСТИ И КЛАСИ

Магията на словото не изчерпва всички разновидности на магичното мислене на комунистите, макар че тя е особено показателна. Образът, който комунистът има за самия себе си и *образът на врага,* който той си създава, са проникнати от други магични представи. Най-общо става дума за това, че комунистическото мислене приписва както на комунистите, така и на техните противници една изключителна, необяснима сила. Така партийната историография и публицистика създават в крайна сметка един образ на партията с напълно митологични черти. Подтискана, забранявана, оклеветявана, разстрелвана, партията отново и отново се възражда, тя е нещо като *феникс,* който възкръсва от пепелта. Това е именно магично, а не научно емпирично мислене, тъй като фактите показват историята на партията в съвсем друга светлина — като много слаба, изкуствено инжектирана от чужди сили след завземането на властта. Не по-малки — и парадоксално! — дори по-големи са магичните сили на експлоататорските класи, на буржоазията. Както в случая с партията става дума не за човешка институция, а за феникс, така в случая с буржоазията става дума за един дракон, чието поведение се намира всъщност в пълна противоположност с доктринерските описания. Според доктрината тази „осъдена на поражение от развитието на историята класа" би трябвало отдавна да е загинала или поне да е напълно отслабена и прогнила. Магичното мислене обаче я рисува като демон на изобретателността, на лукавството, като въплъщение на негативното чудо. Сто пъти пронизан от силите на прогреса, драконът възкръсва отново и отново, и отново му порасват все нови глави; не сполучат ли терорът и интервенциите, се включва икономическата блокада на родината на социализма, когато и тя не успее, идва редът на войната и фашизмът, които трябва да разрушат Съветския съюз. След това идва „студената война", а сега — „идеологическата диверсия". Буржоазията е още по-магична и непонятна от партията.

В примитивните форми на комунистическото мислене магията на социалната сила се разпростира и върху личността на водачите. Ако се вярва на официалната агиография, Ленин, Сталин или Мао са притежавали изключителни познания, работили са така напрегнато, както едва ли е в човешките възможности, при това по време на революцията са живели в голяма икономическа нужда без да забравят никога потребностите и на най-дребния и незначителен техен сътрудник. Тези полуексплицитни, полуимплицитни представи намериха израз в една особена, обективно трудно верифицируема, ала твърде поучителна форма на информация за партията, а именно в нещо, което може да бъде наречено *партиен фолклор.* Става дума за един вид устно предание, което наистина не бива оповестявано публично, но негласно бива насърчавано от ръководството. Това „предание" съдържа разкази за мними събития, процеси, факти, които, като израз на специално доверие, биват споделяни с партийните „послушници" и комсомолски активисти. Едва ли нещо отразява по-добре духа на една секта, на едно езотерично тайно братство, както този достъп до едно „знание", което, както изглежда, остава заключено за непосветения!

Централно място в този партиен фолклор през 50-те години в България заемаше вероятно импортираното от СССР твърдо убеждение на множество партийни активисти от средна величина, че Сталин всеки ден четял по около 800 страници, при това ставаше дума за внимателно, задълбочено четене (а не за просто прелистване) извън служебните задължения, т.е. четене на книги и статии, а не на служебни книжа.

Авторът е бил свидетел на подобни, изпълнени с респект разговори за тази на практика *магическа* „способност" на Сталин.

Както вече бе споменато, магичното време тече по съвсем друг начин, много по-свободно, без определена посока, без необратимостта на математическото време и може понякога дори да спре. Животът на водачите бива представян от сталинистката агиография като практически *безвременен.* Водачите са вечно млади или пък — зрели още от самото начало. В по-късните биографии на Сталин и в други подобни текстове Сталин бе определян като съосновател (заедно с Ленин) на болшевишката партия и също (отново заедно с Ленин) — като ръководител на Октомврийската революция.[56] Това противоречи на фактите и бива опровергано по индиректен път от обстоятелството, че Сталин *едновременно* бива разглеждан като най-добрия ученик на Ленин. Когато обаче се твърди подобно нещо, значи имплицитно се предполага, че животът на Сталин е бил безвременен, защото там, където липсва развитие, където личността подобно на Минерва изведнъж излиза в пълно снаряжение от главата на Зевс, там на практика не съществува време.

Магичното изключване на времето надживя сталинизма в буквалния смисъл на думата. То остана постоянен елемент в биографичните легенди за Ленин.

Във всички официални биографии на Ленин може например да се прочете, че когато научил разтърсващата новина за екзекутирането на неговия по-голям брат Александър Улянов, Ленин възкликнал: „Не, ние не ще вървим по този път!". По този начин агиографията внушава, че Ленин още по онова време е прозрял грешките на терористическата стратегия и необходимостта от революционна борба на масите. Ала Ленин е бил само на 17 години, когато е произнесъл въпросните исторически думи. В този анекдот, чийто единствен свидетел е била сестрата на Ленин М. И. Улянова, тогава на 9 (!) години, се проявява един възглед, според който по същество животът на „Великия Учител на комунизма" е безвременен.[57]

---

[56] М.И.Калинин, К 60-летию со дня рождения товарища Сталина. Москва. 1939, с. 89.

Враждебността спрямо времето придоби във времената на Сталин и други форми. Неписаните правила на сталинисткия „добър тон" често забраняваха всякакво споменаване на възрастта на Сталин. Въпреки господстващата в комунистическата система геронтокрация, с нея не се ангажираха публично и не я защитаваха — напротив, тя биваше прикривана и дори представяна като собствената си противоположност. При това естествено биваше пожертван ласкателния момент, съдържащ се в споменаването на възрастта — подчертаването на мъдростта и жизнения опит.

Както вече бе споменато, ирационалният комунистически свят поражда редица антиномии. Едно действие, извършено с проникнати от преданост към линията намерения, може, поради своите антиномични „вредни" последици да бъде жестоко наказано. Това може понякога да се случи и поради недостатъчен респект пред „безвремието" на водача: следователно един порядъчен, послушен комунистически „вярващ" може да извърши „прегрешение", без изобщо да си дава сметка за това.

Тук може да бъде използван като пример един куриоз. По време на голямата еуфория във връзка със 70-тия рожден ден на Сталин през 1949 г., българският журналист Тотю Нанев бе отстранен от редакцията на вестник „Труд" тъй като, *изпълнен със страхопочитание* бе употребил в един репортаж израза „великият старец Сталин". Той очевидно беше забравил, че божествата нямат възраст.

Ала това важи и за чудовищата, предателите и отклонилите се от правия път. Не само Бог, но и *дяволът* няма определена възраст. Злото също бива откъсвано от потока на времето. Както водачите от самото начало са благородни, героични и идейно твърди в позитивен смисъл, така и техните антиподи от самото начало са злонамерени и идейно твърди в негативен смисъл. Докато в по-ранни сталинистки изявления троцкистите например все още бяха разглеждани в някаква степен исторично, т.е. признаваше се, че първоначално те са поддържали партията и едва по-късно са изоставили „правилните" позиции, то този историзъм изчезва напълно от продуктите на късния сталинизъм. Отклонилите се от правилните позиции бяха разглеждани още от самото начало на тяхната партийна кариера като враждебни и вероломни. Това проличава съвсем ясно в „История на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики)" — тази истинска библия на сталинизма — там имената на Троцки, Зиновиев, Каменев, Бухарин, Риков биват съпроводени винаги с най-тежки обвинения, независимо от периода и „етапа" и независимо от факта, че по време на сложните партийни борби, тези хора, съответно в различни комбинации, са били съюзници и със Сталин. Кулминационна точка в това игнориране на времето е издигнатото по време на публичните процеси и сетне повторено в „Историята на ВКП (б)" обвинение, че „уклонистите" са конспирирали против Ленин и че са планирали неговото убийство още през 1918 г.[58] Но 1918 г. — това е все още началото на революционния режим и всички тези водачи са били най-близки сътрудници на Ленин. Само едно магично мислене, за което злото е безвременно и безпричинно може да отправя подобни обвинения. И тъй като магичното мислене не се интересува от логиката, то не забелязва, че след тези действия „уклонистите" и предателите престават вече да бъдат „уклонисти" и предатели: за да извършиш предателство спрямо едно дело, трябва преди това да си бил привърженик на това дело.

3. МАГИЯТА НА КРЪВТА

Още по-архаични са магичните представи на комунистите за онаследяването на политическите убеждения и поведение. Примитивното мислене изхожда от една магична идентичност между членовете на един род, на един клан. Магичното мислене всъщност не познава неповторимата личност. Бащата, синът, внукът са идентични, те имат фактически обща душа, която преминава от единия към другия. Всички членове на примитивното племе се чувстват идентични с предците си. От това се пораждат наследствените племенни вражди, които са лишени от всякаква рационална причина.

В комунистическата практика тази древна магия на кръвта се проявява като *преследване на хората заради техния социален произход.* Дискриминацията за произход е една от най-безчовечните страни на комунистическия режим. Дълго време представителите на „буржоазията" живееха като преследвани зверове (днес тази практика изглежда в основни линии преодоляна). Те не можеха да си намерят някаква що-годе добра работа, независимо от техните дарби и възможности. Те нямаха право да следват — това също бе фиксирано в закона (така според действащия до 1958 г. Закон за висшето образование в България „право да следват имат всички български граждани с изключение на осъдените за фашистка и антинародна дейност, лицата, принадлежащи на експлоататорските класи и техните синове и дъщери"). За да избегнат този всекидневен ад, много и много млади хора с буржоазно потекло премълча заха своя произход, или пък даваха фалшиви данни, което на свой ред се наказваше от закона. Тази кафкианска действителност бе намерила твърде рано своето отражение в художествената литература: още в сатиричните произведения на Иля Илф и Евгени Петров. В един от техните фейлетони например едно малко дете бива изключено от пионерската организация защото преди (!) революцията било. . . патриарх на православната църква (!).

---

[57] Срв. Б.Суварин: Préface à N.Walentinow, Maloznakomyi Lenin. Paris, 1972, p. 9 -10.

[58] История на ВКП (б). Кратък курс. Москва 1954, с. 331.

Комунистите се опитаха да оправдаят рационално и тази варварска практика. Според техните обяснения класовата дискриминация била оправдана с това, че децата на експлоататорската класа *per definitionem* щели да действат контрареволюционно, тъй като щели да се ръководят от чувството на омраза и отмъщение. Тези „доказателства" обаче са привидни рационализации. Достатъчно е да обърнем внимание върху това, че преследванията заради социален произход се разпростират върху лица, които по времето на въпросните събития са били още деца или дори кърмачета и при които следователно не може да се предполага наличието на непосредствени причини за опозиционно държане (на основата на произхода). Преследванията и ограниченията, на които биват подлагани децата на „бившите" хора, не се основават на подобни привидно рационални съображения, а на магичното идентифициране на детето с бащата или майката, на магичната представа, че омразните родители *фактически* продължават да живеят в децата си. Всеки, който е живял на Изток, знае, какъв ирационален ужас обзема и днес дори най-толерантния шеф, когато поиска да вземе на работа дъщерята на бивш министър или „буржоазен" политик: фразата „той е син на Х." добива действително едно магично, ирационално значение, тя парализира всякакви рационални съображения. Никой днес не би възразил нещо срещу това, че „децата не носят отговорност за своите родители", но въпреки това и сега всеки шеф инстинктивно се стъписва от собствената си смелост когато все пак се реши да отговори положително на молбата на едно такова „дете". Най-малкото той се опитва да се „презастрахова" като информира колкото се може повече инстанции, така че те по индиректен път да бъдат принудени да възразят и, в случая че възражение не последва, да носят солидарна отговорност.

В началото на конфликта между Солженицин и съветската система, на множество неофициални, но важни „съвещания" поверително се твърдеше, че големият белетрист произхождал от семейство на бивши едри земевладелци и че неговата литературна дейност била отмъщение за експроприацията, която родителите му са преживели. Ако обаче си дадем сметка за това, че въпросната експроприация трябва да е станала още *преди* раждането на писателя, всякакво рационално обяснение на

тези слухове трябва да бъде елиминирано. От друга страна, би било погрешно, макар и разбираемо, да се допусне, че тези твърдения са били само една цинична лъжа, целяща да възбуди неприязън към Солженицин сред изостаналата съветска маса. Психологическият механизъм на кампанията против Солженицин бе по-сложен и той представлява една демонстрация на двусмислеността на Оруеловата *double thinking** и също на Сартъровата *mauvaise foi***.

Натоварените с тази „задача" функционери *едновременно бяха излъгали и казали истината.* Те бяха излъгали, защото знаеха отлично, че твърденията им са недоказани. Но те бяха останали честни, доколкото *не бяха се съмнявали,* че, независимо от недостатъчните доказателствени основания, тяхното твърдение е истинно, или по-точно: *е трябвало да бъде истинно.* Другояче казано, тяхното поведение може да бъде изразено със следната „аксиома":

Невъзможно е да бъдеш толкова решителен противник на системата, ако нямаш „лош произход"!

На кръвта наистина се приписва едно магично-мистично значение. Следователно, погледнато по-внимателно, реалното комунистическо поведение се оказва в много по-голяма степен сродно с онзи биологизъм при обяснението на обществените явления, който официално бе така остро атакуван и така решително отхвърлян като „ненаучен". Фактически комунистите допускат, че произходът, т.е. една биологична даденост, предопределя по фатален начин поведението на личността. Наистина, това никога не бе формулирано така. Наистина, комунистическите функционери твърдяха, че зависи от самата личност как ще се гледа на нея, че един човек с „лош социален произход" може на практика да „докаже", че е скъсал със своята среда. Че, така да се каже, никога не се процедира фаталистично и дори в „най-тежките" случаи на личността се дава шанс. И наистина има и примери за това. Подобни обстоятелства обаче не обезсилват нашето твърдение, тъй като дори и при тях *първото,* което се взема под внимание е не личността и нейното поведение, а обратно, нейния „лош" произход. Дори когато по изключение личността не е онеправдана поради своя произход, при евентуални повишения въпросът за този „лош" произход бива отново поставян и разискван. Такъв човек трябва постоянно да се старае повече, отколкото онези, чието „родословно дърво" е безупречно и в случай, че се представи после или пък получи отрицателна оценка, „великодушно" пропуснатият произход отново се появява и се превръща в утежняващо обстоятелство. Следователно проклятието на кръвта следва постоянно като сянка дори и малкото привилегировани сред онези, които произхождат от „лошо" семейство. Малкото изключения потвърждават правилото. Репресиите, на които членовете на буржоазните семейства дълго време бяха изложени, представляват един вид *вендета* и се основават както и класическата вендета на магични представи. Комунистическата мистика на кръвта игнорира неповторимостта на личността и нейната собствена отговорност и идентифицира прадеди, родители и деца в недиференцираното душевно единство на рода. По този начин тя принципно не се различава от фашистката мистика на кръвта, макар последната да бе по-откровена и изобщо да не допускаше пред неарийца възможността да „преодолее" самия себе си. Това родство не се променя и от обстоятелството, че комунистическата магия на кръвта е социално обагрена, какъвто не беше случаят при нацистите; за комунистическото мислене именно естественият, биологически произход е онзи медиум, чрез чието посредничество се „наследяват" „лошите" социални качества.

---

*Двумисъл (англ.) – Дж. Оруел, „1984" 1989, Пр. Л.Божилова.

**Нечестност (фр.) – бел.пр.

IV. КРИЗАТА НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО СЪЗНАНИЕ

КЪСНОКОМУНИСТИЧЕСКИЯТ МАНТАЛИТЕТ

Дотук разгледахме „класическите" черти на комунистическата психика, които се проявиха в чист вид при Ленин и Сталин и които продължават да съществуват и днес. Междувременно обаче времената се промениха. Последните 25—30 години от историята на комунизма бяха изпълнени със събития, които неизбежно доведоха до промени и в комунистическата психика.

Кое е новото в комунистическия манталитет? Големи ли са промените в него? Това е важен въпрос, доколкото за западните наблюдатели комунистическото често остава една недиференцирана даденост, в която старото и новото са смесени. Прецизният отговор на този въпрос е задължителен при преговори със съвременните комунисти, както и за всеки опит те да бъдат разбрани. При анализа на промените в комунистическата психика се откроява цялата относителност на понятията, с които борави познанието и особено общественото познание. Сравнена с нормите на плуралистичното общество, психологическата (и изобщо социалната) промяна на комунизма изглежда малка и несъществена. От тази гледна точка функционерът си остава все същият тесногръд, скучен среден човек, какъвто е бил и в героичните времена.

Сравнени обаче с класическия период на ленинизма-сталинизма, тези промени — както „обективните", така и духовните, са все пак невероятни. Когато се проследява цялата крива на сталинизацията и десталинизацията в страните с *народна демокрация* (но не и в Съветския съюз), човек учудено си задава въпроса: къде са онези допотопни апаратчици с техните възгласи, викове и лозунги, с техните вдигнати юмруци, с техните каскети, с техния заплашителен ентусиазъм а ла Савонарола, къде са обутите в ботуши фанатички с аскетичната строгост на тяхното облекло, къде са комсомолските клубове и стенвестници, къде изчезна всичко това? Дори само непосредствените впечатления от една комунистическа столица показват съвсем друг начин на живот. Виждаме барове и неон, къси поли и джинси, виждаме изложби на икони и ресторанти в национален стил, тържества в чест на средновековни крале, конкурси за красота и автомобилни ралита, модни ревюта и коктейли. Случило се е нещо нечувано: от самата утроба на номенклатурата се е родил типът на плейбоя, върху когото по-нататък ще се спрем подробно. За пръв път във вестниците се предлагат хумор, анекдоти, реклами, а в учебниците за чужди езици — весели истории, вместо епизоди от историята на някое работническо движение. За пръв път читателят може да си купи джобни издания за добрия тон и дори по сексуални въпроси. Криминалните филми и уестърните празнуват своето златно време в телевизията и киносалоните. Наистина, всичко това *не издържа никакво сравнение* със Запада. Ала все пак то бе недопустимо по времето на Сталин и — почти невъзможно по времето на Хрушчов.

Но промяна има и в самите функционери, с които посетителят се среща в комунистическите ведомства. Понякога той може да попадне на хора, които изглеждат съвсем различно, не се покриват със старите му представи и дори им противоречат. Това са именно по-непринудени и очевидно по-добре възпитани хора, които се опитват да действат по-динамично и по-делово, които не се съобразяват с някогашните пуритански маниери, позволяват си повече свобода, надхвърлят безцветния и безличен стил на поведение и на които не са чужди шегите и дори фриволността. Става дума следователно за една категория хора, намираща се в пълен контраст с класическия простоват селски функционер от традиционен тип.

Какво се е случило?

Наистина, на комунизма се удаде да нанесе тежък удар на „ревизионистите". По този начин на комунистите-реформатори, т.е. на онези, които наистина се стремяха към либерализация на тоталитарната структура, бе попречено да вземат властта в партията. Що се отнася до дисидентското движение, то, както е известно, властниците се опитаха с всички възможни средства да го задушат.

Същевременно обаче на системата се удаде донякъде да се подмлади и модифицира. През изминалите години комунизмът, така да се каже, смени кожата си. Той изхвърли зад борда старите, твърде сталинистки настроени ветерани и издигна на ръководна позиция един нов тип комунисти.

Би било обаче напълно погрешно да се надценяват промените. Съвсем не става дума за радикална и рязка промяна. Подобна промяна изобщо е невъзможна в една толкова застинала система, в случай че водещата фракция не цели своята собствена катастрофа. Процесите в комунистическия свят протичат бавно, непоследователно и мъчително и, по силата на една ирония, ленинският израз за „пруския" (т.е. бавния и непостоянен), за разлика от „американския" (т.е. смел и решителен) път на развитие важи не толкова за капитализма, колкото именно за държавния социализъм. *Късният комунизъм не насърчава особено решително къснокомунистическия тип функционери,* който очертахме само кратко и импресивно. Само една част от стария сталинистки апарат бе отстранен, съответно — наказан. Като цяло системата се стреми да не дразни твърде много ветераните, тя гледа да компенсира отстраняването им с паразитни материални привилегии, за да купи, така да се каже, тяхното мълчание.

Съвременната ръководна върхушка изпитва силен и обоснован страх от тази корава и замръзнала маса, от това „мълчаливо мнозинство" на старите комунисти, което изразява именно настроението на партийната маса. Новите господари усещат, че „старите другари" образуват същинската субстанция на системата, в която може да се разбие всяко ново ръководство както това се случи навремето с Хрушчов. Следователно поощряването на модерните „кадри" се извършва предпазливо и като цяло се избягва да се възбужда твърде много старата гвардия. Често новите функционери могат да бъдат пожертвани по тактически съображения — както това достатъчно ясно показва пресният случай с члена на Политбюро и отговарящ за идеологията секретар на ЦК Александър Лилов през 1983 г. Следователно този слой не може да спечели явно надмощие дори и в страните с народна демокрация. А в Съветския съюз пък въобще не може и да става дума за това: съветското политбюро, сиреч най-важният и най-мощен център на властта на системата, се състои все още предимно от геронтократи, а предпазливите опити на андроповските „технократи" от типа на авторите на Новосибирския доклад* досега не доведоха до видими резултати. Въпреки това обаче, може да се каже със сигурност, че е налице една нова тенденция. Тази тенденция очевидно ще се засилва все повече.

Как изглежда следователно манталитетът на „новите"? И във връзка с това — как фактът на тяхното съществуване влияе върху цялостния комунистически манталитет?

1. РАЗКЛАТЕНАТА САМОУВЕРЕНОСТ

Постсталинистките времена трансформираха само малка част от правоверните комунисти в некомунисти и една по-голяма част — в комунисти реформатори („ревизионисти"). Ала тези години промениха със съвсем малки изключения всички комунисти, дори и най-догматичните измежду тях. Най-съществената промяна се състои в това, че комунистът загуби своята вътрешна идеологическа самоувереност. Неговата светая светих — „монолитността", окончателно се разруши. Иначе казано — с изключение на отделни функционери, които образуват комунистическия вариант на Балзаковия *Musée des antiquités* — комунистът вече не е онова *безпроблемно* същество, израсло предимно в годините на Сталин. Комунистът окончателно излезе от състоянието си на „невинност".

Дори и онези партийни членове, а те са мнозинството, които оказваха твърда съпротива срещу десталинизацията, за пръв път в живота си изпитаха *съмнение.* Те бяха преживели залеза на кумирите, бяха видели толкова много детронирани авторитети, че им бе станало ясно, че догмите не са вечни. Поради това никой нов ръководител на ЦК и никоя нова линия вече не може да се радва на онзи респект, с който партийните членове бяха дарили Сталин. В случаите, когато партийното ръководство бе относително антисталинистко и следователно „еретично" (както при Хрушчов), това отслабване на послушанието е разбираемо – по един куриозен начин този новоизлюпен критицизъм се обърна именно срещу опитите да се сложи донякъде край на сляпото безкритично поведение. Ала дори и по-консервативни ръководства (като това на Брежнев), които повече отговаряха на убежденията на партийната маса, вече не бяха в състояние да предизвикват онзи ентусиазъм, който бе резервиран само за Ленин, Сталин и Мао. И най-безличният комунист вече се осмелява в средата на най-близки хора, на четири очи, да се изказва по-критично за партийния шеф, което по-рано бе невъзможно. На партийни събрания, особено когато се разясняват „партийни решения", редовият партиен член вече си позволява да поставя въпроси, което фактически представлява една, така да се каже, интерогативна критика. Изпратеният от районния или градския комитет оратор защитава, често също без вътрешно убеждение, официалната гледна точка и „питащият" обикновено не настоява повече на своя „въпрос". И все пак нещо се е променило. В известно отношение мисленето на функционерите се е „секуларизирало". Комунистическият свят бавно се демитологизира и разбожествява.

---

*Става дума за прочутото експозе на професор Татяна Заславска от Новосибирското отделение на Съветската Академия на науките — бел.пр.

Съзнанието на средния комунист е станало и *по-неспокойно.* Тъй като „секуларизацията" и демитологизацията все още имат твърде ограничени размери, той се стреми преди всичко да консервира доколкото е възможно догмите, а с това и своето вътрешно равновесие. Той усеща, че именно континуитетът на догмите е застрашен и прави всичко, за да го запази.

Понастоящем функционерът от източния блок наблюдава изпълнен с тревога младото поколение. Целият му опит доказва, че младежта все повече се отдалечава от собствените му ценности. Чисто доктринерски той знае, че „империализмът" разчита именно на младежта, възнамерявайки да я използва срещу „изпитаните стари борци" и чрез нея да осъществи мечтите си за „реставрация". Ала той инстинктивно усеща, че, независимо от тъмните кроежи на световния капитал, младежта, включително и неговите собствени деца, върви по друг път. Настроенията на младежта – това тревожи днес най-много обикновения партиен човек от страните с народна демокрация. Под натиска на бавното, но неудържимо приближаване на начина на живот в Източния блок към този на Запада, функционерът бе принуден през последните години да промени поведението си спрямо младежта. Бурното възмущение срещу интересите и вкусовете на младите хора бе заместено с опита да бъде привлечено новото поколение. Тактиката на камшика изглежда, че бе заменена с тази на „захарчето". Като цяло апаратчикът вече е склонен да ухажва младите и да внушава на тях и на самия себе си, че те „в преобладаващото си мнозинство са верни на партията". Поради това апаратчикът се насилва да преодолява враждебността си към противните му както и преди навици на младежта. Заемайки една всъщност дефанзивна позиция, той разсъждава горе-долу така: трябва да се преглътнат късите поли, джаза, поп-музиката, джинсите, тениските, модните фризури и по-свободния сексуален морал, щом иначе момчетата и момичетата остават все пак верни на „идеалите на бащите". За да избегне вътрешния конфликт, той намира компромисни формули: „Не е толкова важно, как се обличат младите хора и какви са техните танци, по-важно е какви убеждения имат те; е, днес всичко е по-различно; младежта не може да бъде като нас; по-важното е, че тя продължава да носи нашето знаме". Подобни приказки са днес много разпространени в комунистическа среда. В унисон с тях и в практическото си поведение партийните и държавни органи стават по-отстъпчиви към младежта. Късният комунизъм се опитва да се нагоди към манталитета на модерната младеж. Не трябва обаче отново да се забравя, че възможностите на комунизма да се приспособява са твърде ограничени, тъй като, за разлика от плуралистичния свят, той е застинал, а не динамичен, както и че старите репресии от време на време се повтарят отново. Тенденцията обаче е достатъчно ясна и вероятно тя ще се наложи. Най-яркият израз на тази тенденция бяха „Тезисите за младежта" на първия секретар на ЦК на БКП Тодор Живков (декември 1968 г.) в които на младежта демонстративно се придаваше едно дори свръхголямо значение. Живков бе направил един рискован опит да замести, ако е възможно, твърде склерозиралата партия с безпартийната младеж, но трябваше сетне мълчаливо да се откаже от своя план, който бе явно подранил.[59]

Съвременният комунист е станал по-неспокоен не само спрямо младежта, но и изобщо спрямо бъдещето. Още в началото на 70-те години можеше да се установи, че го спохожда един ясно доловим страх. Затова свидетелстват много елементи от неговото поведение.

Въпреки че ритуално повтаря все същите непрекъснати оптимистични проповеди и въпреки че не прави това лицемерно, във всекидневния си живот той действа така, сякаш не е сигурен в бъдещето, в това, че

---

[59] In. Documentation sur l'Europe Centrale 16 (1978), p. 260-265, 269.

комунистическият строй ще продължи да съществува. Това се вижда недвусмислено ясно от нещата, които той прави за *своите деца.* Той държи на всяка цена те да говорят добре западни езици и особено английски. Той ги изпраща именно на Запад, а не в Съветския съюз! Освен комплексът за малоценност, за който вече говорихме, в това намира израз и едно смътно чувство, че „построеният" от него строй не ще бъде вечен, че е възможно децата му да живеят в свят, в който контактите със Запада ще бъдат не само чести, но и наложителни. Много неща говорят за това, че комунистите вече мислят само как да подсигурят материално своите синове и дъщери, а също и себе си, срещу един непредсказуем обрат на съдбата.

Известно е, че комунистическите външнотърговски служители, въпреки всички наказания и забрани, влагат „джобните пари", които получават от определени западни фирми, в западни, при това швейцарски банки. В случая явно не става дума за лица, които възнамеряват да бягат, тъй като същите функционери регулярно се завръщат в своите страни, още повече, че те са си създали там добро положение. Защо тогава комунистите спестяват пари на Запад? Този факт е симптоматичен — той говори за това, че комунистите инстинктивно предусещат появата на нови времена, в които те ще загубят своите привилегии и в които единствено сигурно нещо ще бъдат западните валути.

Ако страхът, за който става дума, в продължение на дълго време бе по-скоро смътен и двусмислен и действаше по-скоро като другия полюс на *double thinking,* като нещо, *което не смееш да помислиш докрай,* пред което се сепваш, защото то поставя определени табута под съмнение, което по-скоро „имаш наум", за да не станеш жертва на една простодушна наивност, то междувременно ситуацията се промени. Пред лицето на изострящата се световна криза на комунизма и особено на урока, който дадоха развитието в Полша и конфликтите между комунистическите страни в Далечния изток, страхът, заедно със съмнението и разочарованието, става все по-голям, все по-ясен и все по-конкретен. *Става дума вече за самото съществуване на комунизма.*

2. АПАРАТЧИКЪТ – ТЕХНОКРАТ – ЕДИН НОВ ХИБРИД

Този социален тип се появи именно през последните години и той маркира един важен етап в развитието на къснокомунистическото общество. Може да се каже, че тъкмо този тип има най-големи шансове за растеж в бъдеще, въпреки че устойчивостта на старите „кадри" съвсем не е за подценяване и въпреки че те са в състояние временно да попречат на неговата кариера.

Къснокомунистическият мениджър се опитва да съчетае „буржоазна" експедитивност, делова организация и модерни форми на общуване и живот с идеологическа твърдост. Той иска да отвори социалистическото общество за Запада, ала само в консумативен план. Според неговите представи, съвременното социалистическо общество трябва да бъде богато и модерно организирано като Запада, ала същевременно да остане както и преди идеологически униформирано. Той иска благосъстоянието и забавленията на Запада, но не и неговите идеи. Според неговата концепция, в комунистическите страни трябва да има уиски, италиански обувки, френски парфюми, американски цигари, но не и западни вестници и филми. В едната си ръка той държи бутилката „Мартел", а в другата — трудовете на Ленин. От една страна — коктейли, от друга — партийни събрания, от една страна — плувни басейни, от друга — партийни кръжоци — това е неговата представа за обществото. Това е обаче наивно, тъй като различните парчета, от които той иска да конструира обществото, не могат да бъдат съединени помежду си. Обществото има единен стил, който прониква и изгражда всички негови съставни части. Мрачният аскетизъм, строгите ограничения, отказът на класическия комунизъм от „буржоазния" хедонизъм, не бяха случайни, напротив — те бяха вътрешно свързани с ригористичния и войнстващ дух на „движението" и на доктрината. Невъзможно е да се мечтае за радикално преобразяване на обществото и същевременно да се вкусва чисто „буржоазна" радост от живота. И обратно, невъзможно е в крайна сметка да се либерализира всекидневният живот, а да се съхрани твърдият, дребнав контрол над мисълта. Много трудно могат да се съчетаят плурализмът на живота с монизма на идеите. Културата е едно цяло и в по-свободната, не тъй напрегната атмосфера на потребителския комунизъм, верността към линията неминуемо би се смекчила и разхлабила. Цялата психологическа атмосфера на модернизирания комунистически свят повлиява идеологическата застиналост и я „размразява". В тази атмосфера верният на линията другар се превръща все повече в едно смешно и ненужно изкопаемо. Би било наивно да се предположи, че социалистическият гражданин ще се интересува само от западни стоки, но не и от западни идеи.

Би било погрешно обаче да се допусне по марксистки образец действието на един автоматичен детерминизъм на деидеологизацията от приближаването на Изтока към Запада в областта на организацията, икономиката и начина на живот, т.е. от действията на къснокомунистическия мениджър. Както вече бе подчертано, хората далеч невинаги биват водени от рационални мотиви и могат без особени трудности да понесат и противоречиви ситуации. Още повече че това, от което и модерните комунистически водачи се отказват — политическата и духовна свобода, за повечето хора не е насъщна необходимост. Имат ли по-добро благосъстояние, повече стоки и развлечения, те лесно могат да свикнат с тоталитаризма. Поради това именно на „комунизма на гулаша" и въобще на постиженията на „най-веселата барака" в лагера — Унгария, бе завиждано толкова много в целия Източен блок. Посредством дейността на къснокомунистическия мениджър системата най-сетне откри един по-интелигентен начин за собственото си съхранение. Комунистите също осъзнаха ефективността на принципа *panem et circences**, само че по този начин те вече не действат като автентични комунисти. Естествено обаче този модел едва ли може да бъде осъществен поради несъвместимостта му с икономическата негодност на системата. Следователно не е лесно да се каже, дали новият господар подрива системата или пък обратно, я стабилизира. И двете неща са верни — той едновременно я укрепва и отслабва. Непосредствено той я консервира доколкото отклонява и неутрализира стремежите към демокрация и свобода като прави системата по-поносима. По-дълготрайният ефект на цялата тази линия обаче все пак е системопроменящ и деструктивен, тъй като по-толерантната атмосфера на хедонизма непременно ще повлияе и върху политическото и културно съзнание.

Това, което прави чисто външно впечатление, е стилът на работа и живот на къснокомунистическите функционери, който се отличава съществено от стила на старите апаратчици. Новият функционер е силно *американизиран*. Докато класическият партиен другар бе съвсем скован, не си позволяваше никакъв по-свободен жест и никаква дума извън партийния жаргон, новият функционер се държи по-непринудено, показва повече чувство за хумор и изглежда окончателно захвърлил задължителната индиферентна физиономия на сталинисткия *чиновник*. Функционерът от старата гвардия се характеризираше с това, че посрещаше посетителите студено, безизразно и неучтиво, не казваше нищо съществено по техните оплаквания или молби, или пък произнасяше лишени от съдържание стереотипни формули: „Въпросът се проучва", „аз не се занимавам с това, това не зависи от мен, обърнете се към еди-кой си другар". Сталинисткият функционер владееше виртуозно изкуството да не поема отговорност и да отлага решаването на въпроса колкото е възможно по-дълго. Иначе казано, истинският апаратчик бе един съвършен паразит, шампион в изкуството да превръща държавата в едно *perpetuum mobile*, в една самоцел, която се занимава единствено със самата себе си, но не и с делата си. Спрямо обикновения гражданин апаратчикът се държеше недодялано-високомерно, скъпеше думи, жестове и дори най-обикновен поздрав — всичко това поради примитивността на парвенюто и защото подобно поведение отговаряше на представата му за уважението, което гражданинът дължи на държавата. Съвсем различен е новият господар. Както в работата си, така и в общуването, той е по-открит, по-енергичен и по-делови. Може дори да се предполага, че той съзнателно подражава на начина на работа и на обноските на западните „технократи". При контактите си с някои отговорни *new look*-функционери през последните години, посетителите оставаха учудени от техните фрапиращи маниери. Така например главният редактор на „Литературная газета" Чаковски, на когото е поверена специална идеологическа роля в световен мащаб, се държи, според свидетелствата на неговите западни партньори в дискусиите, с подчертана непринуденост. Бившия секретар на ЦК по идеологическите въпроси в България Венелин Коцев правеше впечатление на интелектуалците, които го посещаваха, с това, че винаги ставаше при влизането на посетителя, приближаваше се до него, поздравяваше го и сядаше не зад огромното си бюро, а до една по-интимно въздействаща масичка в средата на стаята, където предлагаше стол на госта и се погрижваше за по-ведра нотка в разговора.

Подробно разработената пантомима не е външен орнамент, а принадлежи по-скоро към вътрешното ядро на тоталитарно регламентираното поведение. Поради това сравнението между „новите" маниери и маниерите на сталинистките висши функционери е от първостепенно значение. Апаратчикът от стар стил оставаше по време на своите приемни часове зад масивното бюро, за да подчертае административната дистанция между себе си и посетителя. Той изслушваше безизразно и безмълвно „жалбите на трудещите се" и не си позволяваше никаква шега, никаква усмивка, никаква чисто човешка нотка. Вероятно той изобщо не бе способен на това. За разлика от обичайната представа, доминиращата характерна черта на сталинистите не е жестокостта, а липсата на чувство за хумор и равнодушието. Надутото, но безцветно важничене на сталинисткия апаратчик стигна до истинска гротеска. Висшите функционери умишлено говорят малко, много неясно и съвсем тихо, за да събудят по този начин респект, несигурност, дори страх.

Авторът имаше възможността да срещне подобни функционери на Комунистическия младежки съюз, което на тяхната възраст въздействаше още по-гротескно. Очевидно става дума обаче само за отражение на по-висш пример: в своята бегла, но майсторска скица на секретаря на Сталин Поскребишев, Солженицин изтъква специално този прийом на най-важното „сиво преподобие"[60] на сталинисткия период.

---

*Хляб и зрелища (лат.) — бел.пр.

[60] Александър Солженицин, В круге первом. Frankfurt a. M. 1974, S. 136.

В подобни детайли намира съвършено конкретен израз разликата в душевната анатомия, в духовната „тъкан" между стария и новия функционер. Къснокомунистическият „мениджър" се старае да създаде онази приятна атмосфера, която е усетил при служебните си контакти със Запада.

Това ново душевно устройство върви ръка за ръка с един нов начин на работа. Новият функционер се стреми да работи бързо, направо да приема или отхвърля варианти, което също е в противоречие с принципа на сталинистката администрация, решенията да се вземат колкото се може по-бавно. Изглежда, че е към края си епохата, когато например просителят, получил най-важното „да" — принципното, политическо решение от заместник-министъра, след това трябваше да чака още десет дни, докато документите му се придвижат до секретарката.

Веднага обаче се сблъскваме с вече скицираните рамки на модернизацията и либерализма. Идеологията остава табу и за къснокомунистическото — по правило младо парвеню, остава едно *noli me tangere** също както и за неговия истинско-сталинистки предшественик. То не се колебае нито за миг да предприеме „мерки" срещу отклонилите се от правия път. Именно хора като Коцев проведоха репресиите срещу дисидентите, така както това биха направили и класическите апаратчици. Комунистическият мениджър следователно е *по-динамичен и по-светски,* но не и *по-либерален.* В това отношение всякакви илюзии спрямо този нов тип са опасни.

Съществуват обаче — *signum temporis** — съществени различия в *начина,* по който биват потискани свободолюбивите стремления. А именно: липсва фанатизмът, доктринерското свръхусърдие. Липсва вътрешното фанатично убеждение. По този начин неизбежно се стига до определено разхлабване на ограниченията. То е повлияно от деловия и светски живот на новата прослойка, който по необходимост гаси пламъка на екзалтацията. Комунистическият мениджър е инквизитор не по убеждение, а по-скоро от реално политически опортюнизъм. Той се обявява срещу бунтуващите се, доколкото те нарушават общоприетите норми и доколкото той самият може да претърпи неуспех в кариерата си, ако не плати достатъчно ясно данък на задължителните формули. Следователно той действа репресивно от егоизъм и конформизъм, а не от лични враждебни чувства. Ако човек би имал скромното щастие да избира, той би намерил мениджъра значително по-поносим като инквизитор, тъй като той би инквизирал само тогава, когато личните му интереси са застрашени. Следователно той е за предпочитане пред „безкористния", действащ само от усърдие инквизитор на стария апарат.

Обратната страна на бездушието се състои обаче в това, че един подобен функционер може със студена безсърдечност да унищожи всеки, чието поведение сметне за опасно за себе си. Това унищожение бива извършвано наистина без омраза, но също и без милост.

Много неща говорят в полза на това, че този нов социал-психологически тип намери в лицето на покойния Андропов свой най-мощен покровител. Сам продукт в пълния смисъл на думата на традиционния сталинистки апарат, Андропов изглеждаше, че държи на това, наистина, както и преди да се подтиска всеки политически плурализъм, но същевременно да се залага на първо място на ефикасността — на студената, непатетична и нефанатична ефикасност. Това намери израз както в неговите официални изявления (напр. в статията му за Маркс в сп. „Комунист"), които правят впечатление със своя трезв реализъм, така и природата на най-доверените му лица: спартански ригористичния Гайдар Алиев или деловия компетентен автор на Новосибирския доклад. Хедонистичната нотка, за която говорихме, наистина не може да бъде открита при тях. Ала реалните, „емпирични" личности въплъщават само непълно, частично пълнотата и завършеността на идеалтипичните категории.

В безчувствеността, за която говорихме, в преобладаването на опортюнистичните съображения на „политически реализъм" вече се проявява една силна доза цинизъм. Въпреки това не може да се твърди, че описаният социален тип е съзнателно циничен. Но наред с това в комунистическия свят вече намира проява един наистина нов феномен: циникът.

3. ЦИНИЦИ ВМЕСТО ФАНАТИЦИ

Типичният комунист от ленинско-сталинската епоха бе ограничен, прост и необразован, с учудващо тесен хоризонт, един истински „едноизмерен" човек. Въпреки това той вярваше честно в своите догми. Наистина, идеологията му бе всъщност маскировка на неговия стремеж към властта. Той обаче не осъзнаваше тази функция и поради това самият не беше циник. На неговата идеология и практика в голяма степен бе свойствен цинизмът, не и обаче в смисъла, че той хладнокръвно и съзнателно лицемерно я е използвал само като маска или инструмент за своите егоистични намерения. Поради това някои антикомунисти от по-стария тип допускат фундаментална грешка като третират комунистическите функционери и дори водачи по примера на онзи свещеник от Ватикана, който, според легендата, бил казал на Мартин Лутер при неговото единствено посещения в курията, че притчата за Исус Христос била „доходна сделка". Честният фанатик обаче, както по всичко личи, все повече бива изместван от една съвсем нова фигура, а именно от съзнателния циник, който много добре познава фундаменталните дефекти на системата, но въпреки това й служи.

---

*Не ме докосвай (лат.) — бел.пр.

*Белег на времето (лат.) — бел.пр.

Интелектуалните представители на този тип споделят вътре в себе си много от възгледите на „буржоазната" философия, социология, теория на литературата, тъй като са достатъчно интелигентни и образовани. Това обаче не им пречи да заемат отрицателно становище спрямо своите тайни кумири. Те са морално безскрупулни.

Това, че съзнанието им е раздвоено, че те имат „официално" и „частно" съзнание, може лесно да бъде установено.

Авторът на тази книга познава лично някои литературни критици, които са ентусиазирани привърженици на структурализма, но които дават израз на този ентусиазъм само в частни разговори, докато официалната им позиция остава напълно вярна на линията и отрицателна. Полуциничната, полунаивна фраза: „Това произведение е чудесно, но вие разбирате, че аз трябваше да го критикувам", се смята за нещо естествено в някои кръгове на *творческата интелигенция* в комунистическия свят. Къснокомунистическият циник често обича това, на което официално се противопоставя.

При анализа на амбивалентностите на комунистическото съзнание се стремяхме да покажем, че тайната любов към „буржоазния" свят по необходимост се съдържа в комунистическата омраза към същия този свят. Но съществената отлика от класическото комунистическо поведение се състои в това, че разглежданата склонност е съвсем съзнателна и следователно е налице не амбивалентност, а лицемерие, с което нашият герой е напълно наясно. При този късен продукт на системата наистина интелектът и културата са несравнимо по-развити. Редом с тях обаче върви един отявлен, неприкрит кариеризъм. Жаждата за живот и наслаждения е силно изразена у циниците на комунистическото настояще. На това ще се спрем допълнително.

Къснокомунистическият циник има широк спектър на проявление. По-горе вече споменахме новите кариеристи. Поради възрастта си те нямат ортодоксално минало зад гърба си и по същество имат твърде малко общо с комунизма *като* комунизъм. Към прослойката на циниците обаче принадлежат и партийни членове, които известно време са били комунисти в класическия смисъл на думата (някои са преживели и „ревизионисткия" етап). Моралният срив на комунизма през последните бурни трийсет години в крайна сметка ги превърна в циници. Всеобщата релативизация на първоначално издигнатите в абсолют партийни догми им внуши мисълта, че единственото, което си струва, са доброто положение, парите, радостите на живота. Те осъзнават неверността, нечестността на своите думи, ала нямат сили да се откажат от привилегиите си.

Авторът имаше възможност през 1967 г. да чуе един доклад, посветен на философията на Ерих Фром, изнесен от високопоставен съветски идеологически функционер. Авторът не можа да усети вътрешно убеждение в иначе твърде учтивата, но както и преди тотална критика, която ораторът отправи срещу Фром. Беше ясно, че докладчикът плати обичайния вербален данък на онова задължение, което трябваше да изпълни, за да запази свръхпривилегированото си положение, свързано практически с перманентен престой в САЩ. Веднъж ни направиха следното признание: „Когато синът ми порасне, другарите му ще го сочат с пръст и ще казват: „Виж го, неговият баща писа навремето срещу Йонеско и Бекет".

„Изповядалият се" бе един интелигентен, постоянно лансиран конформистки български театровед.

Днес изглежда сигурно, че циникът е заел място дори в ръководните органи на източните държавни партии. По правило членовете на тези органи често са наистина донякъде променили се и притежаващи цинични черти комунисти; но не са пълни циници. И по правило те са били непременно ортодоксални комунисти, иначе не биха могли да достигнат найвисшата йерархия. Ала днес много неща се променят под натиска на обстоятелствата. Позициите на върха на пирамидата на властта дават възможност човек да си създаде по-непреднамерена представа за ситуацията. Привилегированата позиция следователно може да разшири хоризонта на някои способни на развитие лица от висшия слой. Наистина тези висши функционери не са се превърнали в „ревизионисти", тъй като не са еволюирали към либерализъм, но те са прагматици, които цинично разглеждат идеологията само като инструмент на властта и нямат *никакво* емоционално отношение към нея.

Така например през 1968–1969 г. се твърдеше (в комунистическия свят слуховете играят донякъде ролята на алтернатива на пресата и трябва да бъдат вземани сериозно като източници на информация), че на съветските експерти, които са искали да се презастраховат с верни на линията декларации, е било внушено „отгоре" да оставят „това", т.е. идеологията и да измислят нещо „по-сериозно". Един от най-духовитите полски политически вицове гласи следното:

Бившият полски министър-председател придружава британската кралица, която е на посещение в Полша. По време на официалната обиколка из Варшава кралицата забелязва една сграда и запитва своя придружител: „Господин Циранкевич, какво е това?" – „Католическа църква, Ваше величество". „Господин Циранкевич, Вие католик ли сте?" „Да, Ваше величество, при това вярващ, но не практикуващ". След това обикалят още известно време из столицата и кралицата пита отново: „Господин Циранкевич, какво е това?" „Клуб на комунистическата партия, Ваше величество" „Господин Циранкевич, Вие комунист ли сте?" „Да, и то практикуващ, но невярващ".

Si non è vero, è bene trovatto[*]. Може да се каже, че в съвременните политбюра има не по-малко „практикуващи, ала невярващи" комунисти.

И по странен начин един значителен по-нисш слой на циниците се попълва от средите на старата буржоазия. За съвременния комунистически свят е много характерно това откриващо се навсякъде преминаване на противоположностите една в друга. Докато предишните комунисти все повече се отдалечават от комунизма, то предишните антикомунисти се приближават към него. Цинизмът е преходна форма както за едните, така и за другите. Бившите комунисти печелят облаги както и преди от официалната доктрина, но вече не вярват в нея. Бившите антикомунисти както и преди не вярват в нея, ала вече получават облаги от нея.

Модерният комунистически цинизъм се отличава, както вече бе казано, от „обективния" социалнотипичен, груповообусловен цинизъм на „истинските" комунисти и също от амбивалентната любов-омраза спрямо буржоазията на същите по това, че раздвояването на съзнанието и разликата между убеждения и практикувано поведение са станали напълно осъзнати. Това не означава обаче, че съвременният циник приема своята аморалност като аморалност и че я споделя като кредо. Анализираният тип е наистина циничен, доколкото напълно осъзнава лицемерността на своето поведение. Неговият цинизъм обаче съвсем не изключва опитите той да бъде легитимиран, оправдан, хората да се разтоварят от него. Съвсем не е лесно да се носи тежестта на цинизма.

Най-елементарната техника на разтоварване е прастарото славянско (да не забравяме, че описаният манталитет е свойствен главно на славянски комунисти!) мазохистично разкаяние, от което обаче не следва никакво практическо поправяне и усъвършенстване, човек е готов горчиво да съжалява за своето морално падение, да плаче и да се нарича с най-лоши имена и сетне да прави отново и отново същото. Впечатляващ пример за това е Иван Грозни, който денем издава безжалостни нареждания за екзекуции, а вечер плаче пред иконите, моли господ да му прости, нарича себе си „отвратителен гад", след което на другия ден същият цикъл се повтаря отново. Един баналеn и характерен и за неславяните пример са и клетвите и тържествените обещания на алкохолика, че повече няма да пие — ала само до следващия периодичен запой.

Същият модел намира израз в поведението на „чувствителния" комунистически циник, който след своето поредно нечестно съчинение „по поръчка" също така може да плаче, да се оплаква от съдбата си и понякога дори тържествено да обещава, че вече никога не ще търгува със съвестта си — до следващата „поръчка".

В подкрепа на това ще приведем пример от „устните предания", без които, както вече бе казано, Изтокът, за разлика от Запада, нито е представим, нито — познаваем:

В София се разказва, че известният със своята безскрупулност писател, историк и критик на изкуството Богомил Райнов бил поканен през 1958 година от редакцията на партийния вестник „Работническо дело" да рецензира уредената тогава изложба на модерната френска живопис (откакто комунистите взеха властта, са организирани общо три подобни изложби). И авторът предал в редакцията своя текст, в който похвалил изложбата. Когато след няколко дни посетил отново редакцията, съответният редактор му казал учтиво, но достатъчно решително, че не е очаквал от него *подобна* статия. Мълчаливо Райнов извадил от джоба си един друг ръкопис с диаметрално противоположно съдържание, в който френските „декаденти" били добре наругани. Статията излязла естествено без никакви промени.

Същият ден героят на тази история пиел в компанията на свои приятели, които познавали отлично неговите вътрешни предпочитания тъкмо към френското „декадентско" изкуство. Те започнали да му се надсмиват по познатия за подобни кръчмарски компании твърде циничен начин. Някой се обърнал към него с подигравателния въпрос: „Богомиле, чух, че си бил публикувал много смела статия за изложбата? „Ах, братле, — облял се в сълзи „Богомил" — отново продадох душата си".

Възможно е някои неща в този разказ да са стилизирани и анекдотично преувеличени, ала тя отразява с голяма прецизност и детайлност поведението на циника. Какво прави всъщност героят на тази *contemporary communist story*[*]? Той има напълно положително становище по критикувания от него културен факт и следователно не е някакъв тесногръд апаратчик. Но той се огъва — следователно няма някакви особени морални скрупули. Същевременно обаче той се опитва отново да възстанови изгубеното си равновесие — и го прави по най-традиционния начин, чрез бурно словесно емоционално разкаяние, което не променя с нищо неговото поведение и само демонстрира един от периодично повтарящите се моменти в неговия жизнен цикъл.

Съществуват обаче и други, много по-фини техники за успокояване и придаване на легитимност. Някои къснокомунистически конформисти са склонни към това, да направят от бедата добродетел — не без известна софистическа сръчност те се опитват да представят например своето лицемерие като един вид *богатство на личността*.

---

[*] Ако не е вярно, е добре измислено (итал.) — бел.пр.

[*] **Съвременна комунистическа история (англ.) — бел. пр. — стр. 203 от ръкописа**

Един български телевизионен коментатор от новото поколение каза веднъж на автора, че той, разбира се, лъже пред камерата, но по този начин усвоява „голямото изкуство да защитава всички възможни мнения със същата убедителна сила". Като цяло умният циник се опитва да успокои съвестта си чрез една *всеобща релативизация* на социалните, морални и познавателни различия. За да преодолее вътрешното раздвоение и да намери отново изгубеното единство на душата си, представителят на „младата гвардия" се стреми да заличи съществената разлика между тоталитаризма и демокрацията. „Навсякъде е същото" — това е неговата формула. Неговата теория гласи, че действително всички критики на Запада към Изтока отговарят на истината, но че Западът страда от същите болести „в друга форма". Виждаме, че цяла пропаст дели примитивния манихеизъм на традиционния комунист от префиненото резоньорство на късния комунист — последният се оправдава не чрез сляпата вяра, че Западът е реакционен, а Изтокът — прогресивен, а чрез едно твърдение, което донякъде отговаря на истината.

Този релативизъм в кръговете на добре познатата на автора къснокомунистическа висша интелигенция бива отнасян и към чисто морални въпроси. Следният неповторим разговор може да илюстрира добре това:

На директния, но справедлив въпрос: „Вие имате ли все пак съвест?", един интелигентен български кариерист от описания тип отговори: „Науката все още не е обяснила, какво е това съвест". Комунистическият циник се легитимира не чрез глуповатото убеждение на стария сталинист, че той представлява именно съвестта на света, а чрез напълно неортодоксални агностично-скептични аргументи от западен тип.

Собствената слабост на характера се оправдава не само чрез позовавания върху нерешеността на отделни въпроси, но и чрез средствата на релативистката теория на познанието. Авторът е имал възможността да чуе следното самооправдание срещу едно обвинение в нечестност и апология на официални догми, които вътрешно не се споделят:

Никоя теория не е абсолютна неистина, също и марксизмът: той е полуистина — като всяка теория. При тази относителност на противоречието между истина и заблуда изобщо е невъзможно да бъдеш честен. Всяка теория можело да бъде защитавана с чиста съвест. Моралните конфликти следователно били излишни и безпочвени. Сръчният адвокат на подобен интелектуален макиавелизъм забравяше обаче, че *защитаваше* официалната идеология *не като полуистина, а именно като истина.*

Наистина ли критиката на съвременната „буржоазна" култура, когато не си убеден в правилността й, представлява в морално отношение толкова голям грях? В никакъв случай — гласи друг софизъм на тези нови „герои на нашето време", тъй като, когато е направена интелигентно, не става ясно, дали на практика тя остава критика или се превръща по-скоро в популяризиране на съответната култура. И наистина, има нещо — но само нещо — вярно в тази пледоария. Може да се каже изобщо, че по-добрата обосновка, макар и софистично експлоатирана и сръчността на тази експлоатация вече отличават „неокомуниста" от стария тип партиен другар. Модерният циник в крайна сметка се опитва да се сдобри със съвестта си по един рафиниран *елитарно-естетизиран* начин, а именно: той намирал рядко удоволствие в това да „лъже" и „мами" властниците, като им внушава, че е верен на линията, докато всъщност ги презира и споделя съвсем различни възгледи. Този съвременен кондотиер обаче се лъже, защото въпреки презрението си към властниците, той им служи и заплаща кариерата си със своята вътрешна деградация. Неговото легитимиране носи чертите на една истинска *нарцистична* самовлюбеност, на едно почти сладострастно авантюристично наслаждение от играта с омразния господар. Тъй като обаче напрежението на това двойно съществуване е изнурително и тъй като играта с върхушката е игра и със самия себе си, защото тя се осъществява за сметка на душевната цялостност на личността, това легитимиране притежава и *мазохистични* черти.

В крайна сметка става дума за една невероятно нова фигура за комунистическото общество. Неокомунистическият циник е едно резониращо, естетизиращо, играещо същество и изглежда като един истински феномен на късните декадентски култури. В това отношение той е само *полукомунистически.*

В действителност обаче този тип има своите предшественици в сталинистката епоха. Сталин си служеше между другото и с подобни цинични интелектуалци, които съвсем не вярваха сляпо в мъдростта му, но които от кариеристични, макар и понякога релативистично маскирани съображения, вършеха и най-мръсната работа. Най-ужасяващият екземпляр от този тип е Андрей Вишински, кървавият прокурор от времето на големите показни процеси през 1936–1938 г. и по-късен агресивен висш дипломат през войната и непосредствено след нея. Всичко в личността и живота на Вишински свидетелства за това, че той в никакъв случай не е бил убеден сталинист: неговото меншевистко минало („меншевикът, който изби болшевиките"), неговата култура, неговите исторически и културни познания, склонността му към софистика — всичко това не се връзва с природата на истински, т.е. груб и праволинеен сталинист. Не подлежи на никакво съмнение, че Вишински напълно съзнателно е изпратил на смърт невинни хора. В такъв случай обаче неговите мотиви биха могли да бъдат само мотивите на един циник, защищаващ държавата и преди всичко — кариерата си. Вишински обаче е само най-високопоставеното и световноизвестно въплъщение на циника от сталинската ера. В малко по-размит вид този тип би могъл да се срещне и на по-ниските стъпала на йерархията. Естествено би било опростено да се смята прочутото *enfant terrible et gâté** на сталинисткия режим, Иля Еренбург просто за циник. (По-късно той дори решително премина към нонконформизма). Въпреки това обаче някои цинични черти на неговото поведение по времето на „бащата на народите" не могат да бъдат оспорени, тъй като той правеше политически услуги на сталинизма дори тогава, когато навсякъде наоколо дебнеше смъртта. И тъй като при него имаме работа с един наистина по-сложен и чувствителен интелектуалец, опитите му за легитимиране бяха още по-силно изразени — той успокояваше съвестта си с фашистката опасност, с опасността от хитлеристкия антисемитизъм, с поражението на Франция и т.н.

„. . . Срещнах го (Еренбург — *А.И.*) на Каменний мост (в Москва — *А.И.*). Завързахме разговор. Бях поразена от станалата с него промяна. . . Той бе отчаян: Европа е рухнала, в Париж се разпореждат фашистите. . . Той преживяваше случилото се в Париж като лична драма и изобщо не мислеше за това, *кой се разпорежда в Москва"*.[61]

По-нататък и Солженицин пресъздаде точно някои черти на предтечите на модерния комунистически циник в образа на Яконов.

Разликата между циничните помагачи на Сталин и къснокомунистическите циници се състои в това, че първите бяха само изключения, а последните все повече се превръщат в правило. Въпреки своята сервилност, безскрупулните интелектуални слуги на сталинизма си останаха чуждо тяло, тъй като ако сталинизмът въобще се доверяваше на някого, то това бе само на обикновени и примитивни хора. Около угодниците-интелектуалци също така постоянно витаеше смъртта и те бяха дори повече обречени на смърт, отколкото останалите посредствени партийни другари. Обратно, къснокомунистическият кариерист без убеждения може да бъде повече или по-малко сигурен за кариерата си и съвсем определено — за живота си. Всичко това говори в полза на това, че именно той ще е *бъдещият* господар на комунистическата система.

Това не означава, че той е защитен от вътрешнопартийни конфликти. Като цяло по-старите функционери, ветераните на партията са настроени враждебно към него. Те го обвиняват, и то с пълно право, в кариеризъм. Естествено, зад тези обвинения се крие и не по-малко основателният страх, че той ще измести „старите кадри". Понякога борбата на „старите" против „новите" е много остра. Но като цяло те вече не са в състояние да издържат на конкуренцията на по-младите кариеристи.

Тук се проявява нещо интересно. Висшите партийни ръководни органи, независимо че произхождат от старата гвардия, защитават и насърчават именно полукомунистическите според делата си и съвсем некомунистически в душата си циници. В това отношение партийното ръководство извършва едно *социално предателство* и изхвърля зад борда именно своите хора, тъй като вече е разбрало, че ветераните не са в състояние да задоволяват потребностите на съвременната система. Болшевишката партия предприе подобно социално предателство още със самия факт на демитологизирането на Сталин. Нещо подобно се случва и при други тоталитарни и диктаторски режими. Непосредствено преди свалянето му Пападопулус изхвърли зад борда цялата стара гвардия полковници и образува цивилно правителство. Раушнинг разказва, че и Хитлер е обмислял бъдещото заменяне на предани, но твърде примитивни кадри на „движението". Благодарността не фигурира сред добродетелите на антидемократичните движения. Тук, разбира се, се описва само фактическото положение на нещата и не се произнасят никакви морални присъди.

Дали новите парвенюта са от полза за партията, или, обратно — те ѝ вредят? На този въпрос отговорът на съвременната партийна върхушка е явно утвърдителен, а на старите кадри — отрицателен. Партийното ръководство би обосновало мнението си с това, че младите разполагат с такава специална подготовка, каквато липсва на старите опитни и „закалени" другари поради „особеностите на тогавашния труден период". Засегнатите другари биха казали, че „тези хора не са вече истински комунисти" и че те са станали партийни членове не по дълбоко убеждение, а от прозрачен кариеризъм, че в цялостното им поведение има „нещо", което не е комунистическо.

На този въпрос не може да се отговори еднозначно. Непосредствено кадровата промяна е от полза за системата, тъй като новите безскрупулни любимци действат малко по-сръчно и конкурентоспособно, тъй като те отстраняват най-грубите дефекти на системата, правят я по-поносима и събуждат илюзията, че тя е преодоляла своя антиинтелектуализъм.

Погледнато обаче в перспектива, новата прослойка е вредна за системата. Една система наистина е осъдена на смърт, когато съдбата ѝ се намира в ръцете на хора, които не вярват в нейните ценности. По този начин комунизмът изгубва своята единствена сила — примитивната, ала мощна сила на вярата и неговото рухване е въпрос само на време, та дори и ако ще това време да се проточи благодарение на голямата инертност на закритото общество. Историята показва, че всяка система, която е загубила вътрешната убеденост в своята правота, е загинала.

---

*Ужасно, но галено дете (фр.) — бел.пр.

[61] Nadežda Mandel'štam, Vtoraja Kniga. Paris. 1972, s. 537. Курсивът е на А.И.

В непосредствен смисъл властниците са победители, тъй като те намериха една нова, по-жизнеспособна социална база и тъй като им се удаде да корумпират и завладеят една прослойка от интелигенцията. Но тази победа има и своята обратна страна. Тя е белязана с проклятие. Който доверява съдбата си на интелигентни, но безскрупулни хора, днес ще преодолее трудностите. Ала утре той ще бъде предаден от същите тези циници. Те не са верни на никого, а още по-малко — на комунистическите властници, в чието тесногръдие са убедени и които всъщност мразят поради наложените им унижения.

По този начин възходът на циника се оказва един *кризисен симптом.* Като истински представители на разпадането на комунистическата система, циниците едновременно укрепват и разрушават социалната структура, която ги е извикала на живот.

4. DOLCE VITA НА ПУРИТАНИТЕ

Едно от най-забележителните нови явления в комунистическото общество е отказът от старите строги нравствени норми. Класическият комунизъм от сталински и дори ленински тип бе свързан с един груб нравствен ригоризъм, с отричане на „буржоазните" радости от живота. В това отношение сталинизмът поразително напомняше традиционната доктрина на тъй яростно оборваната от него църква.

Раннокомунистическият ригоризъм взе гротескни размери: максимален контрол върху частния живот, партийни и административни санкции поради „морално-битово разложение", публично обсъждане на личния живот на мъжете и преди всичко на жените, изключване от университета за „разврат", „обществени" и служебни наказания заради извънбрачни връзки, разглеждане на смяната на партньора като „грях", водещ до изключване от комсомола, партията и дори до отстраняване от длъжност, „борба" против... „буржоазното флиртаджийство" (!). И накрая — принудителни бракове, при които мъжът под натиска на административното ръководство и най-вече — на „обществените организации" трябва да се ожени пряко волята си за жената, с която е имал истински или предполагаеми интимни отношения, иначе би могъл да очаква дори уволнение заради „буржоазен морал" Времето на този пуританизъм изглежда окончателно отминало. Постепенно суровостта на старите революционни нрави се смекчи. И в тази област комунизмът попадна под влиянието на света, който отрича.

Функционерите откриха „сладостта на живота". Понастоящем техните нови убеждения дори достигнаха своята кулминационна точка. От някогашния пуританизъм някои преминаха към истински оргиастичен живот. Така, по един бурен начин, те в крайна сметка отреагирват подтиснатите комплекси на своята младост. Със закъснение те се възнаграждават за годините на въздържание и революционно отшелничество. Понякога това добива трагикомични и карикатурни черти, тъй като новоизпечените хедонисти всъщност са достигнали възраст, изискваща малко по-мъдър начин на живот. Тяхната похотливост, желанието им, наред с революционната „другарка" в живота, да се снабдят и с метреса, представлява публична тайна, *secrets de Polichinelle* в социалистическите страни. Едно парти на модерни функционери сигурно би учудило много привикналите към стари представи свидетели. Подобно парти вече е немислимо без уиски, американски цигари, разиграна самоувереност и небрежно поведение, т.е. без всички предполагаеми атрибути на западния „артист в живота". Къснокомунистическият свят открива едва сега приятната страна на живота и то с трескавото нетърпение на „късната зрелост". Хедонистичната вълна обхваща все повече къснокомунистическото общество. Всяка година, дори всеки месец носи по нещо ново. Най-напред (в средата на 50-те години) в страните с народна демокрация бяха открити първите нощни барове. Следващата крачка бяха модните ревюта, конкурсите за красота, елегантните ресторанти. Сетне дойдоха, макар и в ограничени количества, западните луксозни стоки и — като истински символ на успех в живота! — западните коли. Един интересен, пораждащ размисли контраст: докато свободното купуване на западни книги, вестници и списания продължава да бъде невъзможно както и преди, то на пазара понякога бързо се появяват най-последните продукти на западната козметика и „индустрия за красотата". Всичко това създава в социалистическите страни, а също с обичайното закъснение — и в Съветския съюз, един психологически климат, несъвместим с мрачната революционна патетика. Сега Източният блок живее под знака на „буржоазните" изкушения. Удивително е колко бързо и лесно, колко безследно изчезват революционните добродетели. Победата на хедонизма доказва още веднъж нашата теза, че предишният ригоризъм бе амбивалентен и че той бе само една компенсация за потискания тогава нагон към удоволствия.

Тази епидемия вече обхвана и най-висшия слой на *номенклатурата.* Начинът на живот на сина на Брежнев — Юри Брежнев, на неговата дъщеря Галина, на сина на Чаушеску — Нику Чаушеску или на зетя на Живков Иван Славков междувременно станаха добре известни.

Най-малко веднъж месечно Славков посещаваше метресата си в капиталистическа Виена. Той и подаряваше луксозни предмети, чиято стойност надвишаваше многократно заплатата му на генерален директор на Българската телевизия. Славков бе постоянен посетител на най-скъпата дискотека „Куин" във Виена.

В един нощен локал в Париж Юри Брежнев бе дал 100 долара бакшиш. Галина Брежнева се движеше в обществото на известния московски аферист Борис „Циганина". Тя се намира под подозрението, че е била замесена в нелегални сделки с диаманти.[62]

Къснокомунистическият хедонизъм има своите специфични особености и своето неизбежно въздействие върху комунистическия манталитет като цяло и върху съдбата на системата. Както вече бе казано, този хедонизъм се характеризира дори с една еуфория, която обаче остава в рамките на комунистическата социална структура. В резултат на това пред хедонизма и пред любителите на удоволствията биват поставяни ограничения, които те не смеят да прекрачват. Така например утвърждаването на радостта от живота не трябва в никакъв случай да приема „идеологическа" форма. Поради това откритото ѝ демонстриране не е позволено, а като нравствен *принцип* тя не може да бъде защитавана или пропагандирана. Свободният полов живот на Изток (нещо, което е малко известно) е не по-малко разпространен отколкото на Запад, ала публична реклама за него — както е добре известно, не съществува. Еротоманията прониква в реалния живот на късното комунистическо общество, но тя напълно отсъства от филмите, пиесите, графиките, от търговската реклама, доколкото тя изобщо съществува. Всичко, което не е просто *действие, а образ и дума,* става *mutatis mutandis* както и преди „неприлично"; публичното признание или стимулиране на свободната наслада от живота би противоречало директно на принципите на „комунистическия морал" и би застрашило вербалния континуитет на ценностите, на който комунистите така настойчиво държат поради вече разгледаната „магия на словото". За легализиране на порнографията или дори само на еротиката още дълго не ще може да става дума.

Западният хедонизъм, който къснокомунистическият хедонизъм всъщност копира, съществува в рамките на едно демократично общество, където няма политически привилегировани касти. Комунистическият хедонизъм обаче се практикува от бюрократи, които образуват една всесилна каста. Комбинацията между отпадането на пуританските задръжки и всевластието на бюрокрацията доведе до епидемично разпространение на сексуалното изнудване на жени-кандидатки за работа или студентки, на които обещават вакантно работно място или добра оценка на изпита при известни „насрещни услуги" от тяхна страна. Това зло изглежда неизлечимо в условията на солидарност на бюрокрацията („круговая порука"). Въпреки това, от време на време избухват истински скандали, които водят до единични наказания, но не могат да разрешат проблема.

В морално отношение следователно късноком унистическия бюрократ представлява странна кръстоска между Запада и Изтока, между западните „свободни нрави" и източния произвол; главната разлика спрямо сравнимото явление в „капиталистическия" свят се състои в това, че там не злоупотребата с властта, а парите, материалните предимства представляват съществения коз на любителя на „сладкия живот". Следователно новото поведение, както по всичко личи, не отслабва непосредствено произвола, а по-скоро го съхранява.

Въпреки тези ограничения и своеобразия и независимо от моралната присъда над него, хедонизмът все пак в дългосрочен план е един разлагащ комунизма елемент. Неговата победа над аскетизма на стария стил означава вече и съществена ерозия на комунистическата идейна и ценностна структура. Който казва „а", трябва да каже и „б": естествено между *а* и *б* могат да изминат много години. По силата на взаимното влияние между жизненото поведение и идеалите хедонизмът би трябвало по-нататък да събуди съмнение и в другите, по-съществени постулати на доктрината и да предизвика корекции и в останалите ценностни представи.

Както и да е, едно е сигурно: този начин на живот отслабва агресивността, войнствения дух на комунизма. Атмосферата на забавления и наслада е непоносима за стария строг фанатик — това не е неговата атмосфера. Суровите и кръвожадни проповедници на якобинските добродетели са едно, а обичащите жени и виното господари на директорията — съвсем друго. Краят на терора дойде с новото начало на хедонистичната житейска нагласа.

Триумфът на хедонизма в късноком унистическото общество свидетелства за това, че съвременната или наложилата се понастоящем върхушка в комунистическия свят *вече не е готова за смърт и страдания.* Тази прослойка вече не притежава онова проникнато от напрежение и твърдост душевно устройство, което бе характерно за сталинистката върхушка. Следователно по своята природа тази прослойка е по-склонна към компромиси, което би могло да бъде благоприятно за западните демокрации.

От гледната точка на последователния типичен комунист от традиционен тип, хедонизмът на новия етап е един симптом на декаданс. И от тази гледна точка той има право. „Закономерност" на историята е, че когато се появи изтънчеността, епикурейството и луксът, предишното агресивно общество престава да бъде така застрашително. Още старите римски моралисти и носталгиците на републиканската епоха подчертаваха патетично, че Рим е бил силен само тогава, когато римляните са водели прост и добродетелен живот. В палатките на разбитата турска армия при Виена рицарите на Ян Собиески намериха папагали, скъпоценни камъни и предмети на лукса: за непобедимите, фанатични, всяващи страх бойци от старите времена това бе нещо непознато.

---

[62] Срвн. Der Spiegel, 15 март, 1982, S 126-127.

Ала това усещане за упадък естествено е ценностно обусловено и се отнася към душевното устройство на сталинистките ветерани от стар тип. За противника на комунизма, напротив, хедонистичното смекчаване на нравите в комунистическия свят е едно извънредно положително явление, тъй като то създава една по-благоприятна психологическа атмосфера за либерализацията. Независимо от противоположните оценки, фактът е неоспорим. Що се отнася до нас, задачата ни тук се състои в това, да направим (в рамките на възможното) свободни от оценъчност, независими от собствените ни оценки, констатация и анализ на този факт.

5. *ФАШИСТОИДНИ ЧЕРТИ НА КЪСНОКОМУНИСТИЧЕСКИЯ МАНТАЛИТЕТ*

Близкото родство между комунизма и фашизма е едно фундаментално откритие на съвременната социална наука. Това родство характеризира всеки комунизъм и до неговото установяване може да се стигне на основата на сравнителен анализ на сталинисткия комунизъм и на хитлеристко-мусолиновия фашизъм.

Еволюцията на комунизма показва обаче нещо ново: това е *приближаването* на комунизма към фашизма.

Това значи, че присъщите, специфични, свойствени само на комунизма черти започват да изчезват и по този начин родството става по-тясно и клони към идентичност. Става дума за едно *фашизиране* на комунизма.

Кои са съществените прилики и отлики между класическия комунизъм и класическия фашизъм? (Имам предвид главно манталитета, убежденията.) И двата съдържат като най-съществен ингредиент отричането на политическата демокрация, унищожаването на опозицията, подчиняването на индивида, на отделния гражданин на всеобхващата общност. И двата се основават на психозата на омразата (срещу евреите или капиталистите), и двата са манихейски, и двата се изграждат върху есхатологически визии за бъдещето (триумфа на безкласовото общество, на хилядолетния германски райх), които трябва да бъдат осъществени насилствено.

Оттук нататък обаче започват разликите. Най-важната от тях е, че комунистическата върхушка претендира за властта в името на работническата класа, а фашистката — в името на някаква общност, разбирана като *нация* или *раса*. Но има и други разлики. Тоталитарист в истинския смисъл на думата е само комунистът, тъй като само той предявява претенция за контрол над цялостната култура и само той провежда на практика забраната на всякакви некомунистически *културни* течения. Комунистът определя следователно облика на културата и по този начин се опитва да постави своя отпечатък върху всички области на човешкия дух. Въпреки че фашизмът също проявяваше подобни тенденции, те останаха само тенденции. Той не целеше и не постигна тотална униформираност на духовния живот. Наистина, фашизмът също се бореше против „упадъчното изкуство", против либерализма, против „буржоазния дух" и други ценности, които нямаха непосредствен политически смисъл. И все пак при Хитлер и Мусолини можеха да съществуват и такива културни явления, които нямаха нищо общо с фашизма — така например Николай Хартман и Кроче (последният наистина под постоянно наблюдение) можеха да продължават своята преподавателска и авторска дейност, нещо, което при комунизма би било просто немислимо. Следователно фашизмът не притежава универсалната догматика на комунизма. Той също имаше своя „мироглед" (Боймлер), своето „изкуство на кръвта и земята", своята живопис и своята скулптура (Арно Бекер), т.е. своя „националсоциалистически реализъм", както остроумно забеляза в разговор с автора един руски журналист. Същевременно обаче той позволяваше да съществуват и съвсем други творения на културата. В това отношение фашизмът предоставяше на индивида по-голям простор за действие.

Но също и в юридическо-административен план гражданинът на фашистките страни се чувстваше по-свободен от гражданина на страните с комунистически правителства. Специфично комунистическото адресно записване, личният паспорт, ограничението на местожителството и забраната за пътуване в чужбина бяха непознати на фашизма. До началото на войната немските и италиански граждани можеха сравнително лесно да напуснат страната, а също и да емигрират.

В общи линии фашизмът бе винаги повече настроен към специалиста (предшественика на модерния технократ). Уволнение на специалисти, тяхната замяна с невежи функционери при Хитлер и Мусолини по принцип не се случваше, също и в армията, където, с малки изключения, командваше старият офицерски корпус (обратно, през 1934 г. бе пожертвано ръководството на СА в полза на армията). Фашизмът насърчаваше деловитостта в работата и най-удивителното, най-ужасяващото в него бе, че той организираше методически и технически безупречно бруталността.

Некомпетентното вмешателство на невежите партийни ветерани можеше да се усети и при фашистките режими. Но то в никакъв случай не определяше стила на обществения живот.

Войнствените антидемократични режими са по необходимост морализаторски, те са склонни към пуританизъм и административен контрол над частния живот. Нацисткият режим също забраняваше проституцията, порнографията, преследваше еротиката и проповядваше „старогерманско целомъдрие", при което придаваше на своя ригоризъм политико-идеологически оттенък (представяше го за „борба срещу еврейския разврат"). Въпреки това в нацистка Германия или във фашистка Италия нямаше и следа от войнстващия сталинистки пуританизъм тип *kill joy* *. Въпреки определени ограничения и вътрешнопартийни дрязги, които напомнят комунистическата шизофрения, в нацистка Германия развлечението никога не бе административно забранявано. То дори принадлежеше към имиджа на страната и в предназначените за чужбина списания като „Сигнал" можеше винаги да се намери определена доза чисто аполитично забавно четиво. Филмите от онова време имаха своята, макар и по-скоро сладникаво-еснафска еротика, а третият райх и Италия – своите модни шлагери, своите филмови звезди, които за разлика от практиката в комунистическите страни, служеха само за развлечение и не се нуждаеха от идеологическо оправдание. Аскетизмът по комунистически вкус е непознат на фашизма.

Фашистките убеждения и начин на живот следователно са по-либерални и по-динамични от комунистическите. Тази отлика е обусловена от два взаимносвързани фактора. Фашизмът бе концептуиран по модела на комунизма. Комунизмът е по-стар като движение, той взе властта по-рано. Нацистите са ученици на комунистите. В известен смисъл комунизмът служеше за образец на нацизма. Много съществени черти на комунизма останаха при фашизма рудиментарни – фашизмът нямаше време да ги възприеме в детайли и да ги развие.

Ала има и една културно-социална отлика. Докато Русия е една полуазиатска аграрна страна, то въпросните фашистки държави бяха западноевропейски, урбанизирани, съответно – индустриални страни. И двете течения се коренят в особеностите на посредствения масов човек. Различният начин на живот обаче предизвика и различия в житейските възгледи на масовия човек от Изток и от Запад. Манталитетът на западния масов човек естествено е по-рационален, в смисъл на утилитарност, и поради това фашистите не можаха да доведат до крайност тенденциите към тоталитаризъм. Те например не виждаха никаква причина изцяло да униформират духовния живот, или пък на всяка цена да отказват на гражданите излизане в чужбина. Още повече знаеха те да ценят деловитостта, енергията и динамичността, без които и тогава Западът бе немислим (този опит липсваше на Изток). Свикнали още от самото начало на несравнимо по-голямо благоденствие, на фашистите изобщо не можеше да им дойде на ум да издигнат аскетизма като задължителен принцип.

Да се изразим отново с идеал-типични термини и със същата уговорка – разликата между комунистическия и фашисткия манталитет може да бъде разбрана като разлика между източния селски ерген от една страна, и западния градски гамен – от друга.

Така фашисткият манталитет обединява в себе си политическия антилиберализъм с деловитостта, с модерните принципи на организация и с модерния, макар и донякъде ограничен и контролиран, хедонизъм.

Виждаме обаче, че до нещо подобно стига и най-новото психологическо развитие на комунизма. Кьснокомунистическият функционер си остава един (най-малкото „практикуващ") антилиберал и привърженик на диктатурата. Той е обаче отворен към модерния начин на живот, окончателно се е отказал от аскетизма и с някои малки ограничения е възприел хедонистичния начин на живот. Неговата голяма амбиция са деловитостта и динамиката. С една дума: той се е приближил към онзи човешки тип, който се радваше на специално благоволение при фашистката система.

Това приближаване намира израз не само в общопсихологически план, но и в тясно идеологическата област. Кьснокомунистическата идеология съдържа елементи, чието родство с фашистката доктрина се проявява по-ясно. Тя е подчертано *националистическа*. Наистина, национализмът бе характерна черта и на сталинисткия комунизъм. Не по-малко бяха и опитите на сталинизма да обосновава марксистко-ленински своите шовинистически изблици. Сталинистките идеолози се занимаваха с това да доказват, че възхваляването на национално-руското е в пълно съзвучие с възхваляването на експлоатираната и прогресивна класа (което можеше да бъде осъществено само за сметка на гротескни и анекдотични прийоми, като например представянето на руските военачалници, т.е. най-верните служители на „святата Рус" за. . . противници на системата или пък чрез оценката на имперските завоевания като „прогресивни", защото иначе Турция, в която – по-късно! – не се извърши революция, би притежавала същите територии, които сега са съветски, т.е. комунистически. . .). Това означава обаче, че сталинизмът не искаше да признае нацията за автономна ценност. Противно на него, във фашистката идеология на нацията се отреждаше драстично предимство пред всякаква класа.

---

*Убиец на радостта (англ.) – бел.пр.

Сега най-новото комунистическо отношение към нацията се приближава до фашисткото. Все повече се разгръща култът към миналото (при това към царе, крале и национални герои) без претенции за идеологическо оправдание. Тези исторически личности биват оценявани просто като „велики държавници''.

Това е характерно преди всичко за страните с народна демокрация. През 1981 г. с голяма помпозност бе чествана 1300-годишнината от създаването на българската държава, при което възхвалата на старите български царе и военачалници, както и на предхристиянското езическо време, бе съвсем очебийна. Това бе лайтмотивът на цялата паралелна идеология на рано починалата дъщеря на Тодор Живков Людмила Живкова, чиято смърт през 1981 г. даде повод за множество спекулации.

Ала голямата националистическа вълна от 1981 г. бе подготвена още през 1967 г., когато Тодор Живков „реабилитира'' стария български езически атрибут – конската опашка, служила за знаме на прабългарите.

По подобен начин румънското ръководство поддържа един истински култ към старите даки, които са населявали румънските земи. И един съвсем гротесков привкус придобива култът към. . . граф Дракула, когото Чаушеску обяви за пример за подражание на всеки румънски патриот.

Разбира се, големите тържества по повод юбилея на Лутер в ГДР също трябва да бъдат споменати.

Би могло вероятно да се мисли, че зад всичко това се крие една антируска „национал-комунистическа'' тенденция. В това предположение има известна доза истина. Ала този феномен намира проява и в Русия (да вземем например тържествата по повод 200-годишнината от руското завладяване на Грузия).

Сега е големият бум на православното иконографско изкуство и въобще на самобитната руска и южнославянска култура, при това без предишните комични опити да се търсят в тях революционни настроения. Това напомня обаче национал-социалистическото прославяне на старогерманското или насърчаването от фашистите изучаване на Римската империя.

Обобщено може да се говори за една „паралелна'' идеология. В страните с народна демокрация това означава, че господстващият строй вече не бива защитаван чрез пряк ангажимент с него, а косвено, с едно цинично намигане: *Вие можете да ни мразите, но ние сме все пак по-добри от руснаците!* Лешек Колаковски описа този феномен още преди дванадесет години[63], ала той се прояви с особена яснота в Полша по време

---

[63] Срвн. Leszek Kolakowski, Marxismus – Utopie und Anti-Utopie. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz. 1974, S. 131, 134.

на кризата през 1980–1981 г. Всички призиви и заклинания на правителството се свеждаха до това, да бъде избегната националната катастрофа, при което под „национална катастрофа'' се разбираше една евентуална съветска интервенция, което противоречи на всякаква комунистическа идеология, тъй като от нейна гледна точка това би трябвало да бъде „братска помощ'' и следователно не „национална катастрофа''! Това бе истинско признание за краха на комунизма *като* комунизъм. И в още попрозрачен вид то се прояви в СССР. Там тази националистическа ерзац-идеология не е насочена срещу заплашващата отвън „национална катастрофа'', а демонстрира с една очевидност, която едва ли би могла да бъде по-голяма, че комунистическите идеи са тотално банкрутирали и че единственото, което все още може да отклони руснаците от размириците, е прастарият предкомунистически великоруски национализъм.

Сталинизмът също придаваше голямо значение на милитаризирането и фанатизирането на младежта. Ала въпреки това той отхвърляше съвсем решително всеки опит да бъде призната една особена роля на младежта и съответно – на Комсомола: една от големите ереси на троцкистите се състоеше, по мнението на Сталин, именно в това, че те ухажвали младежта, в твърдението им, че младежта е най-верният барометър на партията – тук вече се намираше в зародиш типично комунистическата геронтокрация. Фашизмът, напротив, залагаше по-решително на картата на младежта, която въобще не беше подчинена в такава степен на държавната партия, какъвто беше случаят при съветите. Във фазата на късния комунизъм се появяват кълновете на едно фашистоидно поведение спрямо младежта. Сега и съветските комсомолци носят униформа (а не както преди само пионерите) и въобще животът на Комсомола е определено милитаризиран. Правят се опити младежта да бъде заразена отвътре с една директно-войнствена романтика, а не само с партийна романтика както при Ленин и Сталин, за да бъде събуден интересът й към елитните войскови части – при това се разчита по-открито на „мъжките'' преживявания, както действаше национал-социализмът във вулгарноницшеански стил.

Както фашизмът, така и комунизмът са държавни доктрини. Но докато фашистката идеология (и специално нейната италианска разновидност – теориите на Дел Векио) разглеждаше и вербално държавата като самоцел и във всеки случай като ценност сама по себе си, то комунистическата идеология се присъединява към статизма само доколкото държавата се разглежда като средство за премахване на класовите противоречия и за изграждане на комунистическото общество (макар, разбира се, действителността да изглеждаше съвсем различно!). Сега се появява тенденцията държавата да бъде разглеждана вече като ценност сама по себе си, без директно позоваване върху нейните класовообусловени елементи. Около 1966 г. в средите на съветската върхушка често се говореше за „руската държавност", верността към която бе препоръчвана като един вид главна добродетел на комсомолската младеж. Тази тенденция не можа да се наложи и да се пренесе от апокрифите в официалния живот. Но тя си остава все пак *signum temporis* и свидетелства за определени убеждения, които сигурно ще се проявят в друга форма.

Така модерният комунистически манталитет придобива по-ясни очертания. Господстващият тип в комунистическия свят претърпя безспорна промяна, но не по посока на либералната демокрация, а по посока към фашизма. Това обаче не означава, че комунизмът изобщо не се е либерализирал — този процес продължава, макар и много мъчително и незадоволително. Това либерализиране обаче засилва още повече приликите му с фашизма. Нашето твърдение е само привидно парадоксално — във всяко отношение, освен тясно политическата област, фашизмът бе по-либерален от комунизма (а в тясно политическата област и двата режима са *grosso modo*, *еднакво* жестоки и антилиберални, макар и по различен начин).

Така, макар и на пръв поглед парадоксално, „фашизирането" на комунизма е важна крачка напред. Твърде голямо разстояние обаче дели все още комунизма от „фашисткия" етап, затова съзнателно говорим за фашистоидни, а не за фашистки черти на къснокомунистическия манталитет. Модерният комунизъм съвсем не се е отказал от основните идеологически постулати в духовната сфера и поради това в никакъв случай не е достигнал относителния плурализъм на духовния живот във фашистките държави. В страните от Източния блок свалянето от длъжност заради... песимизъм, екзистенциализъм или хегелианство все още е възможно, а това не се случваше никога при Хитлер и Мусолини. Следователно от гледна точка на специфичните групови интереси на един учен в духовната област или на един поет, фашисткият строй си остава, макар и зло, все пак по-малкото зло.

При това не бива да забравяме, че, от друга страна, самите фашистки общества еволюират. Единствената съвременна държава, която след Втората световна война все още съответстваше напълно на понятието „фашистка" — Испания, загуби още при Франко най-важните признаци на фашизма, след като най-напред бе отменена цензурата и бяха допуснати *de jure* опозиционни политически групировки. По този начин Испания, без да бъде либерално-демократична страна, още преди смъртта на Франко се реши на стъпка, от която дори най-либералната комунистическа страна — Югославия, все още се намира на светлинни години разстояние. В този смисъл можем да твърдим, че комунизмът се приближава към класическия фашизъм, от който обаче самият следвоенен фашизъм се отдалечава.

Когато съзираме в съвременното комунистическо съзнание фашистоидни черти, ние сме същевременно напълно наясно относно рамките, в които могат да бъдат прилагани историко-социални аналогии и екстраполации. Като всеки социалпсихологически феномен и къснокомунистическият манталитет е нещо единствено и неповторимо. Когато твърдим, че той съдържа фашистоидни черти, ние използваме едно методологическо помощно средство, което естествено е само *cum fundamento in re**.

V. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ — ОПИТ ЗА ЕДНА ПСИХОЛОГИЧЕСКИ МОТИВИРАНА ПРОГНОЗА

1. КОМУНИСТИЧЕСКАТА РАЗНОВИДНОСТ НА ВАРВАРСТВОТО

Светът на комунистическите мисли и чувства може да бъде характеризиран обобщено от различни страни. Обаче във всяка област комунистическото съзнание се оказва изключително примитивно. Във всяко отношение то представлява стъпка назад, при което естествено като критерий за оценка служат ценностите на Новото време. Комунизмът осъществи именно прехода от комплексност към опростяване, от развитото мислене към архаичните магични техники и амбивалентности, от толерантността към фанатизма, от плурализма към еднообразието. Този ретрограден характер на комунистическата психика доведе до поредица практически катастрофи, които отчасти бяха признати от комунистическите партии и следователно могат да бъдат разглеждани като неоспорими факти: хаос в икономиката, суспендиране на елементарната законност, частично унищожение на културните ценности. В своите действия комунистите клонят именно към най-примитивните и директни средства: насилие, забрани, терор, натиск.

Този вътрешен примитивизъм обаче, този недостиг на култивираност и толерантност са неоспоримите белези на варварството. Наред с фашистите, комунистите са истинските варвари на двайсти век.

Думата „варварин" наистина носи значителен ценностен товар и би могло да изглежда, че ние произнасяме една субективна присъда над комунизма. Но при по-близко вглеждане става ясно, че оценъчният акт не е непременно отрицателен, а може да бъде и положителен: да си спомним апотеоза на варварите у Блок (стихотворението „Скитите"). Така обозначаването на комунистите, нацистите, хуните, татарите, готите и т.н.

---

*С основание в самите неща (лат.) — бел.пр.

като варвари съдържа един свободен от оценъчност аспект, който едва ли може сериозно да бъде поставен под съмнение: лесно може да бъде установено фактически, че всички тези движения или етнически групи са били склонни да унищожават мислещите и живеещите по друг начин и че тяхната култура (= социален живот) е била по-проста и по-рудиментарна от тази на техните противници. В това обаче се изразява примитивността и нетолерантността на варварите, която може да бъде осъждана, но също и възхвалявана.

С тази двойствена оценка е свързано именно „обективното" своеобразие на варварството. Варварите са наистина враждебни към културата („диви") и примитивни. Те са обаче „свежи" и „неизхабени". Те унищожават и разрушават, но същевременно и „оплождат" „стария гнил свят" като основават нови цивилизации. Така например западноевропейците, в сравнение с византийците, бяха истинските варвари, които обаче бяха надарени и способни на развитие, докато изтънчена Византия чакаше неподвижно и пасивно да бъде довършена от турците.

Така чрез термина „варварин" все още не се произнася изцяло отрицателна ценностна присъда, не се предрешава към каква форма на варварство се отнася комунизмът. Самò по себе си определението „варварски" оставя този въпрос открит.

Но ето че обективното изследване на комунизма показва, че неговите привърженици принадлежат към една друга категория варвари, които се стремят да извършат преход не към културата, а в най-добрия случай към една повърхностна цивилизация (тук, разбира се, бива нарушена строгата подредба на Шпенглер: ние допускаме, че една импортирана, имитативна цивилизация би могла да предхожда собственото развитие към културата). Тези варвари са *стерилни варвари.*

Тази стерилност се проявява във всички области на живота. За комунизма е типично, както вече бе споменато, че той не вдъхновява нито едно новаторско течение в изкуството, философията и науките, че не въвежда нови икономически системи и че никога не е на висотата на своето време. Всичко това са обективни, безпристрастно установени факти, чиято валидност остава, докато не възникнат, съответно не бъдат открити такива културни, икономически и пр. дадености. Несъмнено варварски, комунизмът е и несъмнено закостенял. По странен начин той съчетава инфантилността на варварството със склерозата на старите общества.

Обичайният контрааргумент на антисталинистки настроените комунисти, които ясно виждат органичните дефекти на системата, но въпреки това не искат да се откажат от вярата си, гласи, че „социалистическото общество" е още твърде младо и че следователно „с течение на времето" то ще покаже своето превъзходство. Правят се аналогии с буржоазията, която, сравнена с аристокрацията, изглеждаше също тъй недодялана и просташка, но независимо от това въплъщаваше „прогреса". Често може да се чуе, че социалистическото общество било още младо и затова по необходимост по-слабо от буржоазното, затова то не можело в началната си фаза да си позволи прекален либерализъм. То трябвало да се „защитава" срещу по-опитния противник.

Този аргумент не предлага обаче нищо друго, освен една надежда, която почива върху аналогии. Подобна аналогия би могла да бъде убедителна, ако комунизмът бе груб, примитивен и варварски само защото всяка нова обществена структура е такава. Но, както вече бе показано, комунистическата обществена структура е *също* и несъмнено импотентна. Наистина буржоазията бе по-примитивна от аристокрацията, но въпреки това вече със самия си индивидуалистичен и нескован от догми предприемачески дух тя бе съзидателна и многообещаваща. Тъкмо тази предпоставка обаче липсва на комунизма, докато той си остава комунизъм. Когато основата е антииндивидуалистическа и догматична, липсва почва за креативността. На буржоазията не бе необходимо да се откаже от самата себе си, за да развие една богата цивилизация, тъй като тя бе от самото си начало, въпреки примитивността си, индивидуалистично-съзидателна. Обратно, комунистическата върхушка трябва да се откаже от себе си, за да добие съзидателна сила, тъй като нейната примитивност е свързана с един стерилен антииндивидуализъм.

2. ПРИЧИНИ ЗА ЖИЗНЕСПОСОБНОСТТА НА КОМУНИЗМА

В своето преобладаващо мнозинство познавачите на комунизма са единни в това, че този строй не е креативен. В конфликта между Изтока и Запада без съмнение Източният блок — това е по-неинтелигентната, по-неопитната и по-несръчната група държави.

И въпреки това комунистическият свят показва една удивителна резистентност. Въпреки анархията в икономиката, парализиращия бюрократизъм и духовната мизерия, комунистическата система се задържа. Наистина, сривът на тази система съвсем не е толкова невероятен, колкото може да се струва на „реалистично" настроените политици — просто защото в историята действат ирационални и непредвидими фактори, които могат да направят смешни всички наши прогнози (кой би могъл да предскаже събитията ден преди вълненията на парижките студенти през май 1968 г.?). И все пак подобен срив съвсем не е нещо, на което може да се разчита непосредствено. В полза на подобна „абстрактна" (но не и свободно съчинена) възможност, съдържаща се в „хитрата" (Ленин) история, понастоящем няма емпиричен материал.

Естествено междувременно излязоха на бял свят всички противоречия и дефекти на комунистическата система. Симптомите на кризата са ясни за всички мислещи хора на Изток и въпреки това властта все още е много силна. Не доказва ли това тъкмо обратното на нашите твърдения? Дали системата не е все пак удивително жизнеспособна? Добра или лоша, не притежава ли тя все пак една безспорна резистентност и жизнеспособност?

Комунистическата обществена система наистина е стерилна и неспособна. Тя е наистина безжизнена. Тази система не е в състояние да решава елементарни въпроси на обществото като жилищното строителство или навременното снабдяване на магазините със стоки. Една система, която изпитва панически страх от всеки напечатан лист хартия, съдържащ идеи, различни от нейните, не може да бъде жизнеспособна.

Илюзия е обаче — една широко разпространена, но неоправдана, рационалистично-просветителска и оптимистична *илюзия,* че по-интелигентният и по-надареният непременно побеждава по-глупавия и по-посредствения. Тази илюзия не си дава сметка за ирационалните структури на човешкото общество, към които един по-ниско развит интелект е по-пригоден. Превъзходството на по-висшия интелект е ясно. То не се нуждае от по-нататъшни обяснения. Но примитивността има също своето превъзходство.

Силата на комунизма се състои не в неговата виталност — той не притежава такава, а колкото и парадоксално да звучи това, в *недостатъчната му жизненост,* в неговата инертност. Именно защото комунизмът е стерилен, а не динамичен и витален, той се консервира в своята неподвижност и надживява опасностите и сътресенията. Именно инертността притежава една удивителна устойчивост. Казано в спекулативно-хегелиански дух, именно сложното, развитото се намира в обратна зависимост спрямо дълготрайността. Камъните съществуват милиарди години, дърветата — векове, животните — десетилетия. Колкото по-развито е творението, толкова по-кратко е неговото съществуване.

Комунизмът не е жизнеспособен, но той изключва „борбата за живот" и по този начин оцелява. Той се закрепва като отбягва борбата. Икономическото предимство на социалната пазарна икономика е безспорно, но комунизмът просто не участва в живота на световната икономика. (Дори и сега икономическите отношения на комунистите с „капиталистическия" свят са с относително _quantité négligeable_*) Идейната нищета на комунизма не подлежи на сериозно оспорване, но той на практика се изплъзва от всякаква истинска конфронтация: във всеки случай неговите „собствени" поданици присъстват само на такива „спорове", в които другата страна никога не е представена. По този начин комунистическите идеи не биват побеждавани само затова, защото борбата фактически никога не се състоява. Във всяко едно отношение комунизмът избягва истинския контакт с врага и бди само за това, да не се появи враг в обсега на собствената му власт. Така причината за оцеляването на комунизма се крие в един своеобразен изолационизъм.

3. БЪДЕЩЕТО НА КОМУНИЗМА И КОМУНИЗМЪТ НА БЪДЕЩЕТО

Това консервиране обаче е само едната страна на цялостния комплекс от проблеми. От друга страна се увеличават все повече признаците, че въпреки всичко това, комунизмът, макар и много бавно, се приближава към своя край. Налице е именно голямо количество *негативни константи,* хронични болести, от които системата страда и които изглеждат неизлечими.

В икономическата област следва на първо място да бъде спомената ниската производителност на труда, към която се прибавя изоставането в технологичното развитие и двете причиняват неудовлетворителното и преди всичко — ниско качество на продукцията. Лошото снабдяване, нерационалната организация на производство и резпределение — всичко това допълва картината. Недостигащи стоки, стоене с часове по опашки, ръждясваща селскостопанска техника на полето, грубо, неучтиво, равнодушно обслужване — всичко това са пословични, всеизвестни атрибути на съветския и, макар и невинаги (виж преди всичко Унгария, отчасти също Чехословакия и ГДР) на „народнодемократичния" делник.

Злото е именно структурно, иманентно на системата. Съвсем видно е, че гражданите на комунистическия свят затова произвеждат, обслужват и организират лошо, защото желанието им за работа е недостатъчно и защото, от друга страна, дори когато подобно желание е налице, то бива парализирано от скования, неинициативен, муден и нерядко некомпетентен партиен и държавен апарат. Причината се съдържа следователно в колективистично-бюрократичното своеобразие на системата, която спъва икономическото развитие индиректно (като отнема на населението единствено реалните, насочени към печалба стимули) и директно (чрез своето парализиращо въздействие).

В политическата сфера на системата не се удаде да възстанови предишния „порядък". Ясно е, че населението на страните с народна демокрация не приема комунистическите структури (това е абсолютно ясно в страни като Чехословакия и Полша) или че с различна степен на резигнация, свикна с тях (ГДР, България, Румъния), при което обаче се запазва подхранващата евентуални политически вълнения почва. Наистина КГБ под ръководството на Андропов успя да обезглави движението за граждански права и *Самиздат*, ала корените на бунта не са изтръгнати дори само заради вълнообразния характер на духовните движения, които никога не угасват, докато съществуват обществените дадености, чиято реакция са те. Националните конфликти в Съветския съюз продължават да кипят както борбата на балтийските народи, на украинците, на азиатско-ислямските народи за национално-културна идентичност, така и борбата против тяхното русифициране не намалява, а по-скоро се засилва. В крайна сметка всички тези процеси показват уязвимостта на огромната, възникнала не органично, а създадена с репресивно-полицейски средства свръхнационална комунистическа империя.[64]

---

*Незначителна величина (фр.) — бел.пр.

В културната и духовна сфера се запазват анахроничните ограничения, абсурдния, не от полза дори за господстващите, но във всеки случай винаги трудно провеждан държавен монопол върху всякаква информация и върху всички културни ценности. Това положение осъжда културата на комунистическия свят на един продължителен провинциализъм, който й пречи да развие своите значителни духовни потенции. Цялата трагичност на ситуацията става особено ясна, когато си припомним, че поредица от идеи, концепции, направления възникнаха най-напред именно в Русия (персоналистическата философия, литературоведският формализъм, иконометрията, много наченки на модерната теория за системите), но след това можаха да се развият само в свободния Запад. Достатъчно е по-нататък да сравним някогашното духовно излъчване на Прага или Лайпциг, на Варшава или Будапеща, когато от тези културни центрове идваха нови идеи и импулси, с днешното положение, когато те все повече се превръщат в бели петна върху картата на културата. Така, благодарение на комунизма, значими в културно отношение народи деградират все повече, както с право изтъкна в своята реч по повод присъждането на наградата на германското книгоразпространение Манес Шпербер.

Всеобщата криза, обхванала комунистическия свят, намира особено концентриран, почти физически доловим, но във всеки случай много красноречив израз в следните твърде симптоматични феномени или процеси.

В икономическата област:

— в жизненонеобходимата зависимост на икономиката от западен внос, ноу-хау и кредити;

— в невъзможността източните валути да станат конвертируеми.

---

[64] Hélène Carrère d'Encausse, L'empire éclaté (La révolte des Nations en U.R.S.S.). Paris. 1978.

В политическата област:

— в кървавите войни между комунистическите държави (Китай и Виетнам);

— в емигрирането на хиляди хора, които масово напускат своите завладени от комунистите страни (*boat people*[*]);

— в съветската окупация на комунистически страни, съответно в избиването или арестуването на комунистически правителства от съветите (Унгария, ЧССР, Афганистан);

— във въвеждането на военна диктатура като *ultima ratio*[**] на системата (обяснението за военното положение в Полша);

— в разпадането на световното комунистическо движение.

В културната и духовна област:

— в емигрирането на културния елит (*brain drain*[***]), при което доброволно или не, първокласни представители на науката, литературата и изкуството напускат своите страни — Солженицин, Максимов, Аксьонов, Копелев, Нуреев, Колман, Ростропович, Зиновиев — да споменем тук само тези от Съветския съюз.

— в разработването на алтернативни (цинични „реално-политически", националистически и пр.) идеологии, които все повече изместват марксизма-ленинизма.[65]

Всичко това има и една решаваща *психологическа импликация*, която е от първостепенно значение за темата на нашата работа, а именно: опасното разпространение на цинизма.

Циничната нотка вероятно е най-важният момент от най-новата форма на марксизма-ленинизма: тезата за „реалния социализъм". Тази идея естествено е насочена срещу алтернативните модели на социализма и тя означава едно отрицание на „утопичното" и „илюзорното". Но тя съдържа също и един, както се изрази известният югославски философ и социолог Светозар Стоянович на една сесия, организирана от фондацията Фридрих Еберт по повод 100-годишнината от смъртта на Маркс, циничен намек, една неписана фраза, която звучи горе-долу така. „Вие можете да твърдите каквото си искате, но *реално* управляваме ние"

Разбира се, в една идейна система цинизмът може да представлява само един привкус, само един психологически оттенък. Своето пълно разгръщане той може да достигне само в областта на чувствата. Този цинизъм на къснокомунистическото общество все повече се превръща в едно всеобщо настроение.

---

[*] Хората от лодките (англ.) — става дума за гражданите на Виетнам и Камбоджа, които масово бягаха по море след идването на комунистите на власт — бел.пр.

[**] Последния довод (лат.) — бел.пр.

[***] Изтичане на мозъци (англ.) — бел.пр.

[65] Le „bonapartisme", l'avant-dernière phase du communisme. In: Documentation sur l'Europe Centrale. 20 (1983) S. 33–34; Enquesta in: Nuestro Tiempo (Pamplona), Enero-Febrero, 1983, 29 (LVIII), p. 34.

Това е цинизмът на новото поколение функционери, кото „вече не вярва, ала въпреки това практикува". Това е цинизмът на старата партийна генерация, която не може да приеме промените, ала въпреки това се облагодетелства от привилегиите, с които се купува мълчанието й. Това е цинизмът на онзи слой от младежта, който вече няма нищо общо с комунизма, но който също, да се изразим в старчески стил, „вече няма никакви идеали" и не се стреми към нищо друго, освен към забавления и консумация. Всеки, който достатъчно дълго е живял през последните години в Източния блок, знае много добре, че доминиращото чувство в тези страни е безнадеждността и съмнението. Човек има просто физическото усещане, че нещо ще експлоадира — толкова много гняв, ярост, съмнение и безперспективност плува из въздуха, толкова много нерешени важни проблеми са се натрупали.

Всичко това – цинизмът, трескавият стремеж към удоволствия, отчаянието, безнадеждността са сигурен знак за един приближаващ се срив, те са предвестници на катастрофата. Така бе — мутатис мутандис — в навечерието на падането на Рим, така бе в последните години на *ancien régime** във Франция и непосредствено преди падането на Романовската династия. Подобни знаци на съдбата винаги са предвестници на края и са едно предзнаменование, разбира се, само за тези, които изобщо са в състояние да ги видят.

Един политически обществен строй може да свърши по различен начин – или като се трансформира *своевременно,* или вследствие на насилствен преврат, било в резултат на военен конфликт, било — на революция. По първия начин например, в хода на една дълга еволюция през 19 век изчезнаха средновено-абсолютистките структури в Австрия и Германия, а по втория – *ancien régime* във Франция и руският царизъм.

Режимите, свършили в резултат на катастрофа, също са правели опити да се реформират. Рядко един режим е толкова глупав, че да отхвърля всяка възможност за промяна. Още по времето на Людвик XVI бяха осъществени множество реформи. Предреволюционна Русия бе през последното десетилетие от своето съществуване вече в значителна степен либерализирана — при царя неколкократно бе избиран парламент (Думата). Ала тези реформи дойдоха все пак твърде късно, за да спрат сгромолясването. След определен момент процесът става практически необратим.

От гледната точка на привърженика на политическата демокрация би било по-добре, ако комунизмът се трансформира чрез своята собствена еволюция в една демокрация, тъй като разките сътресения винаги имат съществени отрицателни страни, те са свързани с твърде много жертви и страдания. За съжаление обаче всичко говори в полза на това, че комунизмът е неспособен истински да се демократизира. Промените, колкото и големи да изглеждат те в сравнение със сталинската действителност, са нищожни и дори отдалечени с цяла епоха и от най-лошите западни демокрации, нещо повече — от военните диктатури в Латинска Америка. В нашата епоха, когато вече е невъзможно да се живее застинало и затворено, дори самата стагнация вече подготвя краха на комунистическата система. В стагнацията лежат кълновете на катастрофата. Тези кълнове са узрели и тяхното развитие може да бъде забавяно вече само по изкуствен начин.

Твърде възможно е ако катастрофата бъде усетена дори от комунистическата чувствителност, системата най-сетне да възприеме всичко това, което до днес ужасено отхвърляше – т.е. няколко дни преди края си да обяви възстановяването на всички граждански права и свободи и по този начин да се откаже от самата себе си. Ала вече ще бъде твърде късно.

Същата имобилност, която *сега* спасява върхушката, *тогава* — диалектически! — ще предизвика смъртта й, тъй като тя именно препятства *навременните* реформи, които биха могли да я съхранят. Като обществено-политически строй комунизмът сигурно ще изчезне.

И въпреки това, в известен смисъл комунизмът е „вечен". Патетичните борци за свобода често казват, че никой деспотизъм не е вечен. Това е вярно, но те забравят, че *винаги* е имало деспотизъм. Познатият ни конкретен комунизъм от руски или китайски тип, комунизмът, установен през 1917 г. под ръководството на Ленин, вероятно ще загине. Това обаче в никакъв случай не означава, че не може да възникне нещо подобно, един *нов* комунизъм.

Комунизмът в крайна сметка е предизвикан от много дълбоки и, както виждаме дотук, константни структури на човешкото битие. Там, където, погледнато повърхностно, действат само обществено-историчес-ки, психологически и икономически дадености, всъщност се крият фактори от „метафизичен" порядък. Поради това нашето социалпсихологическо изследване трябва да надхвърли собствените си граници и да се насочи и към други пластове на действителността.

Комунизмът съответства на една ирационална нагласа на човека, на един архитип. Един от фундаменталните митове, чрез които може да бъде обхванат от една страна светът, а от друга – действието, е митът за *разрушението и съграждането, за свещеното убийство, за ритуалната жертва, без което раждането е невъзможно, за спасителната катастрофа.* Става дума за една основна структура, която прониква във всички митове, религии и в убежденията на ежедневието и която победоносно надживя всички еволюции и духовни обрати, целия прогрес и всички промени. Гръцките богове трябваше най-напред да съборят властта на титаните и едва тогава да установят своето собствено неразделно господство. Зигфрид трябваше да убие дракона, за да стане чрез *кръвта* му непобедим. Грешните създания трябваше най-напред да се удавят, за да може с Ной историята в известен смисъл да започне отново. Според традиционната християнска есхатология поквареният свят трябва най-напред да загине под тежестта на собствените си грехове, за да настъпи Царството Божие на земята. Този архитип мит е винаги двустранен: една мощна, разтърсваща, ужасяваща катастрофа трябва да открие една нова епоха на щастие и радост. Основната тема на Апокалипсиса са хаосът и ужасите, които трябва да предхождат Божията победа.

---

*„Стария режим" (фр.) — бел.пр.

Архитипът на разрушението и новото съзидание се проявява в много различни форми; наивнопоетична, объркано-мистична, абстрактно-„теоретична", спекулативна, всекидневно-прагматична. Ще го открием в народната легенда, според която в деня на Страшния съд земята ще полети към божия трон, за да се спука като сапунен мехур.

Разтърсващо, сурово и величествено звучи той в химна *Dies irae*[*] и в църковно-християнската представа за Бог, който разделя овците от козите[**]. Ала в една карикатурна форма го срещаме и в мислите на ученика, който тайно си мечтае да избухне война, за да бъдат отложени изпитите *sine die*[***]

С течение на времето този архитип се де-сакрализира, модернизира, секуларизира и стана „прогресивен". Той обаче не е изчезнал. С нарастващата секуларизация на живота той проникна в политиката и в обществените представи: модерният комунизъм не е единственото общественополитическо въплъщение на тази древна структура. Във всички войнствени утопии на новото време намираме неговите съществени черти – в идеологиите на баптистите, на левелерите, в русоистко-якобинската доктрина, при Кромуел и Бабьоф. Всички тези егалитаристични, революционни, раннокомунистически учения утвърждават и проповядват необходимостта от насилствено *разрушаване* на царството на „покварата", на „тиранията" и „несправедливостта", за да настъпи хилядолетното царство, независимо дали като победа на „истинската воля Божия, която създаде хората равни", или като „разума", или, казано на якобински жаргон, като „добродетелта", която естествено се предхожда от жестоко изтребване на „пороците".

В екзекутирането на френската кралска двойка се повтори древната ритуална жертва, която трябва да донесе плодовитост – този път плодовитост не на земята, а на „новото" общество. Всичко това показва, колко древна си остава нашата психика и каква архаика се крие зад „прогресивните" теории.

Този архитип е от *екзистенциално* естество и е свързан с основни преживявания на човека. Той се корени в човешката природа и в нейната вътрешна диалектика на страдания и радост, на съмнение и надежда, на смърт и живот. Първоначално той не се е простирал върху трансцедентни дадености и още по-малко върху социални въпроси, а върху най-обикновени събития, които сами по себе си имат емпиричен характер, но чрез него придобиват едно екзистенциално празначение и следователно засягат една *метафизична участ.* Това е бурята, *след която* слънцето отново изгрява, това са родилните мъки на майката, *след които* започва новият живот, това е усилието на работата, *след което* идва радостта от реализацията, болката от лекарската намеса, *след която* идва успокоението, опасната за живота борба, *след която* идва радостта от победата. Има и противоположни, негативни и песимистични митологии, ала нашите наблюдения не оспорват това.

Вярата в *свещената роля на бъркотията, в спасителния хаос* е твърде фундаментална, твърде дълбоко свързана с екзистенциалната драма на човека, за да изчезне. Отново и отново ще избликва надеждата за една благословена катастрофа, след която всичко ще започва „съвсем отново" и ще „тръгне добре". Вярата в един подобен „катарзис", в едно „оздравяване" на обществото чрез пълно унищожение и разрушение, изглежда неизкоренима. Както вече бе споменато, модерният комунизъм не бе първата разновидност на споменатия архитип. Той няма да бъда и последната.

Именно поради това съвременният комунизъм се приближава към своя край. Периодично обаче ще се появяват нови комунизми. „Комунистообразни" феномени вероятно ще съпровождат цялата човешка история. Архитипът, който стои в основата на комунизма, е дълбоко ирационален. Поради това не може да се разчита, че горчивият опит на човечеството от войнствените утопии ще направи бъдещите поколения по-умни и по-предпазливи. До днес човечеството имаше достатъчно възможности да разбере цялата опасност, стерилност и безплодност на опитите за основно обновяване на обществото. Въпреки това то отново повтаря същите грешки. Още якобинската диктатура показа с класическа яснота, че революционният мит стига до абсурд, че неговото осъществяване не само превръща живота в един кошмар, но и че той унищожава самия себе си, защото самите революционери стават жертва на революцията. Този урок на историята не попречи обаче на болшевиките да повторят още веднъж и още по-брутално нейното зловещо действие. Въпреки пълния морален крах на комунистическата революция в Русия, Фидел Кастро, който първоначално не бе комунист, тръгна по същия фатален път и естествено повтори — *mutatis mutandis* — същата трагедия. Лявоекстремистката вълна в Западна Европа през 60-те години е най-драстичният пример за невероятната способност на хората да не си вземат поуки от историята. Историческият опит всеки път отново показва, че тоталитарният мит, митът за насилственото разрушение и съграждане отново неизбежно и *по своята природа* води до катастрофа, но всеки път отново се правят опити за това — или чрез пълното игнориране на миналото, или с вечната надежда, че този път най-сетне революцията ще протече „правилно".

---

[*] Ден на гнева (лат.) – бел.пр.

[**] Т.е. праведниците от грешниците – бел.пр.

[***] Безсрочно (лат.) – бел.пр.

Упоритостта, с която постоянно се извършва все същото трагично безумие показва, че в този случай имаме работа с нещо, което изобщо не е от рационален порядък и срещу което разумните съображения са безсилни. Когато например през 1974 г. Жан-Пол Сартр се изказа в полза на смъртното наказание срещу контрареволюционерите[66], то едва ли може да се твърди, че той не е знаел, какво казва. Авторът на „Мръсните ръце" отлично знаеше, че очакваната от него с такъв копнеж „революция" унищожава и своите ентусиазирани поклонници. Ирационалният нагон към разрушения обаче е по-силен от това познание, той блокира както нравственото чувство (което би трябвало да му забрани да изговори подобно нещо), така и мисленето (което би трябвало да му покаже, че и самият той може да бъде убит както толкова свои предшественици и че последната му утеха в такъв случай би могла да бъде само мисълта, че по правия път към прогреса са възможни и малки недоразумения).

Митът на революцията е от екзистенциален порядък и се основава на метафизичната неудовлетвореност от съществуването ни. Може обществото да е дори идеално организирано, може да е най-доброто, най-хуманното и най-справедливото, то винаги ще поражда една неудовлетвореност.

---

[66] Die Welt, 23 ноември 1974.

Тази неудовлетвореност, която е характерна за всеки човек, се проявява в различни форми. Онази форма, която съответства на господстващите в западния свят ценности — както на християнските, така и на либерално-хуманистичните — е формата на мирно и постепенно усъвършенстване на обществото, която почива върху уважението към *всеки* индивид. Обаче вътрешната свобода на човека и принципната откритост на историческия „процес" прави възможни и други форми, които, погледнати през призмата на западните ценности, изглеждат напълно погрешни и варварски.

Казано иначе, дори да се изпълнеха всички възможни желания от социално естество, винаги ще има хора, които ще се питат: а не би ли било по-добре, ако разрушим всичко това и започнем всичко отначало? Не би ли било по-добре да принудим онези, които не искат това ощастливяване на човечеството, да го приемат? С дълбокото си проникновение в бъдещето Достоевски съзря това съвсем ясно.

Архитипът, който смятаме за психоаналитично обяснение на комунистическото съзнание, е свързан и с други фактори. Един от тези фактори очевидно е нагонът към смъртта. Става дума за действащата по мистериозен начин у човека склонност да умре, да изчезне, за да не понася повече тежестта на съществуването. Нагонът към смъртта обагря и политическия живот. Тази прастара склонност е несъзнателна и несъзнателно, инстинктивно тя намира в комунизма едно особено подходящо средство за това. В нагона към смъртта лежат кълновете на редица бъдещи, комунистически, но също и дяснототалитарни феномени.

Ала от още по-решаващо значение е цялостното отношение на комунизма към смъртта, неговото — имплицитно отношение към последните *екзистенциални* въпроси.

Експлицитната теза на марксизма-ленинизма е твърде добре известна и същевременно твърде бедна. Всичко, което марксизмът-ленинизмът има да каже по този комплекс от въпроси, се изчерпва именно с фактическото отрицание на комплекса от въпроси — оттам и концептуалната бедност. А то е: не съществува Бог и безсмъртие. И двете са илюзии, при това опасни илюзии. И срещу двете трябва да се води решителна борба, тъй като те са един вид „опиум", който обслужва само експлоататорите и враговете на комунизма.

Радикалното отхвърляне на трансцедентността обаче е само външният доктринерски слой на комунистическата нагласа. Той прикрива една много по-дълбока, много тъмна, мълчалива, несъзнателна сфера, чието обяснение обаче е наложително, за да се разбере същността на комунизма. Със своята гениална интуиция, както изтъква Бердяев, именно Достоевски пръв разкри, че главният проблем на революционния нихилизъм и социализъм (чиито главни черти наследи и марксистко-ленинският комунизъм) не е проблемът за собствеността, за разпределянето на благата или за властта, както това изглежда на повърхността или както сами себе си заблуждават революционерите, а проблемът за Бога и за безсмъртието, пък макар и прикрит зад едно пълно отрицание.[67]

Следното предложение може да ни послужи като най-общ методологически изходен пункт и като водеща идея и да ни позволи да определим тази хипотеза като достойна за вярване. Немислимо е, че хора, които са израснали непосредствено или индиректно в условията на християнската цивилизация или във всеки случай — на християнската традиция, биха могли така лесно да скъсат с проблематиката на съществуването и трансцедентността, както те представят и си представят това. Това опровергава опита ни да се осмелим и да надникнем в тази тъмна душевна бездна.

Да започнем с оскъдните, ала твърде показателни отправки, които се намират още на повърхността, а именно с емоционалната оценка на смъртта, която намираме при комунистите.

При хора, които отричат безсмъртието, са възможни следните емоционални реакции на смъртта, или по-точно на поддържаната от тях гленност и окончателна преходност на човешкия индивид:

а) смъртта е ужасна, абсолютно неизбежна и безизходна, но срещу това не може да се направи нищо;

б) тъй като не може да се направи нищо, по-добре е да се свикне с това;

в) тъй като не може да се направи нищо срещу това, трябва максимално да се насладим на този единствен живот;

г) щом като не може да избегне смъртта, човек трябва да се посвети на добри, общополезни дела.

Тук наборът от емоционалните начини на поведение на невярващите в безсмъртието варира от безпомощното отчаяние, което в крайна сметка стига до резигнация (а и б) през хедонизма (в) до естествения (алтруистичен или утилитаристичен) морал (г).

Обаче комунистите не приемат нито една от тези реакции.

Хедонистичната реакция, самоуспокоението чрез стремежа към максимално „опитване" на живота бива (след някои колебания в първите години след Октомврийската революция, които бяха в съзвучие с доминиращата нагласа на социалдемокрацията „Търсете в света блага и наслаждения, друг живот няма, тъй както няма възкресение"), радикално отхвърлено. Комунизмът наистина се простира върху отсамния, а не отвъдния свят, но той е все пак подчертано аскетичен. Резигнацията е също тъй несъвместима с комунизма. В нито един комунистически източник не може да се открие нещо от Мъдростта на стоиците. Стоически примиреното поведение е съзерцателно и индивидуалистично, което го прави идеологически нежелателно.

Изглежда, че активистично-отсамната нагласа е най-приемлива за един комунист. Ала възприемането на смъртта от страна на комунистите още съвсем не може да бъде обяснено изцяло с тази нагласа (при политическите и класови предпоставки, които те приемат).

Особено показателен за комуниста е фактът, че той отхвърля именно първия начин на поведение. *Именно ужасът пред смъртта, стъписването пред нея е абсолютно недопустимо за комунистическото съзнание.* Стопроцентовото табуизиране на страха пред смъртта е неписан, ала пълновластен закон на комунистическата психология и идеология. Това между другото отличава един комунистически атеист от един барон Холбах, който съчетава отрицанието на безмъртието с една жалба по него, която може да бъде намерена и у един Босюе.

Това странно табу може да хвърли светлина върху най-тъмната, но и най-дълбока зона на комунистическата психика.

Дълбоката, намираща се на прага на съзнанието емоционална нагласа на комуниста към смъртта изглежда че представлява една ирационална връзка на потисната, земна ембрионална, отсамна вяра в безсмъртието с утвърждаване на смъртта, с една любов към смъртта, с една *amor mortis.*

За да избегнем всякакви недоразумения, трябва още веднъж ясно да подчертаем, че никой от тези мотиви не се проявява съзнателно у комуниста (в други учения, обратно, всеки от тези мотиви бива формулиран. например във фалангистките девизи „Да живее смъртта!", „Смъртта е служебен дълг"). Вярата в едно отсамно физическо безсмъртие бе представена в руската (!) мисловна традиция (Фьодоров) и отвременавреме припламва у наивните почитатели на „постиженията на науката". Обаче всичко това не принадлежи към комунистическата идеология.

Тези мотиви, които са твърде провокативни, за да превъзмогнат цензурата на ограниченото комунистическо свръх-аз, се намират в тъмната страна на личността. Това са елементи на чувства, които съпътстват бегло и по почти призрачен начин „нормалния" ход на съзнанието. Комунистическото съзнание ги изтласква с всички средства, тъй като те са твърде скандални и развенчаващи го, за да бъдат „легализирани". Ала въпреки това те продължават да лежат там, неподвижни и тежки, в тази бездна на комунистическата психика.

Тъй като аналитикът не може да ги възприеме непосредствено, той трябва да търси други пътища за тяхното опознаване. Всъщност ние можем да уловим не тях самите, а техния „отзвук", ехото им, което отвреме-навреме прозвучава пестеливо, ала със сила, която не може да бъде заглушена, над прага, разделящ съзнателно от несъзнателно. От тези сигнали можем да реконструираме мозайката на комунистическия „възглед" за смъртта.

---

[67] Nikolai Berdiaew,Wahrheit und Lüge des Kommunismus. Luzern. 1934, S. 40.

Някои примери за допускането на едно — конфузно, смътно безсмъртие (от страна на комунистите):

Клетвата на Сталин на II конгрес на съветите. Ритуално повтарящата се фраза звучи така:

Кълнем ти се, другарю Ленин, че ще изпълним с чест тази твоя заповед.[68]

Само риторична формула ли е това?

В едно прочуто стихотворение Маяковски описва своята въображаема „среща" с починалия малко преди това Ленин така.

Нас двое в комнате —
я и Ленин -
фотография на белой стене. . .
(Маяковски, „Разговор с другаря Ленин").

Дали това стихотворение, в което господства една почти спиритистка атмосфера на викане на духове, отново е само един поетичен образ?

Според съобщенията в пресата, разстроеният от смъртта на Суслов Брежнев казал към лежащия в ковчега покойник: „Спи спокойно, скъпи приятелю!"[69]

Как е възможно един убеден атеист да каже подобно нещо? Тук няма място за обяснения от рода на тези, че това са само думи, че това е само една формула, един емоционален израз. За един атеист, чийто атеизъм не съдържа амбивалентности, би било абсолютно невъзможно да каже подобно нещо, както за него би било абсолютно невъзможно да произнесе молитва или, обръщайки се към починалия да каже: „Разкажи на отишлите си другари, че. . .". По-вероятно е, според нас, да се предположи, че в задния план на личността на Брежнев е съществувала една смътна и плаха полупредстава-полувяра в грубо разбираното, чисто телесно безсмъртие.

Със своята гениална способност за съпреживяване Солженицин прониква още веднъж в тази най-скрита сфера на комунистическата душа:

„И тогава може би ще се намери някакво средство, някакво лекарство, за да остане поне той вечно жив. . . . Не, не ще успеят своевременно. Само че как да изостави човечеството в беда? И на кого да го остави?. . .

Е, да. Той ще си построи още паметници, повече, по-големи (дотогава техниката ще се развие). . . На върха на Казбек ще си построи паметник и още един на Елбрус — така че главата му да стърчи винаги над облаците. И тогава бе все едно, че *може* да умре — той, най-великият сред великите, на когото в световната история нямаше равен. Изведнъж мисълта му секна. Да, но. . . — още по-високо? . . . Този неясен въпрос се прокрадваше отвреме-навреме у Сталин."[70]

За комунистическото съзнание този въпрос остава открит. Но наред с него се появява една друга емоционална съставка, която можем да отнесем към най-дълбокото ядро на вътрешното комунистическо отношение към смъртта.

В комунистическите коментари във връзка с буржоазните жалби по повод на смъртта, често може да се прочете – непосредствено след отхвърлянето на всички „буржоазни" теории, че „марксизмът-ленинизмът е оптимистична, жизнеутвърждаваща философия". Как може да се съчетае това с твърдението, че този живот е единственият? *Само по пътя на ирационалния мит, на едно утвърждаване и обожествяване на смъртта, сякаш смъртта все пак е нещо живо.* Този мит, митът за *amor mortis* представлява най-глъбинните тайна на комунистическото отношение към битието.

Да се вгледаме малко по-отблизо в комунистическите траурни ритуали. *Можем да установим, че комунистическата върхушка е фиксирана върху смъртта.*

Ако не станат жертва на някоя чистка, комунистическите ръководители запазват постовете си пожизнено; нали в това е същността на тоталитарната геронтокрация! Това обаче означава, че с напредването на възрастта те заживяват в едно постоянно взаимно очакване на смъртта си. Тъй като едно съветско политбюро по принцип е несменяемо като семейството и може да бъде разрушено само чрез естествената смърт на членовете му, *политиката и атеистично разбираната смърт се намират в най-тясна връзка. Всеки чака смъртта на другите.* За разлика от ръководния слой в парламентарните демокрации, тук смъртта действа по принцип като политически фактор. *Всички знаят, че саркофагът на всеки един от тях ще бъде изложен в Колонната зала на Дома на съюзите в Москва, а наоколо ще застанат на стража всички останали.* Всички знаят, че останалите ще носят на раменете си този саркофаг — при условие,

---

[68] История на ВКП (б). Kurzer Lehrgang. Berlin. 1946, S. 325–326

[69] Der Spiegel, 13 февруари 1984, S. 115.

[70] Александър Солженицин, В круге первом. Frankfurt a. M. 1974, S. 152–153.

разбира се, че старческата немощ все още им позволява това. Единственият въпрос е въпросът за последователността — кой кого ще надживее. ***Така процесът на вземане на решения на най-високо равнище в Съветския съюз протича под знака на смъртта.***

Въздесъщото присъствие на смъртта в комунистическото всекидневие, преплетено с привидните опити за нейното омаловажаване, намира и други форми на проявление.

Първо, борческо-героичното начало в комунизма е свързано с едно постоянно обожествяване на героичната смърт в името на комунизма. Наистина, привидно бива обожествявана не самата смърт, а самопожертвата, идеите, в името на които се умира. Метафизически обаче това се покрива с едно обожествяване на смъртта (доколкото отвъдният живот бива отричан). Мотивите не са метафизични дадености. Следователно това, което остава на метафизично равнище е, че смъртта бива напълно утвърждавана и обожествявана.

На второ място, една неотменима съставка на комунистическото всекидневие бе съзнанието — само по времето на сталинизма, но то белязва комунизма и до днес — че насилствената и при това позорна смърт поради въображаеми престъпления може да постигне всекиго. Според свидетелството на Надежда Манделщам, Бухарин отговорил на Осип Манделщам, който се застъпил за помилването на един невинно осъден на смърт, следното: „Отношението на нас, болшевиките, към това е много просто: всеки от нас знае, че същото може да се случи и на него".[71]

Когато обаче, въпреки това съзнание, ентусиазмът се запазва, то това може да означава само едно, а именно, че и смъртта става обект на този ентусиазъм.

Една, на пръв поглед анекдотична история осветява за миг като светкавица тайната любов на комунистите към смъртта. Текстът към един много популярен през войната валс гласи:

А коль придётся в землю лечь,
так это ж только раз.

Само който се чувства привлечен от смъртта като от кумир, *може да направи от образа на смъртта текст към валс!* В този във висша степен симптоматичен факт се проявява едно дръзко, ала безумно и жалко предизвикателство, което е свойствено на комунистическото отношение към смъртта и на което ще се върнем по-нататък.

Естествено, [illegible] които изграждат бездната на комунистическата душа [illegible] теоретик, а не от автор на текст [illegible] Но дори и тогава един сигнал си остава само сигнал. Но повече и не бихме могли да очакваме, когато става дума за несъзнателното.

Да се насочим към критиката, на която починалият съветски догматик Биховски подлага Киркегор. Според Биховски вярата в безсмъртието била не само едно подценяване на живота, но преди всичко на разумния живот, тъй като вярата в безсмъртието била неразумна.[72] Тъй като за съветския автор разумът безспорно е една висша ценност, то за него *разумният живот, т.е. тленността е по-висша ценност от безсмъртието.* (Трябва да обърнем внимание, че Биховски говори не просто за истината като ценност, а за *живота,* като носител на истината.) Чудовищната идея, че тленността, която е във висша степен реална, но в никакъв случай — положителна, трябва да бъде възхвалявана — идея, която Биховски не формулира експлицитно, но която следва логически от неговите думи, възпроизвежда най-дълбоката същност на комунизма. И в това отношение геният на Достоевски разкрива своята антиципираща сила. Той предусети комунистическото сладострастие на смъртта още когато то съществуваше само в зародиш.

„Тогава всеки разбира, че е смъртен, че няма възкресение и приема смъртта гордо и спокойно като бог".[73]

Така погледнато, комунизмът е *една преданост към смъртта, един скрит култ към смъртта.* И думите, с които марксистко-ленинските автори в миналото наричаха екзистенциалната философия: „философия на смъртниците", „философия с дух на разлагащ се труп", стават напълно понятни чрез добре познатата на психоанализата проекция на собственото „аз" в други лица.

Но този скрит култ се разбулва в един определен случай. При това той взема такава форма на проявление, която говори с езика на яснотата: това е езикът на надгробната архитектура и на погребалните обичаи. Тази манифестация на комунистическия култ към смъртта просто буквално се набива в очи. Тя е световноизвестна, тя е всеизвестна и образува центъра на цялото обществено-политическо „пространство" на Съветския съюз. Тя е центърът, около който нагледно-символично е организиран целият Съветски съюз. *Това е мавзолеят на Ленин.*

Какво е това, пред което войници и ученици, деца и младежи се покланят със страхопочитание, какво е това, което отиващите на фронта червеноармейци съзерцаваха, преди може би да паднат в боя, от което черпеха сили за предстоящите битки? Какво е това, пред което пионерите полагат своята клетва, пред което тълпата ликува на 1 май и 7 ноември?

---

[71] Nadežda Mandel'štam, Vospominanija, New York 1970 S. 120.

[72] B.E.Bychowskij, Kierkegor (Kierkegaard), Moskau, 1972, с. 174 (цитирано по Helmut Dahm, Der gescheiterte Ausbruch. Baden-Baden, 1982, S. 413.

[73] Фьодор М. Достоевски, Братя Карамазови. München, 1958, S. 860.

ЕДИН ТРУП

Обожаващите Ленин комунисти, които задължително отричат безсмъртието на душата, вярват, че духът на Ленин вече не съществува. Следователно те не могат да възхваляват и обичат личността на Ленин, когато нея я няма. Това, което те почитат, са само няколко килограма безжизнена материя, само малко консервирани останки! И комунистите негласно приемат да обожествяват останки, макар че те не се осмеляват да доведат това чувство до съзнанието си и строго го табуизират.

Те не биха могли също така да почитат „личността на Ленин в модуса на миналото", тъй като нещо, което вече не съществува, не заслужава обич и уважение: в действителност предпоставка за човешките чувства е духовното съществуване, нетленното, неразрушимото и безсмъртното.

Наистина, според комунистическия възглед, почитта се отдава не на трупа на Ленин, а на неговите идеи и дело. Но погледнато строго, подобно обожание, любов и изобщо подобни чувства биха могли да се отнасят само до конкретно индивидуално същество. Аз бих могъл да ценя и обожавам „идеи" и „дела" само в пренесен смисъл: би било абсурдно подобно нещо да се разбира буквално. Ала там, където има чувства, смисълът е винаги буквален. Почитта към Ленин изисква следователно наличието на индивидуално човешко същество, а именно — самия Ленин. И тъй като според комунистическата вяра, *самото това същество — най-великият учител — вече не е между живите, изчезнало е завинаги в нищото,* единственото, което остава като обект на техните чувства, са останките на този индивид: *трупът на Ленин.*

Така в структурата на комунистическото емоционално отношение тленните останки на Ленин не са свързващ елемент, посредник, пренасящ чувствата по пътя към личността на Ленин (както това е в структурата на християнското емоционално отношение към мощите на светците), а предмет на чувствата в действителност (колкото и това да си остава потиснато и несъзнателно) е *трупът* на Ленин. Така на подсъзнателно равнище комунизмът се разкрива като съвършена разновидност на езичничеството, като един вид *некролатрия.*

Да не забравяме, че цитираното „гордо" изповядване на смъртта принадлежи не на друг, а на *дявола* в бълнуването на Иван Карамазов. По този начин имаме отговор на въпроса за демоничното в комунизма. Когато демоничното бива разбирано като противоположност на бога, като антибожествено, то прикритата, ала действена омраза на комунистите към бога и безсмъртието е една безспорна манифестация на демоничното. Ние можем да установим това само на философско равнище и се въздържаме от всякакви теологически съображения относно субстанциалността и въобще природата на демоничното, тъй като те далеч надхвърлят нашата компетентност.

Философското мислене на 19 и 20 век имаше заслугата да разкрие непоносимостта на свободата за човека. Свободата наистина е вътрешна структура на човека: човекът е свобода, както казва Сартр. Същевременно свободата съвсем не е лека, тъй като свободният човек трябва да поеме цялата отговорност за себе си, ала също за другите и за всичко останало. Това, което образува достойнството и своеобразието на човека, е източник и на неговата драма и страдания. Поради това той постоянно се изкушава да се откаже от свободата, да жертва личността и мисленето си, да се разтвори в безличната, манипулирана и направлявана маса, в колективистично-тоталитарното съществуване, да изчезне. Както смята Великият инквизитор на Достоевски, за да бъде направен човекът щастлив, той трябва да бъде разтоварен от бремето на свободата.

Великият инквизитор се обръща към Исус Христос със следните думи:

„Казвам ти, човек няма по-мъчителна грижа от тази, да намери някой, на когото да предаде час по-скоро тази дарена свобода, с която това нещастно същество се ражда.

. . . Или си забравил, че спокойствието и дори смъртта са по-скъпи за човека от свободния избор в опознаването на доброто и злото? Няма нищо по-съблазнително за човека от свободата на съвестта му, но няма и нищо по-мъчително. . .

. . .И хората се зарадваха, че отново са ги повели като стадо и че от сърцата им е отнет най-сетне страшният дар, който им е донесъл толкова мъки."[74]

Не съществуват никакви, абсолютно никакви причини да се предположи, че тежестта на свободата и копнежът по едно странно, ала безспорно робско, колективистично щастие ще изчезне. Ако те биха изчезнали, това би бил свят не на човешки, а на божествени същества. Следователно винаги ще съществува една фундаментална, метафизична почва за развитието на комунизма.

Християнската любов към ближния предоставя възможността да бъдат обединени свободата с щастието, свободата — с чувството за закрила. Християнската любов е по-скоро идеал, отколкото факт. Тя в никакъв случай не е природна даденост на човека, вродено качество на психиката му, а е по-скоро една задача пред него. За една евентуална победа на любовта към ближния над комунизма не бихме могли да знаем нищо със сигурност.

---

[74] Фьодор М. Достоевски, Братя Карамазови. С. 1984, с. 269, 271.

Бихме могли само да се надяваме на това и екзистенциално да изживеем тази надежда. Доколкото обаче надеждата си остава само надежда, идването на очакваното съвсем не е нещо, чийто успех може автоматично да бъде предопределен с „научна" сигурност. Така шест десетилетия след неговото държавно въплъщение, ние сме изправени пред психологическия феномен на комунизма. Този уникален опит бе голяма и горчива школа за човечеството. Трябва да свикнем с мисълта да живеем постоянно с него — ако не с настоящия му образ, то във всеки случай с перманентната възможност за появата му в един модифициран вид.

Така и опознаването на комунистическата душа отвежда към трагичната неразрешимост на човешките проблеми в отсамния, земния живот и *само* с човешки, *само* с обществени средства за това.

Много пътища на страданието водят към проблема за човешката участ, към смисъла на живота, към транцедентното. Комунизмът, който бе създаден и осъществен като едно радикално отрицание на вярата, е въпреки волята на своите основатели, един от най-ефикасните измежду тези страдалчески пътища на познанието.

ИНТЕРВЮ С АВТОРА

Е.Н.: Г-н Игнатов, не е ли странно, че един българин трябва да превежда друг българин? Сякаш след всички други бариери, езиковата е последната, която трябва да падне по пътя на тази книга към най-естествения й читател?

А.И.: Само по себе си това не е толкова странно. В съвременния свят има автори, които поради особеностите на своя живот пишат не на родния си език. Но, разбира се, с оглед на особения контекст, в който възникна тази книга и на факта, че и името ми, и изложените в тази книга идеи бяха в продължение на дълги години пълно табу в България, впечатлението е наистина реално.

Е.Н.: Докато превеждах, изпитвах странно чувство: ядосвах се, когато . . . лесно намирах думите. Защото това ми показваше, че тоталитаризмът е жив. Сякаш вътре в мен се дрънпаше някакво конче и леко се нанизваха едно до друго „починните", „обещанията", „мъдростта на партията". . . Но ако външното е станало вътрешно, ако тоталитарните структури са се превърнали в структури на човешката душевност, трябва ли. . . да убием себе си, за да свърши най-сетне тоталитаризмът?

А.И.: Аз не бих формулирал това толкова рязко. Младите, способни на развитие хора няма защо да „убият" себе си. Гражданите на бившите социалистически страни трябва не да убият своето „аз", а да го обновят. Ако си служим с думата „убивам", то можем да кажем: нека убием у нас всичко старо, наслоено от комунизма, за да се развие онова у нас, което е хубаво, конструктивно, творческо или още по-точно казано: да дадем на личността възможност да се развие по силата на собствените си импулси, без опеката на самозвани „спасители" на човечеството, които искаха да моделират някакви душевни роботи.

Е.Н.: „Психология на комунизма" е . . .жестока книга и въобще психологията е . . . жестока наука. Това, което навън, в социалното пространство „излиза" като сила, фанатизъм, класова омраза, психологията „разобличава" вътре в човека като слабост, комплекс и дори любов. Мисля си, че след всичко, което понесохме, живеейки при тоталитаризма, сега трябва да „понесем" и . . .тази книга, и истините за себе си. . .

А.И.: Впечатлението Ви е точно. В психологията наистина има нещо „жестоко". Аз добре си давам сметка, че на места четенето може да предизвика представа за автора като за студен диагностик, който невъзмутимо прави своите дисекции. Не отричам този момент, не отричам и че не изпитвам състрадание към обектите на анализа. Но какво да са прави?

Все пак аз съм учен, а не писател, а от друга страна дори от гледна точка на непосредствения ни интерес съм убеден, че в последна сметка горчивата истина е по-добра от приятната лъжа. Катарзисът разтърсва, но и лекува. Само слаби хора биха предпочели сладката, но опасна дрямка на привидностите пред събуждането, което може би е болезнено, но е и предизвикателство към нашата сила, към енергията ни, към гордостта ни.

Е.Н.: Не бихте ли написали една психология на. . . постоталитаризма — на това странно, малко „болно" време, времето на несъбудените още от тоталитаризма хора, на хората, уплашени, че загубвайки тоталитаризма, загубват опеката, подкрепата и не смеят да се втурнат в живота „сами"? Не бихте ли ни оказали психологическа „помощ" тъкмо в това трудно време?

А.И.: Това е много съблазнителна тема и аз също съм мислил за нея, но нещата могат да се видят точно и добре само след известен интервал, защото в момента всичко кипи, всичко е още много хаотично. Колкото и да е ласкателна мисълта, че мога да бъда нещо като социално-психологически терапевт, ще трябва да я отхвърля, за да бъда интелектуално честен. Екзистенциалната философия показа, че болката, страданията са абсолютно индивидуални. Там никой не може да помогне и при най-добра воля. Всяка помощ там е самопомощ и, страдайки, хората преодоляват страданието.

Кьолн — София, януари 1991 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Gabel, Joseph: La fausse conscience, Paris 1962.
2. Gabel, Joseph: Idéologies. Paris 1974 (vgl. die Kapitel »La psychologie du stalinisme« (p. 79–106) und »La psychologie de la déstalinisation« (p. 137–147).
3. Ignatow, Assen: Aspects de la psychologie de la »nouvelle classe« (Cahiers de l'Institut de Recherches de l'Europe Centrale, 8), Louvain 1980.
4. Ignatow, Assen: Le dilemme psychologique de l'intelligentsia de l'Est, in: Documentation sur l'Europe Centrale (Louvain), 16 (1978) p. 33–47.
5. Ignatow, Assen: Rationality or Irrationality in Communist Behavior, in: Crossroads (Jerusalem), No. 8, Winter-Spring 1982, p. 155–188.
6. Koestler, Arthur: Hiéroglyphes I, Paris o.J. (vgl. das Kapitel »Portrait de l'auteur en camarade« (p. 28–55).
7. De Man, Henri: Au-delà du marxisme, Paris 1974.
8. Milosz, Czeslaw: La pensée captive, Essai sur les logocraties populaires, Paris 1953.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор към българското издание 3

Предговор 5

I. Рационалност или ирационалност на комунистическото поведение 8

1. Произволът на решенията: принципът на тотализатора 10
2. Страхът от отговорност — взаимното следене 13
3. „Носител на лоши известия" или абсурдната ситуация на експерта в комунистическата система 16
4. Паралелизмът на партия и държава 19
5. Празните обороти на апарата 25
6. Приоритетът на догмата пред живота — основен признак и източник на комунистическата ирационалност 32

II. Амбивалентности на комунистическото съзнание 36

1. Любов-омразата към буржоазията — комплексът за малоценност на комунистите 36
2. Екзалтация и прозаичност 48
3. Догматизъм и прагматизъм 66
4. Вяра и сциентизъм 73
5. Демоничност и посредственост 90

III. Магичното мислене 110

1. Магията на словото 111
2. Магични представи за личности и класи 119
3. Магията на кръвта 123

IV. Кризата на комунистическото съзнание
Къснокомунистическият манталитет 127

1. Разклатената самоувереност 129
2. Апаратчикът-технократ — един нов хибрид 132
3. Циници вместо фанатици 137
4. Dolce vita на пуританите 146
5. Фашистоидни черти на къснокомунистическия манталитет 150

V. Заключителни бележки. Опит за една психологически мотивирана прогноза 157

1. Комунистическата разновидност на варварството 157
2. Причини за жизнеспособността на комунизма 159
3. Комунизмът на бъдещето и бъдещето на комунизма 161

Интервю с автора 179

Библиография 181